METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS

SOCIAL SCIENCE JOURNAL

VOL. 10 (2021) NO. 1

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat
Vol. 10 (2021) No. 1

Főszerkesztő:
Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztők:
Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Szerkesztőbizottság:
KATZ, Katalin – The Hebrew University of Jerusalem
KOLOZSVÁRI, Orsolya – College of Coastal Georgia
NISTOR, Laura – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Italy
URIZ, Maria Jesús – Public University of Navarre, Pamplona
VIRTO, Lucia Martínez – Public University of Navarre, Pamplona
WOODS, Ronald – University of Technology Sydney, Australia

Tanácsadó testület:
BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University, Hungary
WIKTORSKA-ŚWIĘCKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:
Dr. Szekeres Melinda

Tördelőszerkesztő:
Juhászné Marosi Edit

Webdesign:
Fábián Márton

Szerkesztőségi munkatársak:
Béres Zsuzsa
Molnár Éva

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Felelős kiadó: Prof. Dr. Keményfi Róbert dékán
Webcím: metszetek.unideb.hu
E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
www. metszetek.unideb.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

GYŐRI ÁGNES – PERPÉK ÉVA: A szociális és pedagógiai szakemberek munkakörülményeinek és kiégés-kockázatainak vizsgálata 3
BENEDEK ISTVÁN: Trójai faló és fügefalevél: a populizmus szerepe a globális demokráciakrízisben és posztmodern autokráciákban 30
DOSZPOLY ROLAND: Változásfolyamatok a magyarok és ukránok által lakott kárpátaljai Izsnyéte közösségében 62
R. FEDOR ANITA – UNGVÁRI SÁNDOR – MARKOS VALÉRIA: Az idősek szociális kapcsolatai és szabadidő-eltöltése 86
RÁCZ ANITA: Bérrel való elégedettségi tényező egy elégedettségi vizsgálat tükrében 105

RECENZIÓ

A. GERGELY ANDRÁS: Közelítések egy integrációs látleletről 117
FUCSKÓ MÓNIKA: A felzárkóztatás módszertana 133

OLVASS FELESLEGESET!

SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA

KUKUCSKA ZSUZSA: A házasság gazdasági szervezete: költségek és hasznok 139

Abstracts 146

ISSN 2063-6415
www. metszetek.unideb.hu

Contents

ÁGNES GYŐRI – ÉVA PERPÉK: Investigation of working conditions and risk factors for burnout of social and pedagogical professionals 3
ISTVÁN BENEDEK: Trojan horse and fig leaf: the role of populism in the global crisis of democracy and the postmodern autocracies 30
ROLAND DOSZPOLY: Processes of change in the Hungarian and Ukrainian Community in Izsnyéte, Transcarpathia 62
ANITA R. FEDOR – SÁNDOR UNGVÁRI – VALÉRIA MARKOS: Social contacts and spending of leisure time of the elderly 86
ANITA RÁCZ: Factor of wage satisfaction in the light of a satisfaction survey 105

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

A szociális és pedagógiai szakemberek munkakörülményeinek és kiégés-kockázatainak vizsgálata[1]

GYŐRI ÁGNES[2] – PERPÉK ÉVA[3]

ABSZTRAKT

A tanulmány a szakmai munkakörülmények és a kiégés kapcsolatát vizsgálja a hazai szociális és pedagógiai szakemberek körében. Annak ellenére, hogy a kiégés és a szakmai jóllét külföldön széles körben kutatott segítő foglalkozásúak – elsősorban egészségügyi dolgozók – körében, Magyarországon nem készült eddig kvantitatív felmérés az általunk vizsgált célcsoportban. Vizsgálatunk további hozzáadott értéke, hogy a korábbi kiégés-vizsgálatok által feltárt munka- és szervezeti tényezőkön túl rámutat a kliensekkel és a terepmunkával kapcsolatos nehézségek szerepére a kiégés-tünetek előfordulásában. Feltáró, keresztmetszeti, kérdőíves vizsgálatunkban 261 Baranya megyei szociális és pedagógiai szakember vett részt. Eredményeink szerint a munkakör és a feladatok illeszkedési problémái, a terepmunkával és a kliensekkel kapcsolatos nehézségek a szakemberek emocionális kimerüléséhez és munkahatékonyságuk csökkenéséhez vezet. Hatékonyságvesztést okoznak a munkavégzés-motivációhoz kapcsolódó deficitek is. Az eredmények azt is jelzik, hogy a három – kutatásba bevont – szakmacsoport közül a gyermekvédelem területén dolgozó szakemberek a leginkább veszélyeztetettek az érzelmi kimerülés terén, a deperszonalizáció szimptómája pedig leginkább a gyermekvédelem és a család- és gyermekjólét munkatársait érinti. Emellett kimutattuk, hogy a hosszabb szakmai tapasztalat a kiégés-tünetek protektív tényezőjének tekinthető. Eredményeink fontos hozzájárulást jelenthetnek olyan egyéni és szervezeti szintű képzések, támogató, fejlesztő, nyomonkövetési, illetve értékelési programok és/vagy szakpolitikai szintű irányelvek, beavatkozások megalapozásához, amelyekkel javíthatóak a szakemberek munkakörülményei, valamint csökkenthető érzelmi-mentális-fizikai megterhelésük és kiégésük kockázata.

KULCSSZAVAK: szociális szakemberek, munkakörülmények, kiégés-kockázatok, MBI-HSS

[1] A tanulmány az „EFOP-1.4.1-15 Integrált gyermekprogramok szakmai támogatása” projekt keretében készült.

[2] Társadalomtudományi Kutatóközpont MTA Kiváló Kutatóhely, Szociológiai Intézet, e-mail: gyori.agnes@tk.hu

[3] Társadalomtudományi Kutatóközpont MTA Kiváló Kutatóhely, Gyerekesély-kutató Csoport, e-mail: perpek.eva@tk.hu

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

ABSTRACT

Investigation of working conditions and risk factors for burnout of social and pedagogical professionals

The study scrutinizes the relationship between professional working conditions and burnout among Hungarian social and pedagogical professionals. Despite the fact that burnout and occupational well-being have been extensively researched abroad among professional helpers – primarily health care workers –, no quantitative survey has been conducted in Hungary so far in the target group we examined. Another added value of our study is that, besides work and organizational factors revealed by previous burnout studies, it points to the role of client- and fieldwork-related difficulties in the prevalence of burnout symptoms. In our exploratory, cross-sectional survey, 261 social and pedagogical specialists participated from Baranya County. Our results suggest that job and task matching problems, and difficulties related to the fieldwork and clients lead to emotional exhaustion of professionals and decreased work efficiency. Deficiencies related to work motivation cause loss of efficiency as well. The results also indicate that out of the three occupational groups involved in the research, professionals working in the field of child protection are most at risk for emotional exhaustion, and the symptom of depersonalization is most relevant to child protection and family and child welfare workers. In addition, we have shown that longer professional experience can be considered a protective factor in burnout symptoms. Our results can make an important contribution to the establishment of individual and organizational level training, support, development, monitoring and evaluation programs and/or policy-level guidelines and interventions that can improve the working conditions of professionals and reduce their risk of emotional, mental and physical strain.

KEYWORDS: social professionals, working conditions, risk factors for burnout

Bevezetés

Nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi diskurzusban is egyre hangsúlyosabb problémaként merül fel, hogy a szociálismunka-szakma válságban van (Asquith et al. 2005, Bugarszki 2014, Kozma 2020, Rácz 2014). A szociálismunkás-szakma nehézségeiről szóló amerikai jelentés már másfél évtizeddel ezelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy a növekvő adminisztratív feladatok, a túlzóan sok 'papírmunka', a magas ügyfélszám, illetve a nehéz élethelyzetben lévő kliensekkel kapcsolatos problémák a szociális ellátásban világszerte komoly konfliktusforrást jelentenek (Center for Workforce Studies 2006). Mindezek mellett a gyakran változó és/vagy nem egyértelmű jogszabályok is fokozzák a szociális szakma krízishelyzetét (Bransford 2005).

Ezek a körülmények jelentős szerepet játszanak a szociális területen dolgozók pályaelhagyásában: a nemzetközi és hazai kutatási tapasztalatok magas fluktuációt, jelentős szakemberhiányt jeleznek (Mor Barak et al. 2001, Kopasz 2017, Rácz 2015). A humán szolgáltató szektor magas fluktuációja számos negatív következménnyel jár, többek között rontja az ellátórendszer minőségét, növeli a kliensek bizalmatlanságát, és szorongást okoz azokban a régi és új munkatársakban, akik a betöltetlen pozíciókba kerültek (De Croon et al. 2004, Geurts et al.1998).

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

A szociálismunkás-szakma eredeti hitvallása a segítői szerepkör: a rászorulók segítése abban, hogy minél nagyobb szerepet játsszanak életük irányításában (Woods 1994, Johnson – Yanca 2004). A szociális munkások többsége ezzel a szándékkal, a segítés vágyával lép a pályára (Arches 1991). Azt, hogy ez a segítés iránti elhivatottság és szenvedély fenn tud-e maradni, számos tényező alakítja a pályafutás során: a kliensek gondjaival, az ellátórendszer nehézségeivel, a munkakörnyezeti, szervezeti problémákkal való szembesülés hatására könnyen változik a korábbi motiváltság és vezet(het) fásultsághoz, lelki-fizikai megterheléshez.

A fentiek alapján fontos kérdésként fogalmazódik meg, hogy milyen ma Magyarországon a szociális területen dolgozó szakemberek szakmai jólléte, és ez hogyan befolyásolja érzelmi-fizikai-mentális megterhelésüket. Annak ellenére, hogy a humán szolgáltató szektorban dolgozók stresszterheltségével összefüggésben a munkavégzés körülményeivel való elégedettség széles körben kutatott (a teljesség igénye nélkül például Ádám – Mészáros 2012, Bakker et al. 2004, Burbeck et al. 2002, Hegedűs et al. 2004, Lusk – Terrazas 2015, Kim 2017), tudomásunk szerint Magyarországon nem készült eddig kvantitatív felmérés a szociális területeken dolgozó és egyéb, hátránykompenzációs munkát végző szakemberek körében.[4] Kutatásunk ebben a tekintetben hiánypótló, egyszersmind feltáró jellegű.

Eredményeink egyfelől diagnózist nyújtanak a vizsgálatban résztvevő szociális és pedagógiai szakemberek kiégés-érintettségéről általában, valamint a szervezeti és munkatényezőkkel összefüggésben. A problémák feltárásával kutatásunk kijelöli azokat a lehetséges, szervezeti és/vagy szakpolitikai szintű beavatkozási, kezelési irányokat, amelyekkel csökkenthető a hátránykompenzáció területén dolgozó szakemberek érzelmi-mentális-fizikai megterhelése, kiégésének kockázata. A kiégés-érintettség mérséklése egyúttal a munka eredményességét, hatékonyságát – egyben ezek érzetét és az elégedettséget – is javíthatja, ami csökkentheti a fluktuációt és a pályaelhagyást, hosszú távon akár a szociálismunka-szakma válságából is egyfajta kivezető utat mutathat.

Szakirodalmi háttér

A szakirodalom egyöntetűen felhívja a figyelmet az intenzív, emberek problémáival foglalkozó munka érzelmileg megterhelő, veszélyeztető hatására: a kiszolgáltatott, nehéz helyzetben lévő célcsoportokkal, családokkal foglalkozó szociális szakemberek maguk is gyakran válnak sebzetté (Cohen – Collens 2013, Skovholt et al. 2001, Wilson 2016). Az emocionális – és egyéb munkahelyi – leterheltség pedig magában

[4] Magyarországon elsősorban egészségügyi dolgozók (ápolók, nővérek: Pikó – Piczil 2000, Piczil – Pikó 2012; Hegedűs et al. 2004, orvosok: Ádám et al. 2018, Ádám – Mészáros 2012, Győrffy – Girasek 2015) és pedagógusok (Petróczi et al. 1999, 2001, Torma 2013, Szabó – Jagodics 2016) körében készültek kiégésvizsgálatok.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

hordozza a kiégés (burnout) veszélyét, amikor az egyébként motivált egyén telítődik azzal a sok – már-már kezelhetetlennek tűnő – problémával, amelyekkel naponta találkozik (Lambie 2006). A lelki-fizikai megterhelések és a velük való megküzdés hiánya egészségügyi problémákat okoz(hat), de bizonyított a szerepe a pályaelhagyásban, a munkaerő magas fluktuációjában is (Demerouti et al. 2001, Hansung – Stoner 2008, Harrington et al. 2005, Huang et al. 2003, Maslach et al. 2001).

A kiégés-szindrómát a szakirodalom „krónikus, emocionális megterhelések, stresszek nyomán fellépő fizikai, emocionális, mentális kimerülés" állapotaként írja le, amely jelentkezhet testi, szellemi és érzelmi területen, megnyilvánulhat szomatikus, magatartási, érzelmi és mentális tünetekben (Fekete 1991: 17). Maslach és Jackson (1981) a kiégés három meghatározó dimenzióját különíti el: az emocionális kimerülést, a deperszonalizációt és a teljesítményvesztést. Az emocionális kimerülés a kiégés intraperszonális dimenziója, amely az érzelmi és fizikai fáradtság állapotával írható le. A deperszonalizáció a kiégés interperszonális aspektusa, és egy olyan állapotot jelöl, amit a kliensekhez, kollégákhoz és magához a munkához való negatív attitűdök jellemeznek, mint például közöny és érzéketlenség. A személyes teljesítmény pedig a kiégés önértékeléssel összefüggő dimenziója, amelyet alacsony produktivitás és csökkent kompetenciaérzés jellemez. A szerzők amellett érvelnek, hogy a három dimenzió egymástól függetlenül is jelen lehet (Maslach et al. 2001). Cherniss (1980) a kiégés kialakulásának időbeli folyamatát három, egymást követő lépésként mutatja be modelljében: a stressz észlelése; később a stressz fizikai elfáradáshoz, érzelmi kimerüléshez vezet; végül a stressz hatására attitűd- és tulajdonságváltozások mennek végbe, megjelenik a kliensekkel szembeni cinizmus, a visszahúzódás és az érzelmi elkülönülés.

A mentális igénybevételt követelő munka[5] és a kiégés közötti összefüggést vizsgáló kutatások minden országban azonos eredményt mutatnak: az érzelmileg megterhelő foglalkozás önmagában is előrejelzi a kiégés kockázatát, egyik-másik kiégés-komponens bekövetkezését (Bozionelos – Kiamou 2008, Martínez-Iñigo et al. 2007, Zapf et al. 2001). Bizonyított az is, hogy ebből a szempontból a terepen dolgozó szociális munkások különösen veszélyeztetettek: személyes és szakmai életükben is nagyobb valószínűséggel érzik magukat fizikailag-mentálisan kimerültnek a szociális szakemberek más csoportjaihoz képest (Thompson et al. 1996).

A nemzetközi szakirodalom a kiégés prediktorai között az egyéni/személyi változók (például hajlamosító tényezők a személyiségjegyek szintjén) mellett a munka/munkakörnyezet, illetve a társas környezet specifikumait hangsúlyozza. Maslach és munkatársai (1981, 2001) egészségügyi dolgozók körében készült kutatásai rendre azt erősítették meg, hogy a kiégés kialakulásában a személyi válto-

[5] A tanulmányok elsősorban az alábbi foglalkozásokra hivatkoznak: szociális munkások, orvosok, nővérek és más egészségügyi foglalkozások, tanárok, lelkészek.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

zóknál meghatározóbb szerepe van a munka/munkakörnyezeti tényezőknek (hangsúlyozva, hogy a személyi változók is fontosak). A Maslach-i modellben a kiégést az alábbi munkával kapcsolatos területek legalább egyikén tapasztalt illeszkedési hiba (mismatch) indukálja: a *munkamegterhelés* (túlzott követelmények, ésszerűtlen/sok munkaóra/munkaidő, képességnek nem megfelelő munka), a *kontroll* (például hiányzik a feladatok elvégzése vagy a munkabeosztás feletti kontroll), *a jutalom* (nem megfelelő anyagi/erkölcsi megbecsülés), *a munkahelyi közösség* (rossz kollegiális kapcsolatok, társas támogatás hiánya), *a korrekt bánásmód* (nem igazságos munkamegterhelés, fizetés), valamint a közös értékek összhangja (például amikor a céges értékek ütköznek az egyén értékrendjével).

Az elmúlt negyven év kiégés-vizsgálatai a munkával, munkahellyel kapcsolatos tényezők hatásával kapcsolatban a szervezeti folyamatokban rejlő erőforrások fontosságára hívják fel a figyelmet és a munkával való elégedettség döntő szerepét emelik ki. Lee és munkatársai (2013) metaanalízise azt tárta fel, hogy az emocionális kimerülést – amely a kiégési folyamat első fázisa – leginkább a munkavégzés egyes tényezőivel való elégedettség befolyásolja: ezek az autonómia, a döntéshozatalban való részvétel lehetősége, a munkamegterhelés mértéke és a munkaórák számának alakulása. Más szerzők szerint a kiégés nagyobb valószínűséggel következik be, ha nincs előléptetési lehetőség, alacsony a jövedelem, valamint rossz az intézményen belüli szervezeti egységekkel és/vagy más intézményekkel való együttműködés (Shanafelt et al. 2014).

Számos kiégés-modellben jelenik meg a szerepfeszültség, szerepbizonytalanság hatásának elemzése. A szerepkonfliktus vizsgálata szociális területen dolgozók körében különösen indokolt, hiszen az a gyakorlati szociális munka velejárója (Dillon 1990, Gilbar 1998). A segítő szakemberek felé többféle, egyenként indokolt, együttesen azonban ütköző szerepelvárás irányul: a kliensek például a problémáikkal való azonosulást és empátiát várnak el, a hivatalok vagy a felettes szervek precíz adminisztrációt, a szabályok maradéktalan betartatását és esetlegesen egyfajta hatósági szerepkört, ami a kliensekkel való konfliktushoz vezethet. A főként egészségügyben dolgozó szociális szakemberek körében készült empirikus kutatások általában azt találják, hogy a szerepek összeegyeztetéséből fakadó nehézségek szignifikánsan növelik az érzelmi kimerülést és a személytelen attitűdök megjelenését (Jones 1993, Konstantinou et al. 2018). Számos kutató további fontos kiégés-indikátorként említi a munka–család konfliktus problémáit (Roberts et al. 2014). Ugyanakkor a szakirodalomban a munkahelyi stresszterheltség családi életre való átterjedése és negatív hatása is ismert (Burke – Greenglass 2001). A magas kiégés-mutatókkal jellemezhető szociális munkások elégedetlenebbek családi kapcsolataikkal (több családi konfliktusról számoltak be) a kiégés alacsonyabb övezetébe tartozó kollégáikhoz képest (Jayarante et al. 1986). Nissly és munkatársai (2005) gyermekjólét területén dolgozók körében készült vizsgálata arra hívja fel a figyelmet, hogy a munka–család

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

konfliktus kiégésre gyakorolt negatív hatását, amely a pályaelhagyás szándékának megjelenését jelenti, a támogató munkahelyi kapcsolatok, különösen a felettestől érkező támogatás képes ellensúlyozni, illetve hárítani. A munkahelyi vezetői támogatás erősebben tompítja a kiégés negatív hatásait, mint a munkatársaktól kapott társas támogatás; ez utóbbi esetben gyengébb a kimutatott statisztikai összefüggés.

A fentiekben említett faktorokon túl – a humán szektorban dolgozók körében – a kliensekkel való interakció problémáinak is fontos szerep jut a kiégés kialakulásának magyarázatában. Leake és munkatársai (2017) gyermekgondozás területén dolgozók körében készült kutatásának figyelemre méltó eredménye, hogy az ellátottakkal való közvetlen kapcsolat a szakemberek számára a kliensek és/vagy a családtagok érzelmei (és egyéb) megnyilvánulásai komoly frusztrációt jelentenek, ami végül a kiégés kialakulásához vezet.[6] Mindemellett eredményeikből az is kiderül, hogy a kliensekkel való interakció nehézségeinél a munkával kapcsolatos tényezők hatása erőteljesebb a kiégésre.

Adatfelvétel és a vizsgált adatok

Vizsgálatunk a Baranya megyei szociális és pedagógiai (szak)szolgáltatásokat nyújtó szakemberek körében készült kérdőíves felmérés adatainak másodelemzésén alapul. Az adatgyűjtésre 2019 tavaszán került sor. A kutatás célja nem kizárólag a szakemberek munkakörülményeinek és kiégés-érintettségének felmérése volt, ugyanakkor a kérdőívben szereplő kérdésblokkok lehetővé tették ezen témakörök érdemi vizsgálatát is.[7]

A minta kiválasztása során az elsődleges célcsoportot a Pécs és körzetét (38 települést) ellátó járásközpontban működő család- és gyermekjóléti központ és szolgálat, illetve a Baranya Megyei Gyermekvédelmi Központ és Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálat munkatársai, míg a másodlagos célcsoportot a Baranya Megyei Pedagógiai Szakszolgálat teljes vagy félállású szakemberei jelentették, összesen 622 fő.[8] Az adatbázis tisztítása után az empirikus elemzéshez felhasznált minta 261 szociális és pedagógiai szakember adatait tartalmazza[9]. Teljeskörű megkereséssel számolva megállapítható, hogy a KSH által rendelkezésünkre bocsátott 2019-es adatok alapján a kutatás célcsoportját jelentő szakemberek 42%-át sikerült elérni, ami megfelelő aránynak minősül.

A válaszadók 85%-a nő. Átlagosan 9,5 éve dolgoznak a pályán, jelenlegi munkakörükben átlagosan 6 éve. Mintánk kétötöde (38,3%) gyermekvédelmi központban,

[6] Az elsősorban kvalitatív kutatások egy külön csoportja az orvosokat – és az őket érő stresszt – vizsgálja, akiknek szembesülniük kell a halállal megküzdő betegekkel és hozzátartozóikkal.
[7] A kutatás részleteihez lásd Perpék et al. (2020).
[8] A KSH (www.ksh.hu) egyedi kérésre összeállított táblázatos adatállományai alapján számolva.
[9] A minta részletes leírását lásd Perpék et al. (2020) és Kiss – Vastagh (2020) munkáiban.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

szakszolgálatban dolgozik, harmada (35,2%) család- és gyermekjóléti központban, negyede (26,4%) pedagógiai szakszolgálatnál; átlagéletkoruk 40,4 év (legalacsonyabb átlagéletkor [36,9 év] a család- és gyermekjóléti ellátásban dolgozókat jellemzi, míg a mintaátlagot kissé meghaladó átlagéletkor [42,7 év] a gyermekvédelem területén dolgozókat). Munkaköri feladataik között jellemzően megjelenik a hátránykompenzáció és felzárkóztatás: közel kétötödük (37,4%) számára ez kötelező feladat, további 56,4%-uk esetében a célcsoport igényétől függ, és csak 6%-uk esetében jelent önkéntes feladatot.

Kutatási kérdések és elemzési design

Nemzetközi és hazai kutatások alapján az egészségügyi dolgozók és a pedagógusok kiégésének okairól, meghatározó tényezőiről sok információval rendelkezünk, a szociális területen dolgozó szakemberek kiégésének vizsgálata ritkább.

Kutatásunk fő kérdése az, hogy a munka- és szervezeti tényezők megítélése – a kérdezetti vélemények és attitűdök – hogyan függ össze a szociális és pedagógiai szakemberek saját érzelmi-mentális-fizikai megterheltségéről adott értékelésével. Vizsgálatunk újszerűsége, hogy nemcsak olyan munkahelyi jellemzők hatását vizsgáltuk, amelyek a legtöbb kiégés-kutatásban felbukkannak, hanem kiterjesztettük a magyarázó változók körét, és a szociális munka speciális körülményeit is figyelembe vettük (így például az ellátottak magatartásával, speciális helyzetével/kultúrájával, valamint a terepmunka nehézségeivel kapcsolatos véleményeket). Elemzésünkből megtudhatjuk, hogyan befolyásolják a kiégés egyes szimptómáit – az alapvető munkahelyi, munkaszervezeti jellemzőkön túl – a kérdezettek szociális munkájának konkrét sajátosságai. Azt is bemutatjuk, hogyan hatnak a kiégés mértékére a munkavégzést érintő további tényezők, mint a szociális munka szakterülete és a szakterületen szerzett tapasztalat. Konkrétan a következő kérdésekre kerestük a választ:

- Vajon a szociális munka sajátosságai, speciális nehézségei erősebben magyarázzák-e a kiégés tüneteinek mértékét, mint a munkaszervezeti, munkahelyi tényezők?
- Kimutatható-e különbség a kiégés szimptómáinak mértékében a szakmai munka területe szerint: vajon a család- és gyermekjólét, vagy a gyermekvédelem, vagy a pedagógiai szakszolgálat dolgozóit érinti-e súlyosabban az érzelmi kimerülés, a deperszonalizáció vagy a teljesítményvesztés?
- Vajon protektív tényező-e a szakterületen szerzett (munka)tapasztalat, és a kiégés inkább a szakmai pálya elején jelent nagyobb kockázatot?

A kutatási kérdések megválaszolása során a kiégés mindhárom általunk mért dimenzióját (érzelmi kimerülés, deperszonalizáció, teljesítményvesztés) vizsgáljuk. Az elemzésben többféle módszert alkalmazunk: először leíró statisztikákat ér-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

telmezünk, majd két- és többváltozós elemzéssel (kereszttábla, faktoranalízis, multinomiális regresszió) vizsgáljuk az egyes kiégés-tünetek előfordulását befolyásoló tényezőket. Regressziós modelljeink függő változója a kiégés, illetve ennek három dimenziója: az emocionális kimerülés, a deperszonalizáció és a teljesítményvesztés. A független változók között a munka- és szervezeti körülmények különböző faktorai, a munka szakterülete és a szakmai tapasztalat ideje jelennek meg. A mérés részleteit az alábbiakban mutatjuk be.

Mérőeszközök

A KIÉGÉS MÉRÉSE

A *kiégés mérésére* a Maslach Kiégés Leltár (Maslach Burnout Inventory – Human Services Survey, MBI–HSS)[10] 22 tételes, humán területen dolgozókra specializált változatát használtuk (Maslach – Jackson 1986). A kérdőív a kiégést az emocionális kimerülés, a személytelen bánásmód (deperszonalizáció) és a személyes hatékonyságérzet dimenziójában méri. Az érzelmi kimerülés dimenziója a személyes érzelmi erőforrások kiapadására vonatkozik (például: „Úgy érzem, hogy a munkanap végére kifacsart vagyok."), a deperszonalizáció a kliensekkel és a kollégákkal szembeni személytelen attitűd megjelenésére (például: „Úgy érzem, hogy a munkám érzelmileg megkeményít."), míg a személyes hatékonyság csökkenése azt méri, hogy az egyén teljesítménye eltér attól, amit önmagától elvár (például: „Úgy érzem, a munkanap végére feltöltődöm.").[11] A kérdőív megalkotói a kiégést folytonos változóként írják le, amelynek értékei az alacsonytól a magas fokúig terjednek: az emocionális kimerülés és a deperszonalizáció alskáláin a magasabb, a személyes teljesítmény alskáláján az alacsonyabb értékek mutatnak a kiégés irányába. A válaszadók egy hétfokú Likert-típusú skálán jelölhették, hogy egyes, munkájukkal kapcsolatos érzéseiket milyen gyakran észlelik. Vizsgálatunkban a három kiégés-dimenzió belső konzisztenciájának teszteléséhez a Cronbach α mutatót használtuk, amelynél a Nunnally (1978) által meghatározott 0,7-es minimumértéket vettük alapul: a három alskála 0,8 feletti értékei megbízhatónak minősülnek. Abban az esetben, amikor a válaszadó az egyes skálákat alkotó itemek több mint felére nem válaszolt, a skálaértéket hiányzó adatként kezeltük (Pejtersen et al. 2010).[12]

Mivel a három kiégés-dimenzió egymástól függetlenül is jelen lehet, ezért a skálák nem adhatóak össze (Maslach et al 2001). Vizsgálatunk során (Maslach – Jackson 1986 alapján) az egyes szegmenseken belül az összpontszám harmadolásával (cut-off-pon-

[10] A magyar nyelvű változat felhasználása a jogtulajdonos Mind Garden, Inc. engedélyével történt.
[11] Ez utóbbi kiégés-dimenziót mérő állítások fordított itemek.
[12] Ennek eredményeként az emocionális kimerülés vizsgálatakor 245 fő, a deperszonalizáció esetében szintén 245 fő, a hatékonyságvesztés vizsgálatakor 244 fő szerepel az elemzésben.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

tok) három csoportot alakítottunk ki: az alacsony, a közepes és a magas mértékű kiégés-érintettség kategóriáit. Elemzésünkben ezek a kategoriális változók szerepelnek.

A SZOCIÁLIS SZAKMA MUNKAKÖRÜLMÉNYI JELLEMZŐINEK MÉRÉSE

A kiégés-szindróma kialakulásával összefüggésbe hozható *munka- és szervezeti tényezők* mérésére egy saját fejlesztésű mérőeszköz (kérdéssorozat) alkalmazása mellett döntöttünk. Mivel kutatásunk célcsoportját a Baranya megyei család- és gyermekjóléti, gyermekvédelmi és pedagógiai (szak)szolgáltatásokat nyújtó szakemberek alkotják, célunk azoknak a munkahelyi sajátosságoknak a feltárása volt, amelyek specifikusan rájuk jellemzőek. Nem megfeledkezve arról, hogy ezek a munkakörnyezeti tényezők más humán ellátási körülményekre is jellemzők lehetnek, illetve az adott szolgáltatás intézményi és szervezeti tulajdonságaiból fakadhatnak. A saját mérőeszköz kialakításakor a nemzetközi szakirodalomban ismert és bevált mérőeszközökre támaszkodtunk, amelyeket a munkahelyi tényezők – mint stresszorok – és a kiégés összefüggésének vizsgálatára dolgoztak ki: a követelmény–kontroll–társas támogatás modelljére[13] (Karasek – Theorell 1990), az erőfeszítés–jutalom–egyenlőtlenség modelljére[14] (Siegrist 1996) és a követelmények-erőforrások modelljére[15] (*Demerouti et al.* 2001).Továbbá eddig kevésbé vizsgált indikátorokat is figyelembe vettünk, mint például a kliensekkel való érintkezés, a kooperálás hiányosságai, a kulturális távolság és különbözőségek kezelésének nehézségeit és a terepen végzett munka problémáit. Az általunk kialakított mérőeszköz 36 egyszerű, ám érzékletes leíró állítást tartalmaz azokról a szakmai munkával, munkahelyi környezettel kapcsolatos nehézségekről, amelyek felhalmozódása stresszorként jelenhet meg a vizsgált szakemberek körében. A felsorolt állítások egyfelől a korábbi empirikus elemzésekben hangsúlyosan megjelenő *munkakörnyezeti és munkaköri tényezők* feltárására irányultak, másfelől olyan – eddig kevésbé vizsgált indikátorok –, amelyek kifejezetten a *szociális szakmai munka nehézségeire* vonatkoznak.

A ***munkahelyi környezet****et* feltáró rész kérdései a *munkavégzés körülményeire* (fizikai, infrastrukturális), a *szervezeten belüli előrelépésre, szakmai fejlődésre* (karrierlehetőség, új dolgok tanulása, továbbképzési lehetőségek, szupervízió hatékony-

[13] A Karasek–Theorell-féle modell (1990) a munkahelyi követelmények, az autonómia/kontroll és a munkatársaktól, felettestől kapott támogatás szerepét (illetve ennek hiányát) emeli ki.

[14] A Siegrist (1996) által kidolgozott modellben az elvégzett munka és az érte kapott elismerés aránytalansága a hangsúlyos stresszor, valamint a munkával kapcsolatos erőfeszítések, mint például a szoros határidők, túlórák, növekvő követelmények.

[15] Demerouti és munkatársai (2001) modelljében a követelmények azokat a munkakörnyezeti, szervezeti vagy társas tényezőket jelölik, amelyek a munkavállalók leterheltségét és az őket ért stressz mértékét növelik (például fizikai vagy szellemi munka, érzelmileg megterhelő helyzetek, zajszint, váltott műszak), míg az erőforrások olyan munkahelyi jellemzők, amelyek a követelmények teljesítését segítik (például döntéshozatalban való részvétel, visszajelzések, jutalmazások).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

sága), a *munkáért kapott jutalmazásra* (anyagi/erkölcsi megbecsülés, juttatások), a *munkahely stabilitására* és a *munkahellyel való általános elégedettségre* irányultak, továbbá vizsgálták a *vezetővel/vezetéssel* (vezetés minősége, felettes irányából érkező elismerés és támogatás, szakmai döntésekbe történő bevonás, együttműködés hatékonysága a vezetővel) és a *munkatársakkal, munkahelyi közösséggel* kapcsolatos attitűdöket (munkatársaktól kapott segítség és támogatás, munkahelyi légkör, együttműködés és kommunikáció hatékonysága a kollégákkal).

A ***munkaköri tényezők*** feltárására vonatkozó kérdések a *munkahelyi feladatokkal* (sok új munkaköri feladat, sok olyan feladat, amiben nem kompetens, alapfeladatok közé nem tartozó feladatkörök ellátása,), a *rendeleti/szabályozási háttérrel* (szabályok gyakori változása, nem egyértelmű szabályok/rendelkezések) és a *szerepkonfliktusokkal,* illetve a *munka–család konfliktussal* kapcsolatosak (ellentétes szerepelvárások, segítő és hatósági szerepek együttes betöltése, kliensek érdekeinek ellentétes megítélése, munkahelyi elfoglaltságok vs. családi tevékenységek, családi vs. munkahelyi tevékenységek).

A ***szakmai munkatényezőket*** feltáró rész kérdései *a kliensekkel* (együttműködési készségük/magatartásuk, sajátos kultúrájuk, szociális helyzetük) és a *terepmunkával kapcsolatos* problémákra fókuszáltak (túl sok utazás, nem biztonságos terep, nehezen megközelíthető helyekre utazás), valamint a munka során érzékelt *érzelmi/mentális megterhelésre* (csak átmeneti segítségnyújtás a rászorulóknak, érzelmi bevonódás a munka során, időhiány a túl sok adminisztráció, illetve a túl sok kliens miatt).

A megkérdezettek egy négyfokú Likert-skálán értékelhették, hogy az adott állítások milyen mértékben jellemzőek rájuk (1 – egyáltalán nem jellemző; 4 – teljes mértékben jellemző). Az egyoldalúság elkerülése miatt pozitív és negatív értékelést tartalmazó állítások egyaránt szerepeltek a felkínált itemek között. Az elemzés során az ellentétes értéktartalmú állítások irányát megfordítottuk, hogy minden változó magas értéke az adott állítással kapcsolatos negatív attitűdöt, azaz akadályozó tényező tartalmat fejezzen ki.

A kérdőív belső faktorstruktúráját megerősítő faktorelemzéssel (CFA) vizsgáltuk. Mivel a háromfaktoros struktúra gyenge modellilleszkedést mutatott (χ^2/szabadságfok = 1,84; $p < 0,001$; CFI = 0,87; TLI = 0,84; RMSEA = 0,07), ezért feltáró faktorelemzéssel (EFA) igyekeztünk a megfelelő struktúrát megállapítani. Az EFA során PAF (Principal Axis Factoring, promax forgatás) elemzéssel négy faktor emelkedett ki. Az elemzés során figyelembe vettük, hogy egy állítás csak egy faktoron legyen 0,32 feletti töltéssel, és ne rendelkezzen 0,32 feletti keresztttöltéssel (Tabachnik – Fidell 2001). Ezt követően – a nem adekvát tételek elhagyásával – CFA elemzéssel kerestük a megfelelő modellilleszkedésű négyfaktoros struktúrát. A végső modell 26 itemet tartalmaz, és illeszkedési mutatói a megfelelő tartományban vannak (χ^2/szabadságfok = 1,86; $p < 0,001$; CFI = 0,96; TLI = 0,93; RMSEA = 0,04). A négy faktor sajátértéke egynél nagyobb, ezek együttesen az eredeti változók információtömegéből

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

61,8%-nyit őriznek meg (a faktorelemzés részletes eredményeit lásd az 1. táblázatban).

1. táblázat

A szociális és pedagógiai munkával kapcsolatos tényezők faktorstruktúrája

Tétel megnevezése	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor	Kommunalitás
Szervezeten belüli előrelépés	0,781	0,039	0,086	–0,180	0,651
Szakmai fejlődési, képzési lehetőségek	0,772	0,167	–0,072	–0,009	0,629
Jutalmazás (anyagi megbecsülés)	0,764	0,107	0,090	–0,118	0,616
Felettes elismerése	0,723	0,178	–0,017	0,008	0,555
Szakmai döntésekben való részvétel	0,705	0,145	-0,089	–0,004	0,527
Munkahelyi elégedettség	0,702	0,195	0,104	0,200	0,569
Munkahelyi stabilitás	0,676	0,223	0,230	0,096	0,582
Képességeknek megfelelő munkakör	0,602	0,249	0,055	0,164	0,455
Fizikai munkakörnyezet	0,558	0,183	–0,030	–0,068	0,351
Munkahelyi légkör	0,483	0,066	–0,124	0,012	0,476
Szabályok gyakori változása	0,229	0,769	0,205	–0,092	0,695
Sok olyan feladat ellátása, amiben nem kompetens	0,226	0,746	0,168	0,131	0,766
Alapfeladatok közé nem tartozó feladatok	0,288	0,732	0,147	0,070	0,698
Kliensek érdekeinek ellentétes megítélése	0,124	0,728	0,115	–0,123	0,573
Sok új munkaköri faladat	0,202	0,704	0,077	0,072	0,682
Ellentétes szerepelvárások	0,110	0,669	0,158	0,014	0,485
Munkahelyi elfoglaltságok vs. családi tevékenységek	0,245	0,646	0,117	0,312	0,589
Családi vs. munkahelyi tevékenységek	0,239	0,586	0,072	0,224	0,585
Időprés (nincs elegendő idő a kliensekre)	0,097	0,540	0,125	–0,006	0,317
Kliensek sajátos kultúrája	–0,053	0,245	0,734	0,007	0,614
Kliensek együttműködésének hiánya	0,040	-0,105	0,670	0,201	0,541
Kliensek szociális helyzete	–0,050	0,173	0,645	–0,227	0,584
Nem biztonságos terep	0,067	0,220	0,634	0,203	0,496
Csak átmeneti eredmények	0,305	0,276	0,634	–0,186	0,605
Nehezen megközelíthető helyekre utazás	–0,169	0,122	0,199	0,493	0,532
Túl sok utazás	–0,151	0,134	0,107	0,725	0,577

Forrás: Saját szerkesztés

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Az *első faktorhoz* (10 item, Cronbach α 0,88) a szervezeti előrelépéssel, a szakmai fejlődés lehetőségével, az anyagi/erkölcsi megbecsüléssel, a felettes irányából érkező támogatással (pozitív visszajelzés, szakmai döntésekbe történő bevonás), a munkahely stabilitásával, a munkahelyi körülményekkel és a munkahelyi légkörrel, kollegialitással kapcsolatos attitűdök tartoznak, ezért „*munkavégzés – motivációs faktornak*" nevezzük. A *második faktorhoz* tartozó mutatók között (9 item, Cronbach α 0,89) a munkaköri feladatokkal kapcsolatos problémák (sok új feladat, alapfeladatok közé nem tartozó feladatok ellátása), a szabályok gyakori változása és a szerepkonfliktusok, valamint a munka–család konfliktus jelenik meg, így az itemek jellegéhez igazodva „*munkakör és feladat-illeszkedés faktornak*" neveztük el. A *harmadik, a „kliens-faktorba"* (5 item, Cronbach α 0,78) az ellátottak irányából érkező problémák/nehézségek kerültek: a kliensek együttműködési készsége, sajátos kultúrája és szociális helyzete, a csak átmeneti segítségnyújtás a rászorulóknak, továbbá a terepmunkával kapcsolatos itemek közül a sokszor nem biztonságos terep. Végül, a *negyedik, a „terepmunka-faktort"* (2 item, Cronbach α 0,72) a túl sok utazás és a kliensek nehezen megközelíthető helyeken történő meglátogatása alkotják. Elemzésünk fő magyarázó változói ezek a – magas mérési szintű – szakmai munkakörülmények faktorok.

Kiégéstünetek erőssége és jellemzői

Először azt mutatjuk be, hogy a kiégés egyes dimenziói mentén hogyan alakul a vizsgált szakemberek érintettsége. A mérőeszköz kidolgozói (Maslach – Jackson 1981) az egyes szegmenseken belül az összpontszám harmadolásával három kategóriát alakítottak ki (a kiégés alacsony, közepes és magas övezetét), mi is ezt követtük (2. táblázat).

2. táblázat. A kiégés egyes dimenziói a szociális és pedagógiai szakemberek mintájában, %, N

	Emocionális kimerülés	**Deperszonalizáció**	**Teljesítményvesztés**
Alacsony	19,6 (48)	39,6 (97)	60,2 (147)
Közepes	44,5 (109)	36,3 (89)	31,6 (77)
Magas	35,9 (88)	24,1 (59)	8,2 (20)
Összesen % (N)	100,0 (245)	100,0 (245)	100,0 (244)

Forrás: Saját szerkesztés

Az *érzelmi kimerülés* alacsony övezetébe a válaszadók ötöde, közepes övezetébe több mint kétötöde, míg a magas övezetébe harmada tartozik. A *deperszonalizáció* esetében a minta kétötöde került az alacsony övezetbe, további kétötöde a közepes, míg negyede a magas tartományba. A teljesítményvesztés skáláját vizsgálva meg-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1

állapíthatjuk, hogy a válaszadók háromötöde az alacsony övezetbe tartozik, kevesebb mint harmada a közepes, és közel tizede a magas övezetbe. Adataink szerint tehát a szociális és pedagógiai területen dolgozó baranyai szakemberek a kiégés tünetcsoportjai közül leginkább az emocionális kimerülésben érintettek (a mérsékelt érintettség prevalenciája 44,5%, a magas érintettségé 35,9%), míg legkevésbé a személyes hatékonyság csökkenését érzékelik (a teljesítményvesztés alskáláján az alacsony érintettség előfordulása 60,2%).

A három kiégés-mutató kapcsolatáról elmondható, hogy az emocionális kimerülés és a deperszonalizáció erősebben korrelál (korrelációs mutató[16] értéke 0,392), mint a teljesítményvesztés az emocionális kimerüléssel (korrelációs mutató értéke 0,216), illetve a deperszonalizációval (korrelációs mutató értéke 0,316). Mindez azt jelenti, hogy a kiégés különböző dimenzióiban való érintettség nem jelent szükségképpen együttes előfordulást, amennyiben igen, akkor nagyobb valószínűséggel párosul az emocionális kimerülés a deperszonalizáció tünetével.

A következő lépésben azt is megvizsgáltuk, hogy a kiégés tünetei eltérő mértékben érintik-e a különböző munkaterületeken dolgozó szakembereket (2–4. ábrák).

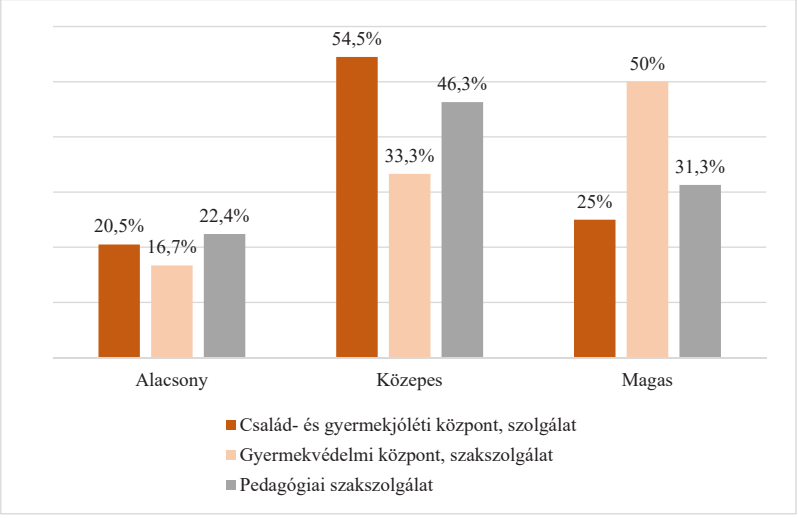

1. ábra. Az emocionális kimerülés mértéke a szociális és pedagógiai szakemberek mintájában munkaterület szerint, % (N=245)
Megjegyzés: Cramer's V = 0,166; p < 0,001. *Forrás:* Saját szerkesztés

[16] Az elemzésben a Pearson-féle korrelációs együtthatót használjuk.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Kereszttábla-elemzésen alapuló eredményeink szerint szignifikáns mértékű eltérések mutatkoznak a baranyai szakemberek között a kiégés mindhárom dimenziójában aszerint, hogy ki milyen (szociális) munkaterületen dolgozik. A magas érzelmi kimerülés a gyermekvédelem területén dolgozók körében a leggyakoribb, a család- és gyermekjóléti központok szakembereire leginkább közepes mértékű érzelmi kimerülés jellemző, a pedagógia szakszolgálat munkatársainak érintettsége alacsony mértékű (1. ábra).

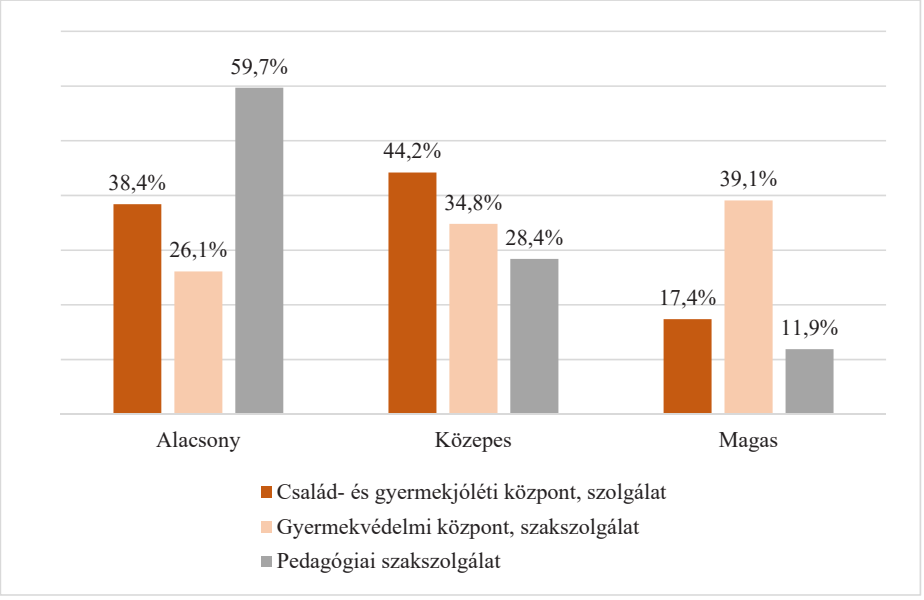

2. ábra. A deperszonalizáció mértéke a szociális és pedagógiai szakemberek mintájában munkaterület szerint, % (N = 245)
Megjegyzés: Cramer's V = 0,240; p < 0,000. *Forrás:* Saját szerkesztés

A deperszonalizáció magas mértéke – hasonlóan az érzelmi kimerüléshez – leggyakrabban a gyermekvédelem területén dolgozók körében fordul elő, míg a pedagógiai szakszolgálatnál dolgozók között a legalacsonyabb azok aránya, akikre jellemző a személytelen attitűd és viselkedés az ellátott gyerekekkel, családokkal, felnőttekkel kapcsolatban (2. ábra).

A személyes teljesítmény csökkenése a legalacsonyabb mértékben előforduló kiégés-tünet a vizsgált szakemberek csoportjaiban, de megfigyelhető, hogy a pedagógiai szakszolgálatnál dolgozók körében – a másik két terület dolgozóihoz képest – magasabb azok aránya, akik közepes és magas mértékben érzékelik teljesítményük csökkenését (3. ábra).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Összességében az rajzolódik ki, hogy a vizsgált szociális és pedagógiai szakemberek kiégési szimptómáinak (pontosabban a kiégés egyes dimenzióiban való érintettségének) mértékében jelentős különbség van a szakmai munka területe szerint: a gyermekvédelem, valamint a család- és gyermekjólét területén dolgozó szakemberek körében szignifikánsan gyakrabban fordul elő az emocionális kimerülés és a deperszonalizáció a pedagógia szakszolgálat alkalmazottaihoz képest, míg ez utóbbiak csoportjában a teljesítményvesztés prevalenciája a gyakoribb (és a másik két kiégéstünet ritkább). A különbségek egy része nyilvánvalóan abból fakad, hogy szakterületenként más és más kihívások és stresszhatások érik a szakembereket.

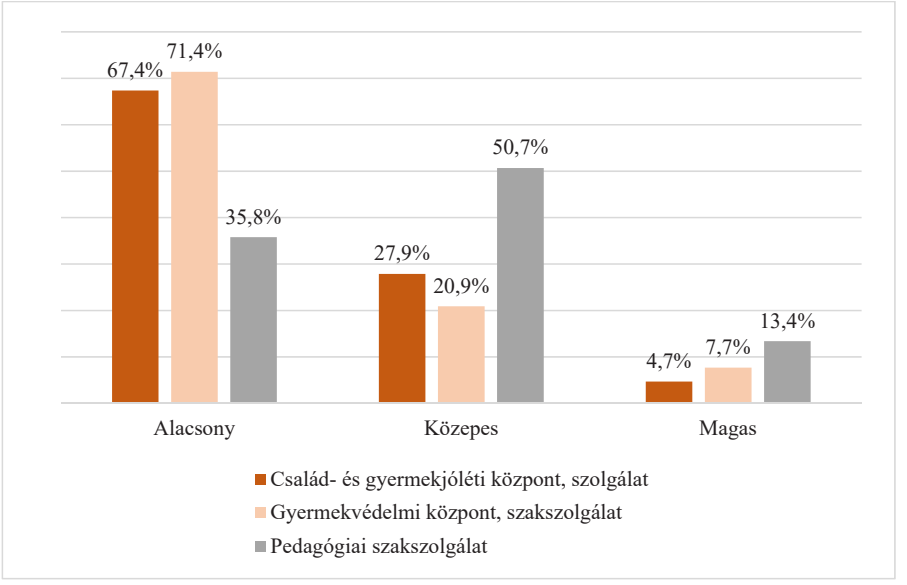

3. ábra. A teljesítményvesztés mértéke a szociális és pedagógiai szakemberek mintájában munkaterület szerint, % (N = 244)
Megjegyzés: Cramer's V = 0,223; p < 0,000. *Forrás:* Saját szerkesztés

A kiégés korrelátumai

Kutatásunkban megvizsgáljuk és bemutatjuk, hogy a munka- és szervezeti tényezők, valamint a szociális munka további befolyásoló tényezői hogyan kapcsolódnak az érzelmi kimerüléshez, a deperszonalizációhoz és a teljesítményvesztéshez, azaz a kiégés egyes megnyilvánulásaihoz. Konkrétan arra szeretnénk választ kapni, hogy a vizsgált szakemberek körében a munka- és szervezeti tényezők, a munkaterület jel-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

lemzői, valamint a szakterületen szerzett tapasztalat befolyásolják-e a kiégés különböző tüneteinek előfordulását. A kérdés megválaszolásához többváltozós regressziós modelleket vizsgáltunk. A kiégés jelenségének egyes megnyilvánulásait külön-külön, azaz három modellel írjuk le.

Regressziós modelljeink *függő változói* a kiégés különböző dimenzióiban való érintettséget mérő kategoriális változók: (1) az emocionális kimerülés, (2) a deperszonalizáció és (3) a teljesítményvesztés változói. A *független változók* között a munka- és szervezeti körülmények különböző konstellációit kifejező faktorok, azaz a munkavégzés – motivációs faktor, a munkakör és feladatok-illeszkedés faktor, a kliens-faktor és a terepmunka-faktor szerepelnek, továbbá a szakmai munkaterület és szakmai tapasztalat (szakterületen eltöltött évek) változói. Az elemzés során egyes személyes változókat (nem, életkor, családi állapot, gyermekek száma, szubjektív anyagi helyzet) kontroll alatt tartva állapítottunk meg összefüggéseket. A kiégési tünetek és korrelátumainak összekapcsolódását multinomiális logisztikus regresszió módszerével vizsgáltuk.[17] A becslési eredményeket a 3. táblázat tartalmazza.

A multinomiális regressziós elemzés során az egyes kiégés-dimenziók mentén, a függő változók kategóriái közül az alacsony érintettségűek csoportját használtuk referenciakategóriának. A 3. táblázatban közölt esélyhányadosok tehát azt fejezik ki, hogy milyen eséllyel kerül valaki az érzelmi kimerülés, a deperszonalizáció és a személyes hatékonyság csökkenése szempontjából a mérsékelten vagy a magas mértékben érintettek csoportjába az alacsony mértékben érintettek kategóriájához képest.

Mind a három regressziós modellünk szignifikáns és magyarázó erejük nagyon hasonló.[18] A bevont változók a függő változó varianciájának 46–49%-át magyarázzák: legtöbbet az emocionális kimerülés esetében. A becslési eredmények[19] azt mutatják, hogy az *emocionális kimerülés* (1. modell) magasabb övezetébe kerülésre elsősorban a *munkakör és feladat illeszkedés problémája, a kliensekkel és a terepmunkával kapcsolatos nehézségek*, továbbá *a munkaterület és a szakmai tapasztalat* van befolyással: a munkakör és feladat illeszkedés-faktor és a kliens-faktor az érzelmi kimerülés közepes és magas mértékű előfordulásával, míg a terepmunka-faktor, a munkaterület

[17] A multinomiális logisztikus regresszió módszerének alkalmazása mellett egyfelől azért döntöttünk, mert a kiégés-skálák nem teljesen normális eloszlásúak a mintában, másfelől az egyes kiégés-skálákra külön-külön futtatott modellekhez képest a multinomiális logisztikus regressziós modellezésben hatékonyabb a paraméterek becslése és kisebb a hiba, továbbá nagy előnye, hogy a regressziós koefficiensek értelmezhetőek.

[18] A modelleket két lépésben építettük fel: először a főbb szociodemográfiai háttérváltozókat vontunk be az elemzésbe (nem, életkor, családi állapot, gyermekek száma, szubjektív anyagi helyzet), majd ezt követően a munka- és szervezeti körülmények, a munkaterület és a szakterületi tapasztalat változóit. A modellek lépésről lépésre történő felépítésével a magyarázóerő változását vizsgáltuk. Mind a három alapmodell magyarázóerejét jelentősen megváltoztatja a munka- és szervezeti körülmények, a munkaterület és a szakterületi tapasztalat változók beemelése, vagyis ezek a változók közvetlen hatással vannak a kiégés-tünetekre.

[19] A következőkben csak a szignifikáns összefüggéseket emeljük ki.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

és a szakmai tapasztalat pedig az érzelmi tünetek magas előfordulásával mutatnak pozitív összefüggést. Mindez azt jelenti, hogy az érzelmi kimerülés által alacsony mértékben érintettek csoportjából a mérsékelten vagy magas mértékben érintettek csoportjába való átkerülés esélyét növeli a munkakör és az elvégzendő feladatok közötti feszültség, valamint a kliensekkel és a terepmunkával kapcsolatos nehézségek. Az is megállapítható, hogy munka- és szervezeti körülmények faktorai közül a *kliensekkel kapcsolatos nehézségek* hatnak a legerősebben az érzelmi kimerülésre. A munkaterület hatását tekintve, a *gyermekvédelem területén* dolgozó szakembereknek a magas érzelmi kimerülésre több mint háromszor nagyobb esélyük van a pedagógiai szakszolgálatban dolgozókhoz képest, míg ugyanerre a család- és gyermekjólét területén dolgozóknak szignifikánsan kisebb esélyük van. A munkában töltött évek számával kifejezett *szakmai tapasztalat* alapján látható, hogy az adott területen rövidebb ideje (legfeljebb 5 éve) dolgozó szakembereknek (több mint kétszer) nagyobb esélyük van a magas érzelmi kimerülésre azokhoz képest, akik már legalább másfél évtizedes tapasztalattal rendelkeznek a szakterületükön.

A *deperszonalizáció modellje* (2. modell) a kiégés azon tünetegyüttesének előfordulását magyarázza, mely – mint írtuk korábban – *interperszonális jelenség*, a kliensekhez, kollégákhoz, saját magunkhoz és magához a munkához való negatív attitűdöt, közönyt, érzéketlenséget jelöl. Magas övezetébe kerülés esélyét – hasonlóan az érzelmi kimerülés magyarázó modelljénél látott hatásokhoz – *a munkakör és feladat illeszkedés* problémája és a *kliensekkel,* valamint *a terepmunkával kapcsolatos nehézségek* növelik (ez utóbbi változó a deperszonalizáció közepes mértékére is szignifikáns hatást gyakorol). Ugyanakkor az is látható, hogy a munkakör és feladat illeszkedési konfliktusok hatása a legerősebb a deperszonalizációra, a kliensekkel és a terepmunkával kapcsolatos nehézségeké mérsékeltebb. A *munkaterület hatása* – megerősítve a korábbi kereszttábla-elemzések eredményeit – azt tükrözi, hogy a *gyermekvédelem*, *valamint a család- és gyermekjólét* területén dolgozó szakembereknek nagyobb esélyük van a deperszonalizáció közepes és magas övezetébe kerülésre a pedagógiai szakszolgálat munkatársaihoz képest. A *szakmai tapasztalat* hatása szintén szignifikáns és pozitív előjelű: a deperszonalizáció érzése valószínűbb a szakterületen rövidebb ideje dolgozó szakemberek körében a legalább másfél évtizedes tapasztalattal rendelkezőkhöz képest.

A *teljesítményvesztésre* (3. modell) csak a *munkavégzés – motivációs faktor* és a *szakterületi tapasztalat* gyakorol szignifikáns hatást. Azaz a nem megfelelő munkavégzési, munkaszervezeti tényezők, ill. a motiváció hiánya jelentősen növeli a személyes hatékonyság csökkenésének érzését, de más vizsgált munkahelyi faktorok nem kapcsolódnak szignifikánsan a teljesítményvesztés dimenziójához. A *szakterületen szerzett tapasztalat* változóját tekintve szintén jelentős hatást látunk: a legfeljebb ötéves szakmai tapasztalattal rendelkezőknek – a legalább másfél évtizede az adott területen dolgozókhoz képest – majdnem nyolcszor nagyobb esélye van arra, hogy a teljesítményvesztés érzésének közepes kiégési övezetébe kerüljenek.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

3. táblázat. A kiégés egyes dimenzióinak elemzése multinomiális logisztikus regresszióval (paraméterbecslések)

	1. modell Emocionális kimerülés		2. modell Deperszonalizáció		3. modell Teljesítményvesztés	
	közepes mértékű	magas mértékű	közepes mértékű	magas mértékű	közepes mértékű	magas mértékű
Munka- és szervezeti körülmények						
Munkavégzés – motivációs faktor	0,938 (0,353)	1,725 (0,382)	1,115 (0,255)	1,308 (0,299	0,339 (0,318)	2,379** (0,440)
Munkakör és feladat illeszkedés-faktor	2,660*** (0,378)	2,980** (0,400)	1,593 (0,283)	4,198*** (0,361)	1,066 (0,277)	1,870 (0,377)
Kliens-faktor	2,020** (0,374)	5,423*** (0,415)	1,281 (0,272)	3,175*** (0,360)	0,386 (0,295)	0,465 (0,428)
Terepmunka-faktor	0,882 (0,313)	1,893*** (0,333)	1,853* (0,244)	1,847** (0,286)	1,361 (0,241)	0,943 (0,866)
Munkaterület (referencia: pedagógiai szakszolgálat)						
Család- és gyermekjólét	0,942 (0,770)	0,100** (0,928)	3,153** (0,572)	4,325** (0,886)	0,402 (0,630)	0,539 (0,986)
Gyermekvédelem	2,396 (0,885)	3,253*** (0,948)	2,402** (0,672)	7,008*** (0,899)	0,091 (0,782)	1,650 (0,994)
Szakterületi tapasztalat (referencia: 15 évnél több szakmai tapasztalat)						
Legfeljebb 5 év	1,349 (0,986)	2,186* (0,926)	0,715 (0,691)	2,367* (0,933)	7,902** (0,864)	0,291 (1,084)
6–15 év között	0,380 (0,944)	0,525 (0,849)	0,493 (0,654)	2,981* (0,908)	1,808 (0,769)	0,592 (0,942)
Kontrollváltozók	Igen		Igen		Igen	
N	146		146		146	
Pszeudo R^2	0,492		0,468		0,474	

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; Zárójelben a sztenderd hibák.

Megjegyzés: A függő változók referenciakategóriái: emocionális kimerülés alacsony mértékű előfordulása, deperszonalizáció alacsony mértékű előfordulása, teljesítményvesztés alacsony mértékű előfordulása. A táblázatban nem szerepel minden bevont változó: nemre, életkorra, családi állapotra, gyerekek számára és a szubjektív anyagi helyzetre kontrolláltuk. A kizárólag szociodemográfiai háttérváltozókat tartalmazó modellek Pszeudo R^2 mutatói: (1) modell 0,259; (2) modell 0,183; (3) modell 0,225.

Forrás: Saját szerkesztés

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

A *teljesítményvesztésre* (3. modell) csak a *munkavégzés – motivációs faktor* és a *szakterületi tapasztalat* gyakorol szignifikáns hatást. Azaz a nem megfelelő munkavégzési, munkaszervezeti tényezők, ill. a motiváció hiánya jelentősen növeli a személyes hatékonyság csökkenésének érzését, de más vizsgált munkahelyi faktorok nem kapcsolódnak szignifikánsan a teljesítményvesztés dimenziójához. A *szakterületen szerzett tapasztalat* változóját tekintve szintén jelentős hatást látunk: a legfeljebb ötéves szakmai tapasztalattal rendelkezőknek – a legalább másfél évtizede az adott területen dolgozókhoz képest – majdnem nyolcszor nagyobb esélye van arra, hogy a teljesítményvesztés érzésének közepes kiégési övezetébe kerüljenek.

Az elemzési eredmények alapján általános konklúzióként megfogalmazható, hogy a munka- és szervezeti körülmények közül a *munkakör és feladat illeszkedés faktor*, a *kliensekkel kapcsolatos nehézség-faktor és a terepmunka-faktor az emocionális kimerülést és a személyes hatékonyság csökkenését vetíti előre*: azaz a munkaköri nehézségek és konfliktusok, a kliensekkel és a terepmunkával kapcsolatos problémák megnövekedett mennyisége magasabb érzelmi kimerülést és több deperszonalizációs tünetet hoz magával. A *munkavégzés – motivációs faktor* pedig *a teljesítményvesztéssel áll kapcsolatban*: a nem megfelelő munkavégzési, munkaszervezeti körülmények, ill. a motiváció hiányát érző szociális és pedagógiai szakemberek személyes hatékonyságérzése kisebb lesz elvégzett munkájuk kapcsán. Megállapítható továbbá, hogy *a gyermekvédelem területén dolgozó szakemberek emocionálisan kimerültebbek és deperszonalizáltabbak, valamint a család- és gyermekjólét munkatársai több deperszonalizációs tünetet mutatnak* a pedagógiai szakszolgálatnál dolgozó kollégáikhoz képest. A 15 évnél több szakmai tapasztalattal rendelkezőkhöz képest az öt évnél rövidebb ideje dolgozók nagyobb valószínűséggel lesznek érzelmileg erősen kiégettek és nagyobb mértékű deperszonalizációs tünetekkel küzdők. Továbbá nagy valószínűséggel – igaz, csak közepes mértékben –, frusztrálja őket a teljesítményvesztés megélése.

Összegzés

Tanulmányunk a szociális és pedagógiai szakemberek munkakörülményeit vizsgálta a kiégéssel összefüggésben. Azt elemeztük, hogy a kiégés különböző tüneteinek – érzelmi kimerülés, deperszonalizáció, teljesítményvesztés – előfordulását mennyiben magyarázzák a szervezeti és munkatényezők, a segítő-fejlesztő munka sajátosságai, illetve a szakmai tapasztalat. Magyarországon hiánypótló módon az összefüggéseket egy kvantitatív felmérés adatai alapján vizsgáltuk, amelyben a bevett munkatényezőkön kívül szakmaspecifikus elemek és a szakterületen szerzett tapasztalat szerepére is kitértünk. Feltáró jellegű kérdőíves kutatásunk 2019 tavaszán, 261 Baranya megyei szociális és pedagógiai szakember körében zajlott.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Deskriptív elemzési eredményeink szerint a szakemberek a kiégés tünetcsoportjai közül leginkább az emocionális kimerülésben érintettek (a megkérdezettek körében a magas érintettség prevalenciája 35,9%), míg legkevésbé a személyes hatékonyság csökkenését érzékelik (a teljesítményvesztés alskáláján az alacsony érintettség előfordulása 60,2%). Általában a külföldi tanulmányok is azt találják, hogy a szociális munkások harmadát, kétötödét magas érzelmi kimerülés és közel felét/háromötödét alacsony mértékű teljesítményvesztés jellemzi (Carlotto et al. 2013, Gómez-García et al. 2020, Lloyd – King 2004, Travis et al. 2016). A Baranya megyei szakemberek között szignifikáns eltéréseket tártunk fel a kiégés mindhárom dimenziójában a szakmai munka területe szerint. A gyermekvédelem, valamint a család- és gyermekjólét területén dolgozó szakemberek körében gyakrabban fordul elő az emocionális kimerülés és a deperszonalizáció, míg a pedagógiai szakszolgálat alkalmazottai esetében a teljesítményvesztés a legjellemzőbb. A különbségek egy része nyilvánvalóan abból fakad, hogy szakterületenként más és más kihívások és stresszhatások érik a szakembereket. E kérdés mélyebb megértése mindenképpen további vizsgálatokat igényel.

Tanulmányunkban a kiégési tünetek korrelátumait többváltozós regresszióelemzéssel vizsgáltuk. Ehhez először feltérképeztük a szociális munka körülményeit mérő tényezők mögötti látens struktúrát, és létrehoztuk a munkavégzés – motivációs, a munkakör és feladat illeszkedés-, a kliensek- és a terepmunka-faktorokat. Multinomiális regressziós modelljeinkkel azt tártuk fel, hogy a munka- és szervezeti körülmények különböző konstellációit kifejező faktorok, továbbá a szakmai munkaterület és szakmai tapasztalat változói hogyan befolyásolják a kiégési tünetek előfordulását. Azt találtuk, hogy az általunk mért magyarázó változók az egyes kiégési tünetegyütteseket és azok erősségét igen eltérően magyarázzák.

Az *érzelmi kimerülés* magyarázó változói közül a *munkakör és a feladatok illeszkedési problémái* mérsékelt érzelmi kimerülési állapotot valószínűsítenek, de ennek magasabb szintjét is előidézik. Ugyancsak a *munka tartalmi elemei* – a kliensekkel való érintkezés, a kooperálás hiányosságai, a kulturális távolság és különbözőségek kezelésének nehézségei a terepen végzett munkával együtt – jelentősen és szignifikánsan fokozzák a szakemberek érzelmi kimerültségét. A *munkaterület* jellege inkább a magasabb fokozatú érzelmi kiégés bekövetkezését valószínűsíti: *a gyermekvédelem, a család- és gyermekjóléti szolgálat szakemberei* a pedagógiai szakszolgálat területén dolgozókhoz képest nagyobb valószínűséggel kerülnek az erőteljesebb emocionális kiégés állapotába. A *kevesebb szakmai tapasztalat*tal rendelkezőkre ugyanez jellemző: a 15 évnél több tapasztalattal rendelkezőkhöz képest nagyobb valószínűséggel kell számolniuk azzal, hogy érzelmi kimerülési tüneteik súlyosbodnak.

A deperszonalizáció szimptómának mind a mérsékelt, mind a súlyosabb fokozatai leginkább *a gyermekvédelem, valamint a család- és gyermekjólét területén* dolgozókat érintik, akik közvetlenül súlyos szociális vagy akár kriminális körülményekkel kénytelenek szembenézni. Ebből a tényből az is következik, hogy a deperszonalizáció a

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

munka tartalmi elemeivel, a való élethelyzetek kezelésével, az ezzel járó szerepelvárások és konfliktusok kezelésével függ össze. Azok körében valószínű tehát a deperszonalizáció jelentős mértékű bekövetkezése, akik túl sok ilyen feladattal kénytelenek megbirkózni (munkakör és feladat illeszkedés-faktor) vagy a kliensekkel kapcsolatban vannak együttműködési nehézségeik, illetve ha még külső helyszíneken – pl. a kliens lakásán – is kell a családokkal, gyerekekkel segítő munkát végezni. Ez utóbbi munkakörülmény-faktor már alacsony szintű deperszonalizációt is előidéz. A közöny és az érzéketlenség – akár másokkal, akár önmagával vagy munkájával szemben – frusztrációt vált ki, és újabb konfliktusokhoz vezet.

A *személyes hatékonyság csökkenése* csupán két magyarázó változóval mutatott szignifikáns kapcsolatot. Mindkét változó *a munkavégzés szervezeti, szervezési motiváló körülményeivel és a munkakörben eltöltött idő*vel áll kapcsolatban. Azok éreznek szignifikánsan magasabb mértékű teljesítményvesztésben megnyilvánuló kiégést, akik *demotiváltak lettek a szervezeten belül*: úgy vélekednek, hogy nincs előrelépési lehetőségük, alacsony a fizetésük, sem anyagi sem erkölcsi megbecsülésben nem részesülnek, fejlődési lehetőségük a szakmában korlátozott, a döntésekben nem vesznek részt, a munka nem felel meg képzettségüknek, rossz munkahelyi légkör veszi körül őket. Továbbá azok, akik viszonylag rövid ideje dolgoznak a szociális ellátás valamely területén, *szakmai tapasztalatuk kevesebb*, ám mégis nagy valószínűséggel bekerülnek a teljesítménycsökkenést megélő alacsonyabb kiégési fokozatú munkatársak közé.

Következtetések és az elemzés korlátai

Megállapíthatjuk, hogy mindhárom modellünk megerősítette a szakterületen eltöltött idő hatásával kapcsolatban, hogy a hosszabb szakmai tapasztalat protektív tényezőnek tekinthető a kiégés mindhárom dimenziójában. Jóllehet a szakirodalom ellentmondásos képet mutat a kiégés és a munkatapasztalat összefüggésére, számos nemzetközi példa található arra, hogy a kiégés a legfiatalabb, pályájuk elején járó korosztályt veszélyezteti leginkább (Buddeberg – Fischer et al. 2008, Somers 1996). A szervezeti, munkahelyi tényezők, szerepkonfliktusok kiégési tünetek megjelenésében játszott szerepére vonatkozó megállapításaink szintén összecsengenek a korábbi kutatási tapasztalatokkal (Konstantinou et al. 2018, Lee et al. 2013, Nissly et al. 2005, Shanafelt et al. 2014). Ugyanakkor eredményeink arra is felhívták a figyelmet, hogy a segítő szakma sajátosságai, speciális nehézségei, mint a kliensekkel való érintkezés, az együttműködés hiányosságai, a kulturális távolság és különbözőségek kezelésének problémái a terepen végzett munkával együtt az érzelmi kimerülés és a deperszonalizáció magasabb mértékének fontos tényezői. Eredményeink fontos hozzájárulást jelenthetnek olyan egyéni és szervezeti szintű képzések, támogató, fejlesztő, nyomonkövetési, illetve értékelési programok és/vagy szakpolitikai szintű

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1

irányelvek, beavatkozások megalapozásához, amelyekkel javíthatóak a szakemberek munkakörülményei, valamint csökkenthető érzelmi-mentális-fizikai megterhelésük és kiégésük kockázata.

Kutatásunkkal összefüggésben néhány korlátot is hangsúlyozunk. A kutatás keresztmetszeti jellegénél fogva az összefüggések vizsgálata során valószínűsíthető magyarázatokat tárt fel, eredményeink alapján ok-okozati összefüggések nem mutathatók ki, ehhez longitudinális adatokon alapuló további vizsgálatok szükségesek. Kutatásunk további limitációja, hogy a minta a Baranya megyei szociális és pedagógiai szakemberekre korlátozódott, így megállapításaink inkább jelzésszerűek és a jövőbeni kutatások irányát jelölik ki. Célul tűzzük ki, hogy egy országos, reprezentatív adatfelvétel keretében mérjük fel a szociális területen dolgozó szakemberek kiégettség-érintettségét és meghatározó tényezőit.

Irodalom

Ádám Sz. – Mohos A. – Kalabay L. – Torzsa P. (2018): Potential correlates of burnout among general practitioners and residents in Hungary: the significant role of gender, age, dependant care and experience. *BMC Family Practice*, 19, 193.

Ádám Sz. – Győrffy Zs. – Csoboth Cs. (2006): Kiégés (burnout) szindróma az orvosi hivatásban. *Hippocrates,* 8(2): 113–117.

Ádám Sz. – Mészáros V. (2012): A humán szolgáltató szektorban dolgozók kiégésének mérésére szolgáló Maslach Kiégés Leltár magyar változatának pszichometriai jellemzői és egészségügyi korrelátumai orvosok körében. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 13(2): 127–143. DOI: 10.1556/Mental.13.2012.2.2

Arches, J. (1991): Social Structure, Burnout, and Job Satisfaction. *Social Work*, 36(3): 202–206. https://doi.org/10.1093/sw/36.3.202

Asquith, S. – Clark, C. – Waterhouse, L. (2005): *The Role of the Social Worker in the 21st Century – A Literature Review.* Vol. 25., Edinburgh: Scottish Executive Education Department.

Bakker, A. B – Demerouti, E. – Verbeke, W. (2004): Using the job demands resources model to predict burnout and performance. *Human Resources Management*, 43(1): 83–104.

Bozionelos, N. – Kiamou, K. (2008): Emotion work in the Hellenic frontline services environment: How it relates to emotional exhaustion and work attitudes. *International Journal of Human Resource Management,* 19, 1108–1130.

Bransford, C. L. (2005): Conceptions of authority within contemporary social work practice in managed mental health care organizations. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75(3): 409–42.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1

Buddeberg-Fischer, B. – Klaghofer, R. – Stamm, M. – et al. (2008): Work stress and reduced health in young physicians: prospective evidence from Swiss residents. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 82(1): 31–38. https://doi.org/10.1007/s00420-008-0303-7

Bugarszki Zs. (2014): A magyarországi szociális munka válsága. *Esély,* (3): 64–73.

Burbeck, R. – Coomber, S. – Robinson, M. – Todd, C. (2002): Occupational stress in consultants in accident and emergency medicine: a national survey of levels of stress at work. *Emergency Medcine Journal,* 19(3): 234–238.

Carlotto M. S. – Pizzinato A. – Bones K. B. – Oliveira-Machado R. (2013): Prevalencia y Factores Asociados al Síndrome de Burnout en Profesionales de Centros de Atención Básica a la Salud (Prevalence and Factors Associated with Burnout Syndrome in Professionals in Basic Health Units). *Ciencia & Trabajo,* 15(47): 76–80.

Center for Workforce Studies, NASW. (2006): *Licensed Social Workers in the U.S.*, 2004. Washington, DC: The National Association of Social Workers

Cherniss, C (1980): Professional burnout in human service organizations. Praeger Publishers, New York

Cohen, K. – Collens, P. (2013): The impact of trauma work on trauma workers: A metasynthesis on vicarious trauma and vicarious posttraumatic growth. Psychological Trauma. *Theory, Research, Practice, and Policy,* 5(6): 570–280.

De Croon, E. M. – Sluiter, J. K. – Blonk, R. W. B. – Broersen, J. P. J. – Frings-Dresen, M. H. W. (2004): Stressful work, psychological job strain, and turnover: A two-year prospective cohort study of truck driver. *Journal of Applied Psychology*, 89(3): 442–454.

Demerouti, E. – Bakker, A. B. – Nachreiner, F. – Schaufeli, W. B. (2001): The job demands-resources model of burnout. *Journal of Applied Psychology,* 86(3): 499–512. https://doi.org/10.1037//0021-9010.86.3.499

Demerouti, E. – Bakker, A. B. – Nachreiner, F. – Schaufeli, W. B. (2001): The job demandsresources model of burnout. *Journal of Applied Psychology,* 86(3): 499–512.

Dillon, C. (1990): Managing stress in health social work roles today. *Social Work in Health Care,* 14, 91–108.

Fekete, S. (1991): Segítő foglalkozások kockázatai. Helfer szindróma és burnout jelenség. *Psychiatria Hungarica,* 1, 17–29.

Geurts, S. – Schaufeli, W. – De Jonge, J. (1998): Burnout and intention to leave among mental health-care professionals: A social psychological approach. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 17(3): 341–362.

Gilbar, O. (1998): Relationship between burnout and sense of coherence in health social workers. *Social Work in Health Care*, 26, 39–49.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1
CC BY

Gómez-García R. – Alonso-Sangregorio, M. – Llamazares-Sánchez, M. L. (2020): Burnout in social workers and socio-demographic factors. *Journal of Social Work,* 20(4): 463–482. https://doi.org/10.1177/1468017319837886

Greenglass, E. R. – Burke, R. J. – Fiksenbaum, L. (2001): Workload and burnout in nurses. *Journal of Community & Applied Social Psychology,* 11(3): 211–215. https://doi.org/10.1002/casp.614

Győrffy Zs. – Girasek, E. (2015): Kiégés a magyarországi orvosok körében. Kik a legveszélyeztetettebbek? *Orvosi Hetilap,* 156(14): 564–570.

Hansung, K. – Stoner, M. (2008): Burnout and Turnover Intention Among Social Workers: Effects of Role Stress, Job Autonomy and Social Support. *Administration in Social Work,* 32(3): 5–25. doi:10.1080/03643100801922357

Harrington, D. – Bean, N. – Pintello, D. – Mathews, D. (2005): Job satisfaction and burnout: Predictors of intentions to leave a job in a military setting. *Administration in Social Work,* 25(3): 1–16.

Hegedűs K. – Riskó Á. – Mészáros, E. (2004): A súlyos betegekkel foglalkozó egészségügyi dolgozók testi és lelki állapota. *Lege Artis Medicinæ*, 14(11): 786–793.

Huang, I. – Chuang, C. J. – Lin, H. (2003): The role of burnout in the relationship between perceptions of organizational politics and turnover intentions. *Public Personnel Management,* 32(4): 519–531.

Jayaratne, S. – Chess, W. – Kunkel, D. (1986): Burnout: Its impact on child welfare workers and their spouses. *Social Work,* 31, 53–59.

Johnson, L. C. – Yanca, S. J. (2004): Social Work Practice: A Generalist Approach. Allyn and Bacon, Chicago

Jones, M. (1993): Role conflict: Cause of burnout or energiser? *Social Work,* 38, 136–141.

Karasek, R. – Theorell, T. T. (1990): *Healthy work: Stress, productivity and the reconstruction of working life.* Basic Books, New York

Kiss M. – Vastagh Z. (2020): Az iskolai teljesítményt és előmenetelt hátrányosan befolyásoló tényezők megítélése a szociális szakemberek nézőpontjából. *socio.hu*, 1, 45–73.

Konstantinou A.-K. – Bonotis, K. – Sokratous, M. – Siokas, V. – Dardiotos, E. (2018): Burnout Evaluation and Potential Predictors in a Greek Cohort of Mental Health Nurses. *Archives of Psychiatric Nursing,* 32(3): 449–456. https://doi.org/10.1016/ j.apnu.2018.01.002

Kopasz M. (2017): A családsegítő és gyermekjóléti szolgáltatás integrációjának és az ellátórendszer kétszintűvé történő átalakításának tapasztalatai. TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Zrt., Budapest.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1

Kozma J. (2020): A szociális munkások munkahelyi biztonságáról, a kockázatokról és a szakma identitáskríziséről. *Párbeszéd: Szociális Munka folyóirat*, 7(1): 1–25.

Lambie, G. W. (2006): Burnout Prevention: A Humanistic Perspective and Structured Group Supervision Activity, *Journal of Humanistic Counseling, Education and Development,* 45, 32–44.

Leake, R. – Rienks, S. L. – Obermann, A. (2017): A Deeper Look at Burnout in the Child Welfare Workforce. *Human Service Organizations Management,* 41(5): 492–502. https://doi.org/10.1080/23303131.2017.1340385

Lee, R. T. – Seo, B. – Hladkyj, S. – Lovel B. L. – Schwartzmann L. (2013): Correlates of physician burnout across regions and specialties: a meta-analysis. *Human Resources for Health,* 11(48): 1–16. https://doi.org/10.1186/1478-4491-11-48

Lloyd, C. – King, R. (2004): A survey of burnout among Australian mental health occupational therapists and social workers. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology,* 39, 752–757. https://doi.org/10.1007/s00127-004-0808-7

Lusk, M., – Terrazas, S. (2015): Secondary trauma among caregivers who work with Mexican and Central American refugees. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 37, 257–273. https://doi.org/10.1177/0739986315578842

Kim, Y. J. (2017): Secondary traumatic stress and burnout of North Korean refugees service providers. *Psychiatry Investigation*, 14, 118–125. https://doi.org/10.4306/pi.2017.14.2.118

Martínez-Iñigo, D. – Totterdell, P. – Alcover, C. M. – Holman, D. (2007). Emotional labour and emotional exhaustion: Interpersonal and intrapersonal mechanisms. *Work & Stress,* 21, 30–47.

Maslach, C. – Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior,* 2(2): 99–113.

Maslach, C. – Jackson, S. E. (1986): *Maslach burnout inventory manual* (2nd ed.). Palo Alto, CA, Consulting Psychologists Press

Maslach, C. – Schaufeli, W. B. – Leiter, M. P. (2001): Job Burnout. *Annual Review Psychology,* 52, 397–422.

Mor Barak, M. E. – Nissly, J. A. – Levin, A. (2001): Antecedents to retention and turnover among child welfare, social work, and other human service employees: What can we learn from past research? A review and meta-analysis. *Social Service Review*, 75(4): 625–662.

Nissly, J. Mor Barak, M. E. – Levin, A. (2005): Stress, Social Support, and Workers' Intentions to Leave Their Jobs in Public Child Welfare. *Administration in Social Work* 29(1): 79–100. https://doi.org/10.1300/J147v29n01_06

Nunnally, J. C. (1978): *Psychometric theory. 1–2.* New York, McGraw-Hill.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1

Pejtersen, J. H. – Kristensen, T. S. – Borg, V. – Bjorner, J. B. (2010): The second version of the Copenhagen Psychosocial Questionnaire. *Scandinavian Journal of Public Health,* 38(3): 8–24.

Perpék É. (szerk.) (2020): Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: egy magyar–horvát összehasonlító vizsgálat eredményei. Abaliget Község Önkormányzata, Pécs

Petróczi E. – Fazekas M. – Tombácz Zs. – Zimányi M. (1999): A kiégés jelensége pedagógusoknál. *Magyar Pszichológiai Szemle,* 54(3): 429–441.

Petróczi E. – Fazekas M. – Tombácz Zs. és Zimányi M (2001): A kiégés jelensége pedagógusoknál. *Új Pedagógiai Szemle*, 6, 127–139.

Piczil M. – Pikó B. (2012): *Az ápolás mint hivatás – Magatartástudományi elemzés*. JATEPress, Szeged

Pikó B. – Piczil M. (2000): „És rajtunk ki segít…?" Kvalitatív egészségszociológiai elemzés a nővéri hivatásról. *Esély,* 10(1): 110–120.

Rácz A. (2014): Jó szülő-e az állam? – fejlesztési igények a gyermekvédelmi szakellátás professzionalizációjáért. In: Rácz A. (szerk.): *Jó szülő-e az állam? A corporate parenting terminus gyakorlatban való megjelenése.* Rubeus Egyesület, Budapest, 215–245.

Rácz A. (szerk.) (2015): Gyermekjóléti szolgáltatások feladatellátásának értékelő elemzése. Műhelytanulmány. Rubeus Egyesület, Budapest

Roberts, D. L. – Shanafelt, T. D. – Dyrbye, L. N. et al. (2014): A national comparison of burnout and work-life balance among internal medicine hospitalists and outpatient general internists. *Journal of Hospital Medicine,* 9(3): 176–181. DOI: 10.1002/jhm.2146

Shanafelt, T. D. – Gradishar, W. J. – Kosty, M. et al. (2014): Burnout and career satisfaction among US oncologists. *Journal of Clinical Oncology,* 32(7): 678–686. https://doi.org/10.1200/JCO.2013.51.8480

Siegrist, J. (1996). Adverse health effects of high-effort/low-reward conditions. *Journal of Occupational Health Psychology,* 1(1): 27–41.

Skovholt, T. – Grier, T. – Hanson, M. – Matthew, R. (2001): Career Counseling for Longevity: Self-Care and Burnout Prevention Strategies for Counselor Resilience, *Journal of Career Development,* 27(3): 167–176.

Somers, M. J. (1996): Modelling employee withdrawal behaviour over time: A study of turnover using survival analysis. *Occupational and Organizational Psychology,* 69(4): 315–410. https://doi.org/10.1111/j.2044-8325.1996.tb00618.x

Szabó, É. – Jagodics, B. (2016): Erőforrások és követelmények A tanári kiégés munkahelyi tényezőinek komplex vizsgálata. *Iskolakultúra,* 26(11): 3–15. https://doi.org/10.17543/ISKKULT.2016.11.3

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/1

Tabachnik, B. G. – Fidell, L. S. (2001): *Using multivariate statistics. 1–4.* Allyn & Bacon, Boston

Thompson, N. – Stradling, S. – Murphy, M. – O'Neill, P. (1996): Stress and organizational culture. *British Journal of Social Work,* 26: 647–665.

Torma B. (2013): Pedagóguspályák – Utak és lehetőségek a kiégés és szakmai kiteljesedés között. *Alkalmazott Pszichológia,* 3, 7–25.

Travis, D. J. – Lizano, E. L. – Mor Barak M. E. (2016): 'I'm So Stressed!': A Longitudinal Model of Stress, Burnout and Engagement among Social Workers in Child Welfare Settings. *The British Journal of Social Work,* 46(4): 1076–1095.

Wilson, F. (2016): Identifying, Preventing, and Addressing Job Burnout and Vicarious Burnout for Social Work Professionals. *Journal of Evidence-Informed Social Work,* 13(5): 479–483. https://doi.org/10.1080/23761407.2016.1166856

Woods, R. (1994): A szociális munka tevékenységének egy lehetséges rendszerezése. In: Hegyesi G. és Talyigás K. (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata 1. kötet*. NcsSzI, Budapest, 32–45.

Zapf, D. – Seifert, C. – Schmutte, B. – Mertini, H. – Holz, M. (2001): Emotion work and job stressors and their effects on burnout. *Psychology & Health,* 16, 527–545.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Trójai faló és fügefalevél: a populizmus szerepe a globális demokráciakrízisben és posztmodern autokráciákban[1]

BENEDEK ISTVÁN[2]

ABSZTRAKT

Állításom szerint a populizmus lehet az a kapocs, amely segíthet megfelelőbb keretben értelmezni nem csupán a globális demokráciakrízist, hanem az új típusú autokráciák térnyerését és mindennapi működését. Az állítás alátámasztása érdekében előbb ezen jelenségek térhódításának jellegzetességeit vizsgáltam meg, majd a közöttük lévő kapcsolat természetével foglalkoztam, különös tekintettel az új típusú autokráciák stabilitásának vizsgálatára, amelyben érvelésem szerint a populizmus kulcsszerepet tölt be. A demokrácia és a képviselet egy autokratikus értelmezéseként felfogott populizmus, mint egy trójai faló, különösen nagy veszélyt jelent a demokráciákra, mindenekelőtt a homogénnek képzelt nép egységes akaratának és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, megcáfolhatatlan morális képviseleti igénye miatt. Másfelől a populizmus az új típusú, formálisan ugyan többpárti választásokkal operáló posztmodern autokráciák számára a politikai versengés szisztematikusan eltorzított, így csupán korlátozott jellegét, valamint a rendszeren belüli újabb és újabb autokratikus tendenciák elfedését és legitimálását szolgálhatja. Mivel egy radikális, a modern autokráciákat idéző hatalmi fordulat túlságosan költséges lenne, a kvázi-demokratikus legitimációt biztosító manipulált, de többpárti választásokra és másfajta plebiszciter technikákra nélkülözhetetlen szerep hárul a posztmodern autokráciák számára, amelyekben a konszolidált politikai versenyt élet-halál harccá transzformáló és egyéb kognitív funkciókat ellátó populizmus központi szerepet tölthet be. Azaz a populista autokrácia – mint a posztmodern autokráciák egy paradigmatikus típusa – jelensége sokáig velünk maradhat, újabb és újabb feladatokat adva ezzel a működésükkel foglalkozó kutatók számára.

KULCSSZAVAK: demokrácia, autokrácia, populizmus, képviselet, legitimáció

[1] A tanulmány az Új Nemzeti Kiválóság Program (ÚNKP-19-3) keretében, valamint NKFIH-támogatással (projekt témaszáma: K-128139) készült.

[2] Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely, ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola, e-mail: benedek.istvan@tk.mta.hu

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

ABSTRACT

Trojan horse and fig leaf: the role of populism in the global crisis of democracy and the postmodern autocracies

It is my contention that populism could be an appropriate framework to understand and link the phenomena of global crisis of democracy and spread of postmodern autocracies. In order to substantiate this claim with the method of literature review, I have examined first the characteristics of these phenomena and then I have focused the nature of relationship between them, in particular with regard to the complex system of stability of new types of autocracies, in which, I think, populism playing a key role. Populism, understood it as an autocratic interpretation of democracy and representation, could be a particularly dangerous Trojan horse for democracy. Above all, because of its idea of a single, homogeneous and authentic people that can be genuinely represented only by populists, and because of this representative claim is a moralized form of antipluralism. In addition, populism is also an important feature of postmodern autocracies, especially of electoral autocracy. By means of populism, it is possible for these regimes to camouflage and even legitimise the autocratic trends and exercise of power, as well as the creation an uneven playing field for political contestation behind their formally multi-party elections and democratic façade. As a radical turn towards traditional forms of autocracies would be too expensive, postmodern autocrats need manipulated multi-party elections and other plebiscite techniques that could serve as quasi-democratic legitimation, as well as populism that could transform political contestation to a life-and-death struggle and, provides other important cognitive functions. Therefore, populist autocracy, as a paradigmatic type of postmodern autocracies, will remain with us for a long time, giving more and more tasks to researchers involved in them.

KEYWORDS: democracy, autocracy, populism, representation, legitimacy

Bevezetés

A tanulmányban a *globális demokráciakrízis*, a *populizmus* és az új típusú autokráciák jelenségeit vizsgálom, különös tekintettel a közöttük lévő kapcsolat természetére. Állításom szerint ugyanis a fenti jelenségek globális térhódításának magyarázatai jelentős részben a közöttük lévő kapcsolatban keresendőek, méghozzá az egymást kiegészítő és kölcsönösen erősítő természetük okán. Jelentősen erősíti ezt a hipotézist az a tény, hogy nem sokkal tágabb térségünk, Közép- és Kelet-Európa rendszerváltásait követően meglehetősen szimultán módon indult meg több, a fenti jelenségekhez kapcsolódó tudományos diskurzus, sokszor explicit átfedésekkel is az egyes témák között. Az is összeköti ezeket a diskurzusokat, hogy 1989 „tranzitológiai" optimizmusát követően mindhárom területen egyre szkeptikusabbá vált a kutatók hangvétele, ezzel párhuzamosan pedig egyre inkább tűnt úgy, hogy Fukuyama (1992) híres tézisével szemben a történelem egyáltalán nem „ért véget", hiszen a „létező" liberális demokráciák egyre nagyobb belső és külső kihívásokkal kell, hogy szembenézzenek. Az elmúlt három évtized demokráciaelméleti és összehasonlító politikatudományi munkáinak zöme a fenti, egyre pesszimistább alapállásból kiin-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

dulva elemzi a konszolidált képviseleti demokráciák gyarapodó belső kríziseit és kritikáit, valamint a populizmus térhódítását és az új típusú autokráciák elterjedését.

A demokráciák erősödő belső feszültségei kapcsán többek között olyan tendenciákra mutattak rá neves szerzők, mint a politikai folyamatok állampolgárok általi követhetőségének és átláthatóságának gyengülése (Canovan 2002, Reybrouck 2010, 2016), a jelentős mértékű állampolgári passzivitás és apátia mellett egyre erősödő általános depolitizáció és top-down politizálás (Rosanvallon 2008), vagy a pártok folyamatosan mélyülő válsága és eljelentéktelenedése (Mair 2002, 2013). Jelentős kritika érte a demokráciák „túlzott intézményközpontúságát" és a létrejövő poszt-politikai állapotot (Mouffe 1993, Ranciere 1999), amely nyomán a populizmus bizonyos szempontból az „antidemokratikus liberalizmusra" (Mudde – Rovira Kaltwasser 2017) és az intézményes „támfalak" és a technokrácia túltengésére (Müller 2016) adott válasznak is tekinthető. Kiemelkedő művek születtek a politikát egyre inkább átható perszonalizáció, mediatizáció és tablodizáció jelenségeiről, amely nyomán a demokratikus választások és a mindennapi politika egyre inkább afféle politikai színházi előadások kiüresedett imázsküzdelmének tűnik sokak számára (Manin 1994, 1997, Crouch 2004).

Az ilyen és hasonló belső feszültségeken túl a demokráciák külső kihívásai között a kutatók szemében az első számú helyen a – leginkább a demokratizálódás újabb ellenhullámaként (Huntington 1991) értelmezett – autokratizálódás és az ennek nyomán létrejövő új típusú autokráciák vizsgálata áll. Az 1990-es évektől megsokasodtak a megváltozott természetű autokráciákkal és hibrid rezsimekkel, illetve azok stabilizációs mechanizmusaival foglalkozó munkák (Karl 1995, O'Donnell 1996, Zakaria 1997, Diamond 2002, 2019, Carothers 2002, Morlino 2009, Bogaards 2009, Levitsky – Way 2002, 2010, Schedler 2002, 2013, Cassani 2014, Foa 2018, Guriev – Treisman 2015, 2019). A rendkívül szerteágazó irodalom elsősorban a politikai versengést korlátozó különféle stratégiákat és „intézményes trükköket" vizsgálja (Levitsky – Ziblatt 2018), bár újabban sok figyelem irányul az „autokratikus legitimáció" (Gerschewski 2018) témájára is.

Véleményem szerint ezen a ponton kapcsolhatóak össze a fenti jelenségek és a hozzájuk kapcsolódó kutatási irányzatok, méghozzá a populizmus segítségével. Már önmagában az is beszédes, hogy az 1990-es évektől a populizmus-irodalom is szintet lépett volumenét tekintve (Urbinati 1998, 2013, Canovan 1999, 2002, Mény – Surel 2002, Mudde 2004, Laclau 2011, Abts – Rummens 2007), amely az utóbbi évtizedben a politikatudomány talán legkutatottabb témájává vált (Reybrouck 2010, Urbinati 2013, Mudde – Rovira Kaltwasser 2017, Moffitt – Tormey 2014, Moffitt 2016, Pappas 2014, 2018, Judis 2016, Müller 2016, Rovira Kaltwasser et al. 2017, de la Torre 2018). Habár már arról is komoly vita zajlik, hogy egyáltalán mit is kell a populizmus kifejezés alatt érteni, azonban abban a legtöbb kutató egyetért, hogy a jelenség kifejezetten veszélyes is lehet a demokráciákra nézve, köszönhetően anti-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

elitista és antipluralista természetének, valamint a démosz kizárólagos és morálisan cáfolhatatlan képviseleti igénye miatt. Ez ugyanis könnyedén vezethet olyan mértékű extrém polarizációhoz, amely a demokratikus működéshez szükséges minimális konszenzust is alááshatja. Ez pedig kifejezetten kompatibilisnek látszik a különféle autokratikus rezsimekkel, amelyre a szakirodalomban megjelenő autoriter populizmus (Norris – Inglehart 2019, Bugaric – Kuhelj 2018, Bugaric 2019) és populista autoritarianizmus (Butler 2018) fogalmak is elkezdtek reflektálni.

Jelen tanulmányban magam is amellett szeretnék érvelni, hogy a fenti jelenségek szorosan összefüggenek, és a populizmus lehet az a kapocs, amely segíthet megfelelőbb keretben értelmezni mind az egyre nyilvánvalóbb demokráciakrízist, mind pedig az új típusú autokráciák térnyerését és mindennapi működését. Az állítás alátámasztása érdekében előbb ezért ezen jelenségek térhódításának jellegzetességeit vizsgálom meg néhány releváns, hozzájuk kapcsolódó szakirodalom segítségével, majd a közöttük lévő kapcsolat természetével foglalkozom, különös tekintettel az új típusú autokráciák komplex stabilizációs rendszerére, amelyben érvelésem szerint a populizmus kulcsszerepet tölt be. Végezetül az összefoglalás mellett kitérek néhány további lehetséges kutatási irányra is.

Baljós árnyak

GLOBÁLIS DEMOKRÁCIAKRÍZIS…

Az elmúlt néhány évtizedben számtalan munka született azzal kapcsolatban, hogy a képviseleti tömegdemokráciák – második világháborút követő néhány évtizedre jellemző relatív háborítatlan – legitimációja egyre komolyabb kihívásokkal küzd. Véleményem szerint ezek a jelenségek a 2000-es évek végére, a 2008-as globális pénzügyi válság hatásaival értek el egy kritikus tömeget, amely többek között az addig is jelen lévő populizmusnak nyitott korábban el nem ért távlatokat, ezzel is komoly változásokat előidézve mind a demokráciákban, mind az autokráciákban. A demokráciák elmúlt évtizedekbeli működésével kapcsolatban a legfőbb kritikák a túlzottan intézményközpontúvá és túlbürokratizálttá váló mindennapi működést érték, amelyek elsősorban a korábbi világháborús tapasztalatok nyomán a népszuverenitást kordába záró intézményes „támfalak” és a technokrácia túltengését jelentik a gyakorlatban, és amelyek jelentősen csökkentették az állampolgárok politikai részvételét (Müller 2016). Az intézmények eluralkodásával párhuzamosan a hagyományos pártok identitásvesztése vált meghatározóvá, hiszen azok egyre kevésbé nyújtanak egymástól jól elkülöníthető, valódi alternatívákat a választópolgárok szemében (Mair 2002, Mouffe 2018). De nem csupán a pártok, hanem általában az állampolgárokat a nagypolitikával összekötő köztes intézmények válsága is megfigyelhető, különösen a régiónkban (Ágh 2017, 2018). A demokráciakrízis fontos további eleme az

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
www. metszetek.unideb.hu

a normatív legitimációs deficit, amelyet a Szovjetunió összeomlása jelentett a demokrácia számára. Így utóbbi működése és teljesítménye, miután elveszítette „főellenségét", már nem a szocialista berendezkedés alternatívájaként került elbírálásra, hanem különféle, sokkal nehezebben teljesíthető elméleti modelleknek és elvárásoknak lett kitéve. Ehhez hasonlóan az edukáltság általános növekedése szintén emelte az állampolgári elvárásokat a saját politikai berendezkedésük irányába (Mudde 2004).

A sok vonatkozásában nemzetközivé váló intézményes komplexitásnövekedés nemzetállami szuverenitásvesztéssel is együtt járt, amely nyomán a demokráciákban egyre nehezebbé vált elképzelni és megragadni a hatalom tényleges helyét, amely megnövelte a feszültséget azok között a demokratikus alapelvek között, miszerint a „hatalom a népé", illetve egyúttal a „hatalom senkié" (Canovan 2002, Lefort 1986). Rosanvallon (2008) „ellendemokrácia" koncepciója élesen mutat rá, hogy önmagában az intézmények nem elegendőek, azt körbe kell, hogy vegye az azokat nem csupán felügyelni, hanem megvédeni is hajlandó társadalmi attitűd és gondolkodásmód, amely nem csupán kiegészíti a hagyományos intézményes eszköztárat, hanem megnöveli annak hatóerejét is. Ehelyett a túlzottan intézményorientálttá és depolitizált politikai közösségekkel jellemezhető liberális demokráciák bizalmi és legitimációs válságba kerültek (Manin 1997, Mair 2013), amely – tovább gerjesztve egy hatékonyságbeli krízissel – egy harsány, a reszponzivitás-deficitnek szóló, tömeges neheztelésben fejeződik ki (Reybrouck 2016). Ezzel kapcsolatban látványossá vált a demokratikus hatalom transzparenciájának mértéke és a társadalom politikához való intézményes hozzáférése és aktivitása közötti trade-off, amelyben a demokráciák egyre nehezebben tudnak egyensúlyozni, és amelyet a populista politikusok egyre könnyebben és sikeresebben használhatnak ki, egyszerre kínálva felhatalmazást és transzparenciát személyükben (Canovan 2002). Így a populizmus az intézmények általi elszámoltathatóság első számú megkérdőjelezője (Papadopoulos 2002). A demokráciák mind látványosabb kiüresedéséért felelős politikai változások a „millenniumi trend" kifejezéssel is megragadhatóak, amely többek között „a szavazói viselkedés növekvő volatilitását, a törésvonalak »kiolvadását«, a pártok és a parlamentek szerepének hanyatlását, a politika mediatizációját, perszonalizációját és »prezidencializációját«" foglalja magában (Körösényi – Gyulai 2019: 168).

Ezen folyamatok mellett egyre nagyobb figyelem összpontosul a politikai polarizáció növekedésére, amely extrém formáiban képes teljes mértékben kiiktatni az állampolgárok kompromisszumkészségét és a démosz egységét, aláásva ezzel a demokratikus politizálás lehetőségét. Az extrém mértékű polarizáció ugyanis nem csupán a demokrácia kemény védőkorlátait jelentő intézményeket állítja hadi üzemmódba, hanem a puha védőkorlátot jelentő demokratikus normákat is megtámadja, amelyek nélkül egyenes az út a „politika védőkorlátok nélküli állapota" felé (Levitsky – Ziblatt 2018). Ha a „pártok ellenfelekből ellenségek lesznek, a politikai versenyből háború lesz, intézményeinkből fegyverek", akkor az „eredmény egy olyan rendszer

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

létrejötte, amely folyamatosan a válság szélén imbolyog (Levitsky – Ziblatt 2018: 229). Más szavakkal, az extrém mértékű polarizációval kiszabadul egy olyan szellem a palackból, amely agonisztikus és egyéb, demokratikusan kezelhető konfliktusokból beláthatatlan következményekkel járó antagonisztikus, korlátok nélküli konfliktusokat generál, amely aligha kompatibilis a demokráciával. Bár a politikai polarizáció maga is egy sokféle értelemben használt fogalom – amely kapcsán megkülönböztethetjük a választók és a politikai elit törvényhozási, ideológiai, szakpolitikai, érzelmi és kapcsolati polarizációját –, az egyénre jellemző pártos elfogultságnak a politikai közösség szintjén értelmezett erőteljes megjelenése nem csupán a demokráciát, hanem az adott ország gazdasági teljesítményét is gyengíti, például az elszámoltathatóság csökkenésén vagy a korrupció növekedésén keresztül (Patkós 2017).

A helyzetet tovább feszíti a gyorsuló globalizáció jelensége, amely újabb kihívásokat jelent a hagyományosan nemzetállamokra épülő demokráciák működése számára (Merkel 2014). Ehhez kapcsolódóan Colin Crouch (2004) bevezeti a „posztdemokrácia" fogalmát, amelyet a csökkenő transzparencia, a politika top-down és jellemzően szakértő technokraták által történő menedzselése és manipulálása, illetve az imázs-küzdelmekké silányuló választások, valamint az állampolgári tömegek passzív és apatikus hozzáállása jellemez. Véleménye szerint a nyugati demokráciák a jóléti államok leépülésével túljutottak a demokratikus holtpontjukon, így egyfajta parabolaként nem a maximális demokrácia-modellek felé, hanem a posztdemokrácia korszaka felé tartanak. Maga a fogalom – rímelve a később tárgyalandó hibrid rezsimekről szóló irodalomra – a demokrácia és a nem-demokrácia között húzódó mezőre utal, létrejöttének oka pedig a szerző szerint abban rejlik, hogy a „demokrácia egyszerűen nem tud lépést tartani a globális kapitalizmussal" (Crouch 2004: 29). Ugyanezt a fajta „lemaradást" magyarázza Rodrik (2000) a híres „globalizációs trilemma" tézisével, mely szerint nem választhatjuk egyszerre a mélyebb integrációt jelentő hiperglobalizációt, a demokratikus politikát, valamint a nemzetállamiságot, mivel az egyes elemek egymást kizáró természetéből fakadóan ezekből egy időben csupán kettőt lehetséges megvalósítani. A globalizáció jelentette korszakos gazdasági átmenet tehát a nemzetállami keretre épülő demokráciák cselekvőképességét is gyengítette, miközben az ezt jellemzően kritizáló populista üzeneteknek ellenségképet és gyarapodó népszerűséget jelentett.

A globális kapitalizmus demokráciákra veszélyes folyamatait alaposabban is elemzik a kutatók, jellemzően a neoliberalizmus címszó alatt. Ebben a megközelítésben az utóbbi évtizedek globális kapitalizmusaként értelmezett neoliberalizmus a versengő piacoknak az élet minden területére történő expanzióját takarja (Springer et al. 2016, Antal 2019). A probléma ott jelenik meg a demokrácia számára, hogy a neoliberalizmus felmondja a beágyazott liberalizmus, azaz a szabadkereskedelem és a demokratikus államoknak a piacok feletti kontrollja között létesült jóléti kompromisszumot, ezzel megindítva a piacok „nemzeti fennhatóság alóli kiágyazó-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

dását" (Bruszt – Langbein, 2017). A kulcsintézmények a jóléti államok helyett immár a globális vállalatok lettek (Crouch 2004), amelyek végső soron nem is igazán szabad piacokat szeretnének, mintsem a saját képükre formált piacokat. Ebben a demokratikus nyomástól elszigetelt államnak, mint szabályozó és végrehajtó hatalomnak kulcsszerepe lesz, amelyet a neoliberalizmus a saját érdekei mentén képes újradefiniálni (Bruff 2016), szükség esetén – akár a civil társadalom kárára – meg is erősítve azt (Weyland 1996, Roberts 2014). Így a klasszikus értelmezéssel szemben a neoliberalizmus nem okvetlenül a kisebb állam képében jelenik meg, helyette különféle, a meghatározó piaci szereplők számára kedvező formákban. Ebből következően a neoliberalizmus nem csupán a nemzetállami szuverenitást áshatja alá a különféle globális governance intézményekkel és a pénzügyi központok felé történő eltolódással, hanem erodálhatja magát a demokráciát is (Hickel 2016). Habár vannak demokratikus szempontból pozitív hozadékai is a globalizációnak (például a digitalizáció vagy az állampolgári kommunikációs lehetőségek terén), ugyanakkor a tőke és a vagyon extrém mértékű koncentrációjáért és egyenlőtlen eloszlásáért is felelős, amely társadalmi és gazdasági instabilitást és masszív egyenlőtlenségeket eredményezett (Piketty 2014). Ezáltal megjelent egy új, instabil, globális prekariátus osztály (Standing 2011), amely a „hátrahagyottak" (Judis 2016) populizmusra fogékony dühös tömegeit takarja (Tallár 2017).

...ÉS A POSZTMODERN AUTOKRÁCIÁK FELÍVELÉSE

Az eddig tárgyalt belső kihívásokon túl a képviseleti tömegdemokráciák szembe kell, hogy nézzenek azzal a ténnyel is, hogy a „hagyományos" diktatúrák letűnését különféle új típusú, *posztmodern autokráciák* felívelése váltotta fel. Ezzel a fogalommal azokat a rezsimeket jelölöm, amelyek a 20. századra jellemző „modern" elődeikhez képest elsősorban azért tekinthetőek „posztmodernnek", mert a politikai hatalmat és az autokratikus uralmat általános választójogra épülő többpárti választások (menedzselt) kockázatai mellett gyakorolják. Emiatt ezek a rendszerek már elsősorban nem a szűkre szabott választójog, a pluralista versengés nyílt hiánya (egypártrendszer) vagy a közvetlen fizikai erőszak eszközeivel igyekeznek stabilizálni a hatalmukat, bár elmozdulhatnak ezen irányokba is. Helyette inkább a versenyfeltételek szisztematikus eltorzításával (uneven playing field) korlátozzák a politikai versengést, amely a demokratikus intézményrendszer megkerülését, elfoglalását, kiüresítését és átállítását jelenti a gyakorlatban. A választások intézménye nyomán ezek a rezsimek gyakran populisták egyúttal, de nem szükségszerűen, ahogyan azt Szingapúr példája mutatja.

A posztmodern autokráciák felívelésével párhuzamosan megszűnt az 1990-es évek elejét jellemző eufória és „tranzitológiai optimizmus" (Böcskei – Hajdu 2019), hiszen a demokrácia mára egyre kevésbé egyeduralkodó a világban. A klasszikus

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Linz – Stepan (1996) szerzőpárost parafrazálva úgy is mondhatnánk: „democracy is no longer the only game in town". Így a liberalizáció, demokratizáció és konszolidáció sorrendjére épülő (Whitehead 2001), valamint elsősorban az intézményrendszerre fókuszáló tranzitológiai paradigma hamar válságba került (Csizmadia 2016). Formálisan persze továbbra is szinte minden politikus, párt, illetve rezsim a demokrácia megvalósítását és kiteljesítését tűzi zászlajára (Levitsky – Ziblatt 2018), azonban tartalmi szempontból komoly kétségek merülnek fel ezen szereplők valódi demokratikus elkötelezettségével szemben. Latin-Amerika, Afrika és Eurázsia (különösen a posztkommunista és posztszovjet térség) számtalan példát szolgáltat mind a mai napig megakadt vagy egyenesen fordított irányú demokratizációra (de-demokratizáció), illetve az autokratizálódás jelenségére (Cassani – Tomini 2018, Lührmann – Lindberg 2019). Ennek nyomán az évezredfordulót már a tranzitológiával történő leszámolás (Carothers 2002), valamint a hibridizáció (Diamond 2002) irodalmának felívelése jelezte.

Jól jelzi az azóta eltelt két évtized fejleményeit az a tény, hogy a teljes értékű demokráciák és a klasszikus diktatúrák közötti „szürke zóna" és „vegyes rendszerek" (Bunce – Wolchik 2011) fogalmi belakása eleinte jellemzően a „jelzős demokráciák" (Collier – Levitsky 1997) irányából indulva egyre inkább kiegészült a különféle „jelzős autokráciákkal" (Gerschewski – Schmotz 2011), létrehozva ezzel egy alig áttekinthető „terminológiai Bábelt" (Armony – Schamis 2005). Ezen megtorpant vagy felemás módon demokratizálódott, vagy egyenesen autokratizálódó rezsimek kapcsán olyan elterjedt politikatudományi fogalmak és elméletek születtek, mint például a delegatív demokrácia (O'Donnell 1994), az illiberális demokrácia (Zakaria 1997), a defektív demokrácia (Merkel 2004), vagy az irányított demokrácia (Wolin 2008). Az autokratikus jelleget az előbbieknél jobban kihangsúlyozzák a félautokrácia (Ottaway 2003), a liberális autokrácia (Zakaria 1997, Diamond 2003), a versengő autoriter rezsim (Levitsky – Way 2002, 2010) és a választási autokrácia (Schedler 2002, 2013) fogalmai. Ezen modellek kibontása és a hibrid irodalom sokoldalú áttekintése több kiváló magyar nyelvű tanulmány témáját is adta az elmúlt években (Böcskei – Szabó 2019, Körösényi – Gyulai 2019, Szűcs 2019, Kis 2019, Bozóki – Hegedűs 2017, Tóth 2016, Gyulai – Stein – Zalai 2016).

Az alapvető dilemma a hibrid irodalomban az, hogy vajon ezek a politikai berendezkedések egy önálló rezsimtípust testesítenek-e meg, vagy csupán a két fő kategória, a demokrácia és a diktatúra „csökkentett értékű" altípusairól van szó (Cassani 2014). A kérdés megválaszolása nagyban függ az egyes szerzők demokráciafelfogásától, és attól, hogy az ahhoz kapcsolt ellenfogalmak milyen természetű ellentétet fejeznek ki. Giovanni Sartori, klasszikus munkájában (1999) ennek illusztrálására megkülönbözteti a fokozatbeli különbségeket lehetővé tevő kontrárius ellentétet a kizárólagosságot jelentő kontradiktórius ellentéttől. Míg előbbiben lehetségesek köztes kategóriák (tertium datur), mint például a hideg-meleg vagy a szép-csúnya

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

ellentétpárok esetében, addig az utóbbinál nincsenek átmeneti kategóriák (tertium non datur), úgymint a házas vagy nem házas, vagy a kék vagy nem kék (kategoriális) ellentétpárok esetében. Sartori ennek megfelelően ki is jelöli a dichotóm felosztásban a demokrácia ellentétét az autokrácia (mint „nem-demokrácia") fogalmával, méghozzá a hatalomba iktatás elve nyomán. Állítása szerint „az autokrácia autoinvesztitúra, azaz valaki vagy saját magát kiáltja ki vezetőnek, vagy örökletes jogon lesz az. Ezzel szemben a demokrácia elve szerint senki sem ruházhatja fel önmagát hatalommal. Mint látszik, a demokrácia és az autokrácia közti ellentét a hatalomba való beiktatás és a hatalom legitimációs elvében van. A beiktatásnak pedig nincsenek »fokozatai«: az egyes lehetőségek közt nincs átmenet. A demokrácia beiktatási elve ráadásul éppen fordítottja az autokrácia beiktatási elvének. A (helyszíni) bizonyítás pedig egyszerű: a választás jelenti a próbát. Minden rezsim, amelynek politikai »ellenőrző személyzetét« szabad, versengő és tiszta választások révén jelölik ki, a demokrácia kategóriájába tartozik. És ellenkezőleg, minden olyan rendszer, amelynek politikai ellenőrző személyzete nem választások útján került helyére, »nem demokráciának« minősül. Mivel a demokrácia elutasítja az autokratikus elvet, az lesz az alapelve, hogy az embernek csak az adhat más emberek feletti hatalmat, ha ezek a mások elismerik és hatalomba iktatják. Ezért ha a vezetők kinevezése nem népi konszenzus eredménye, nincs demokrácia. S ha ezt a konszenzust meghamisítják vagy kikényszerítik, a demokrácia megszűnik létezni: nincs konszenzus, ha az egyetértést nem lehet megtagadni, s a konszenzus akkor is elveszti demokratikus értékét, ha nincsenek alternatívák, amelyek közt választani lehetne. (Sartori 1999: 109–110).

Sartori szerint az egyetértés és a népakarat meghamisításának elkerülése végett a szabad választások mellett a „véleménynek is szabadnak kell lennie, azaz szabadon kell formálódnia. A szabad választások kikényszerített (nem szabad) véleményekkel mit sem érnek. Egy olyan »szuverén« nép, amelynek nincs saját véleménye, üres szuverén. A demokrácia egész építménye végső soron a közvéleményre támaszkodik; arra a véleményre, amely valóban a *köz véleménye"*. (Sartori 1999: 51). Arra, hogy a hatalom demokratikus jogcíme autokratikus hatalomgyakorlást leplezhet, Sartori szerint a „szó szerinti demokrácia elmélete" (amely szerint a demokrácia *per se* a nép uralma) nem tud válaszolni. Ugyanis a „demokrácia egész gépezetének gyenge pontját a hatalom transzmissziós szíjai alkotják, ezt pedig az etimológia optikája nem érzékeli. A választás és a képviselet valóban olyan eszközök, amelyek nélkül a demokrácia nem valósulhat meg; csakhogy éppen ezek jelentik Achilles-sarkát is: minthogy a választások nem szükségszerűen szabadok, s a képviselet sem szükségszerűen valódi." (Sartori 1999: 28) Ennek a helyzetnek az orvoslásához és megelőzéséhez Sartori a demokrácia leíró és előíró értelmezéséhez nyúl, amely középpontjában a korlátozott hatalom koncepciója áll. Sartori ugyanis nem csupán negatív meghatározással él a demokrácia kapcsán (ti. nem-autokrácia), hanem pozitív leíró *(választott poliarchia)* és előíró (*szelektív poliarchia,* azaz választott meritokrácia)

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

definíciókkal is. Így a demokrácia egy olyan rendszer, amelyben senki sem választhatja meg és iktathatja hatalomba önmagát, azaz nem követelhet magának feltétlen és korlátlan hatalmat. A demokráciában „a »minden hatalmat a népnek« elvnek lassan a »senkinek sem minden hatalmat« elvvé kell alakulnia", amely „olyan hatalomgyakorláshoz vezet, amelyben a nép hatalma a hatalmon lévők ellenőrzésében és leváltásában fejeződik ki" (Sartori 1999: 49). Ez pedig abban a liberális-demokratikus államban valósulhat meg, amely a demokrácia „egyetlen teljes elméletére", azaz a liberális demokráciára épít (Sartori 1999: 18). Habár a dichotóm felosztástól függetlenül lehetséges az egyes kategóriákon belüli fokozatokról beszélni, a kontradiktórius határhúzás mozzanata a demokrácia fogalmának használhatóságát (rögzítettségét) célozza, éppen az olyan határviták kiküszöbölésével, amelyek a nem kizáró jellegű ellentétpárok kapcsán óhatatlanul előkerülnek.

Az ellentétpárok természetének kérdése a hibrid irodalomban elsősorban a duális, illetve hármas megközelítésekben jelentkezik. Jól illusztrálja a különbséget a kutatási terület két, leginkább használatos fogalma, a versengő autoriter rezsim (Levitsky – Way 2002, 2010) és a választási autokrácia (Schedler 2002, 2013). Előbbi esetben a *demokrácia – hibrid rezsim – diktatúra* hármas felosztása a *tertium datur* átmenetiségét példázza, amelyben a középső kategóriában egyszerre léteznek demokratikus és autokratikus elemek. A szerzők szerint a köztes zóna hibrid politikai rendszereit központilag szervezett vagy tolerált normasértés(ek) jellemzik a szabad választások, a polgári szabadságjogok széleskörű védelme és az egyenlő játéktér kritériumaival szemben. Utóbbi kapcsán elsődlegesen a forrásokhoz, a médiához és a nyilvánossághoz, valamint a korrekt jogalkalmazáshoz való hozzáférés lehetőségeiben torzított szisztematikus módon a politikai verseny. Ezek a rezsimek olyan berendezkedések, „amelyekben formálisan léteznek demokratikus intézmények, és a politikai küzdelem is elsődlegesen ezekben zajlik, de a hatalmon lévők az államot arra használják, hogy lényeges erőfölényhez jussanak ellenfeleikkel szemben. Ezek a rezsimek annyiban kompetitívek, hogy az ellenzéki pártok a demokratikus intézményeken keresztül próbálnak versengeni a hatalomért, annyiban viszont nem demokratikusak, hogy a játéktér a hatalmon lévők javára lejt. A versengés valódi, de nem tisztességes." (Levitsky – Way 2010: 5)

Ezzel szemben a Schedleri rendszer-tipológia alapvetően a *demokrácia* (liberális demokrácia és választási demokrácia) és az *autokrácia* (zárt autokrácia és választási autokrácia) dichotómiájában gondolkodik, amely a Sartori-féle tertium non datur ellentéttípusának feleltethető meg, és amelyben a választási demokrácia és a választási autokrácia között húzódik a fő határvonal. Fontos, hogy Schedler rámutat arra, hogy ha a demokratikus defektusok eltörlik egy választási rezsim demokratikus jellegét, akkor érdemes nevén nevezni azt, amit látunk, azaz az autokráciát. Ha ugyanis nem-demokratikus rezsimeket demokráciaként értelmezünk, akkor abba a módszertani hibába esünk, amelyet Sartori (1984) „fogalmi nyújtásnak" (conceptual stretching) nevezett. Schedler számára tehát a „rendszermeghatározó

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

elem nem a választás megléte – mint a Levitsky–Way-féle versengő autoriter hibrid rendszernél –, hanem a verseny valódisága" (Unger 2018: 9). Ezt azonban nem a demokratikus választások, hanem a választási autokráciák belső működésmódja és manipulációs technikái felől vizsgálja. Értelmezésében ezekben a rezsimekben ugyan többpárti választásokat tartanak, azonban ezen választások „demokratikus szellemét súlyos és rendszerszerű manipulációval fojtják meg" (Schedler 2013: 55). Jelentős különbség tehát Schedler és a Levitsky – Way szerzőpáros fogalmai között, hogy Schedler dichotóm megközelítése során saját modelljét világosan az autokráciák közé sorolja. Ráadásul, míg a Levitsky–Way-féle megközelítésben a választásokra többpárti jellege miatt versengőként és így egy kevert (hibrid) rezsim demokratikus elemeként tekintenek, addig Schedler szerint ezek a manipulált többpárti választások nem a politikai versenyt – és így a demokratikus jelleget – biztosítják, hanem a látszatfelhatalmazást a látszatdemokrácia homlokzatán. Így a formális „képviseleti intézmények bájos dekorációk az autoriter rendszerek kirakatában" (Schedler 2013: 69).

A klónok támadása

Állításom szerint az eddigiekben röviden áttekintett globális demokráciakrízis és az új típusú autokráciák elterjedése szorosan összefüggenek az elmúlt évtizedek egyik legkutatottabb politikatudományi témájává váló populizmus térhódításával. Olyannyira, hogy véleményem szerint a populizmus lehet az a kapocs, amelyik nem csupán leírja, és megfelelő elméleti keretbe ágyazza, hanem sok tekintetben magyarázza is a globális demokráciakrízist és a posztmodern autokráciák működését. Az állítás érvényessége persze nagyban függ attól, hogy mit értünk populizmus és demokrácia kifejezések alatt, illetve azzal, hogy miképpen viszonyulunk a liberális demokráciák többségellenes intézményeihez, amelyek a máskülönben korlátlan népszuverenitás potenciálisan pusztító hatású következményeit hivatottak kordában tartani. Éppen ezért vizsgáltam meg korábban a populizmus és a képviseleti demokrácia viszonyának megítélését a mainstream populizmus-irodalomban (Benedek 2019), amely során három fő megközelítést különböztettem meg. Az első (a populizmus mint „lehetőség") a populizmust a Carl Schmitt által kidolgozott *politikai* fogalmával megfeleltetve a demokrácia és a politika szükségszerű és kívánatos populista fordulatát hirdeti, abban mindenekelőtt egy emancipatorikus és radikális, a konfliktusokat se nem totalizáló, se nem kiiktatni akaró demokrácia lehetőségét látja (Laclau 2011, Mouffe 2018, Antal 2017). Ugyanakkor abból a szempontból nem ideális ez a megközelítés, hogy így minden politikai aktor végső soron többé vagy kevésbé, de egyúttal populista is, amely magát a terminológiát teszi redundánssá és feleslegessé. Ha ugyanis egy fogalom mindent megpróbál magyarázni, akkor nem magyaráz meg semmit sem.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

A második és egyúttal a populizmus-kutatásban uralkodó szemlélet a demokráciát egyfelől minimalista módon definiálja, másfelől azt jellemzően egy demokratikus (populista) és egy liberális-alkotmányos pillér „paradox feszültségében" interpretálja. Ebben az értelemben a populizmus egy olyan „vékony középpontú" ideológia, „amely úgy véli, hogy a társadalom végeredményben két homogén és egymáshoz antagonisztikusan viszonyuló csoportra oszlik, a »tiszta emberek« és a »korrupt elit« csoportjaira, és amely szerint a politikának az emberek általános akaratát kellene tükröznie" (Mudde 2004: 562). Eszerint a demokrácia liberális-alkotmányos pillérének túlsúlyba kerülése nyomán a populizmus mint korszellem, a modern demokratikus képviseleti politika egyre súlyosabb működésbeli zavarainak önmagában el nem ítélhető jelzése (Mény – Surel 2002, Mudde 2004, Mudde – Rovira Kaltwasser 2013, Judis 2016). Azonban ebben a megközelítésben szinte reflektálatlan marad a populizmus éles antipluralizmusa és politikai kizárása, amely így egy demagógiaszerű fogalom marad, amely továbbra is túl széles ahhoz, hogy érdemben használni lehessen. Végső soron nehéz megmondani, hogy pontosan kik is a populisták és kik nem, hiszen manapság gyakrabban vagy ritkábban, de szinte minden politikus a nép nevében beszél és hangosan kritizál bizonyos elitcsoportokat és politikai ellenfeleket. Így ez a fajta populizmus-koncepció leginkább egyfajta határvonalat jelöl a hagyományos mérsékelt pártok és a többé vagy kevésbé harsány, feltörekvő újabb kihívóik között. Ezzel a populizmus fogalma egy sajátos, kissé homályos eszközzé vált, amely segítségével elhatárolják egymástól az olyan politikusokat, mint Angela Merkel, Sebastian Kurz és Joe Biden az olyanoktól, mint Matteo Salvini, Orbán Viktor és Donald Trump, amely megnöveli annak a lehetőségét, hogy a populizmus kifejezés használóit ideológiai elfogultsággal vádolhassák. Ráadásul számtalan „borderline" politikus van, akik a különféle vizsgálatokban hol bekerülnek, hol kikerülnek a populisták csoportjából, mint például Bernie Sanders, Emmanuel Macron vagy Jeremy Corbyn. Végezetül egyre gyakrabban tűnik úgy, hogy mára a kihívók, azaz a populisták csoportja adja a többséget, ezzel jelentősen elinflálódik a fogalom értéke is.

A fenti okok nyomán a populizmus-kutatás harmadik, a populizmust a legszűkebb és legszigorúbb értelemben használó megközelítését követem, amely a populizmust egyértelműen veszélyként értelmezi a demokrácia számára. A demokráciát ennek megfelelően robosztusabban definiálom, amelybe immanensen beleértődik a liberális-alkotmányos pillér (Abts – Rummens 2007, Müller 2016, Urbinati 2013). Ebből a perspektívából a populizmus egy, a demokratikus működészavarok nyomán felfutó „rossz társadalmi közérzetet" manipulatív módon kihasználó veszélyforrás, egészen pontosan egy olyan trójai faló, amely segítségével az új politikai szereplők képesek gyorsan hatalomra szert tenni anélkül, hogy a népszerűség növekedéséhez hosszú választási ciklusokat kellene várniuk. A demokrácia fogalma kapcsán pedig Sartori már említett definícióit alkalmazom, miszerint a demokrácia *választásos és szelektív poliarchia*, amelynek középpontjában a népszuverenitás és a hatalom korlátozása áll. Ezt kiegészítem a francia filozófus, Claude Lefort megközelítésével,

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

aki szerint a demokrácia egy olyan rendszer, ahol a hatalom helye (locus) egy üres pozíció (Lefort 1988: 17–19, 224–235). Lefort szerint míg a premodern időkben a hatalom helye a királyban öltött testet, addig a modern demokráciákban a politikai hatalommal járó hivatalok ideiglenes jellegűek és rendszeres politikai és választási versengésnek vannak kitéve. A politikai közösség egysége már nem egy homogén nép organikus egységére utal, hanem a politika színpadának egységére, azaz a pluralizmus olyan közös politikai színhelyére, ahol a visszafordíthatatlanul diverz társadalom konfliktusainak és feszültségeinek politikaivá transzformált és szelídített küzdelmei vívódnak meg. Éppen ezért, a politikai közösség identitása és a népakarat „sosem nyerhet el egy végső értelmezést, és az ehhez kapcsolódó demokratikus folyama sosem zárulhat le" (Abts – Rummens 2007: 413). Lefort szerint ez az állapot mind az önmagában való diverzitás, mind pedig az ö*nmagában való egység* irányába is torzulhat. Előbbi esetében a hatalom megszűnik kézzelfoghatóvá lenni, és különféle preferenciák és érdekek összeegyeztetésének lesz a lecsupaszított eszköze. Ekkor, a liberális logika nyomán a *hatalom üres helye eltűnhet*, köszönhetően a személytelen intézményi működésnek, ahol nincs utalás a közjóra vagy a demokrácia eszméjére, mint közös projektre, amely politikai dezintegrációhoz vezethet. Ez pedig utat nyithat az ellentétes logikával operáló populizmusnak, amelyben a nép és annak képviselete egységként tételeződik, és amely nem ismer el semmilyen legitim különbözőséget, ezzel tagadva a társadalmi sokszínűséget. A populista logikával tehát a *hatalom üres helye bezáródhat* egy homogén nép imágójával, megszüntetve ezzel a demokráciához szükséges dinamikát a legitim identitások terén. Következésképp, a populizmus immanens antipluralizmusa nem teszi lehetővé, hogy demokratikus minőséggel ruházzuk fel.

A tanulmány második részében igyekszem demonstrálni egyfelől, hogy a demokrácia és a képviselet egy autokratikus értelmezéseként felfogott populizmus, mint egy trójai faló, különösen nagy veszélyt jelent a demokráciákra, mindenekelőtt a homogénnek képzelt nép egységes akaratának és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, megcáfolhatatlan morális képviseleti igénye miatt. Másfelől amellett érvelek, hogy a populizmus a posztmodern autokráciák működésében is kulcsfontosságú lehet, hiszen az ilyen, formálisan ugyan többpárti választásokkal operáló rezsimek számára a politikai versengés szisztematikusan eltorzított, így csupán korlátozott jellegét, valamint a rendszeren belüli újabb és újabb autokratikus tendenciák elfedését és legitimálását szolgálhatja.

A POPULIZMUS MINT AZ ANTIDEMOKRATÁK TRÓJAI FALOVA

Elsőként szeretném alaposabban megvilágítani azt az állítást, miszerint a *populizmus a demokrácia és a képviselet egy autokratikus értelmezése*. Ahogyan már jeleztem, a populizmus mindenekelőtt a politika egy olyan morális megközelítése, amely-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

ben a politika világa egy morálisan tiszta és egységes nép, és a vele szemben álló, korrupt vagy más módon alsóbbrendűnek tartott elit csoportjára oszlik. Ebben az értelemben az elitkritika szükséges, de önmagában elégtelen feltétele annak, hogy valakit populistának tartsunk, hiszen az utóbbiak nem csupán antielitisták, hanem antipluralisták is, azt állítva, hogy „ők, és csakis ők képviselik igaz módon a népet". Véleményem szerint a populizmus megítélésében ez a fajta politikai kizárás a kulcs. A populisták esetében „minden más politikai versenytárs az erkölcstelen és korrupt elit része egészen addig, amíg hatalomra nem kerülnek, ott pedig nem ismernek el semmilyen ellenzéket legitimnek" (Müller 2016: 20). Ezért, a populisták már nem hétköznapi ellenfelekként tekintenek a riválisokra, hanem olyan politikai ellenségekként, amely összeegyeztethetetlen a hatalom üres helyére vonatkozó Lefort-i szimbolikus struktúrával. Ezzel a megközelítéssel a populisták a társadalom és annak képviseletére szerződött politikai erők jelentős részét kizárják a nép fogalmából, miközben más részüket az egésszé nyilvánítják egy sajátos, *pars pro toto* logika nyomán. A populisták a szélsőségesen polarizáló morális határhúzással az ellenfeleiket bármi áron legyőzendő ellenséggé, a bizonyos mértékű közösségvállalást és konszenzust feltételező, a mindenkori vesztesek számára is védelmet biztosító demokratikus politikai küzdelmet pedig bizonytalan kimenetelű élet-halál harccá változtatják. Ezt jól illusztrálja az a tény, hogy a populisták a morális antipluralizmusukból következően gyakorta tagadják a választások eredményeit, különösen akkor, ha a számok nem igazolják rendkívüli és karizmatikus politikai szerepüket. Elegendő ennek kapcsán Donald Trump beszédére gondolni a 2020-as elnökválasztás másnapján, amellyel az egész választási rendszer legitimációját kérdőjelezte meg a vereség elismerése helyett, vagy Orbán Viktornak az elveszített 2002-es országgyűlési választásokat követő üzenetére, miszerint a „haza nem lehet ellenzékben". Kudarc esetén tehát a probléma sosem a populisták képviseleti alkalmatlanságában rejlik, hanem „mindig az intézményekben, amelyek valahogyan rossz végeredményt mutatnak" (Müller 2016: 32).

Ez a fajta antipluralizmus és intézményellenesség Carl Schmitt liberalizmus- és parlamentarizmus-kritikájából (1988) is kibontható. Schmitt elvetette a 20. század tömegdemokráciáit, mondván, hogy azok csupán a részérdekeket kiszolgáló puszta homlokzatok, és a választási elszámoltathatóságuk a piaci, semmint a valódi politikai folyamatokra hasonlít. Ezzel szemben, a nép a valódi szuverén, amelyet nem lehet formális eljárásokkal és intézmények által képviselni, mert ezzel megszűnne a szuverenitása, helyette egy közvetítés nélküli identitás szükséges a vezető és tárgya között, amelyben előbbi közvetlenül testesítheti meg az általános népakaratot. Így a nép hozzájárulása a hatalom legitimálásához Schmitt szerint azonosulással és akklamációval történhet, hiszen „ez az egyetlen érvényes elszámoltathatóság, mivel ez az egyetlen valóban politikai mód, nem a procedurális és formális, nem a közvetített, hanem a követlen" (Schmitt, idézi Urbinati 2019: 122). Schmitt szerint a „magánemberek százmillióinak egyhangú véleménye nem jelenti sem a nép akaratát,

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

sem a közvéleményt. A nép akarata közfelkiáltással, akklamációval, magától értetődő, vitathatatlanként elfogadott létezéssel éppen olyan jól és még demokratikusabban nyilvánítható ki, mint azzal a statisztikai apparátussal, amelyet fél évszázada oly aprólékos gondossággal alakítottak ki. Minél erősebb a demokratikus érzés, annál bizonyosabb a felismerés, hogy a demokrácia valami más, mint titkos szavazások regisztrációs rendszere. A nem csupán technikai, hanem vitális értelemben közvetlen demokrácia színe előtt a liberális gondolatmenetekből létrejött parlament mesterséges gépezetként jelenik meg, miközben a diktatórikus és cezarisztikus módszereket nem csak a nép akklamációja hordozhatja, hanem lehetnek a demokratikus szubsztancia és erő közvetlen megnyilatkozásai" (Schmitt 1988: 16–17). Ebben az esetben a vezető legitimációja kizárólag azon alapszik, hogy részt vesz a politikai közösség egységes és homogén identitásában, így közvetlenül adhat hangot a nép akaratának. Ezzel szemben a parlamentarizmus – amely az általános népakarat közvetlen kifejeződését helyettesíti – aláássa a szuverenitást, hiszen az nem alkotható vagy fedezhető fel deliberatív folyamatok során, helyette a vezér népi felavatásában és közfelkiáltásban manifesztálódik (Abts – Rummens 2007: 415–416.). Ezért ez a fajta képviselet (*re*present) inkább megtestesítés (*presentation* vagy *embodiment*), semmint demokratikus képviselet. Az egyik központi állításom éppen ezért az, hogy az akklamáció nem tartozik Sartori-féle demokratikus beiktatás (szabad, versengő és tiszta választások) kategóriájához, hanem az autokráciák egy speciális autoinvesztitúra által jellemezhető válfajához tartozik, amelyben valaki saját magát kiáltja ki vezetőnek és a népakarat egyetlen legitim megtestesítőjének, miközben minden más politikai riválistól megtagadja a politikai közösség legitim képviseletének jogát. Amikor egy populista vezér magát a népakarat egyetlen legitim képviselőjének nyilvánítja, akár mindenféle választási mandátumtól függetlenül is, akkor „nem csupán az állami intézmények korrupt és rossz működését hirdeti, hanem az egész választásokra épülő politikát is, annak képviseleti jellegét is" (Urbinati 2013: 153).

Ennek a politikai logikának a használatával és az extrém politikai polarizáció különféle formáival a populisták antagonisztikus törésvonalakat metszenek a társadalomba. Ezzel végletekig fokozzák a demokráciákban kezelhető mértékben egészséges és nélkülözhetetlen állampolgári bizalmatlanságot (Rosanvallon 2008), aláásva a demokráciához szükséges kölcsönös tolerancia és intézményes önmérséklet „puha védőkorlátait" (Levitsky – Ziblatt 2018). Márpedig védőkorlátok és egymás minimális kölcsönös tisztelete nélkül nem beszélhetünk a demokráciákhoz szükséges közös politikai színpadról sem. Amennyiben a „politika eredendően egy közös színpad létét és az azon megjelenők létét és státusát érintő konfliktus" (Rancière 1999: 26–27), akkor a demokrácia egy olyan speciális színpadnak tekinthető, amelyben a pluralitás elfogadása – mint az egyének diverzitása, mint különféle legitim politikai aktorok küzdelme, valamint a hatalom megosztottsága – kulcsfontosságú. A demokrácia tehát egy olyan rendszer, amelyben a politika pluralista felfogása alapvető, és ahol a hatalom korlátozott és senkihez sem tartozik kizárólag, így egy üres hely

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

marad. Valóban, akik a demokráciákban a hatalmat gyakorolják, azok nem birtokolják azt, a gyakorlása ugyanis „rendszeres versengésnek van kitéve, a hatalommal felruházottak tekintélye pedig a nép akaratának megnyilvánulása eredményeként jön létre újra és újra. A hatalom üres helye egy olyan társadalomra utal, amely nem rendelkezik egy olyan pozitív meghatározással, amelyet a közösség figurája képviselhetne" (Lefort 1988: 225–226). Ezzel szemben a populizmus egy végső és tartalmilag meghatározott népakarat értelmezéssel és a politikai közösség organikus egységének képzetéhez kapcsolódó identitással megpróbálja végérvényesen lezárni az ezekhez kapcsolódó, eredendően vég nélküli demokratikus folyamatokat. Pontosan ez a fajta, a hatalom és a nép legitim identitásának üres helyét bezárni akaró logika jelenti a populizmus lényegét, amely ezért *a demokrácia és a képviselet egy autokratikus értelmezése,* nem pedig a demokrácia egyik pillére, ahogyan azt a fősodratú populizmus-kutatás állítja.

Egy választás ahhoz, hogy demokratikus legyen, teret kell, hogy engedjen a nézetkülönbségeknek is. Éppen ez az, amiért a demokrácia a többség elvét, nem pedig az egység elvét implikálja. Ugyanakkor a populista akklamáció „nem engedélyezi, vagy nem értékeli a disszenzus kifejezését", mivel „a populista gyülekezésnek nem szükséges megszámolnia a szavazatokat vagy elismernie a kisebbségeket, mivel a vezér az egésznek a vezetője lesz, nem csupán a többségé" (Urbinati 1998: 119). A vezér attól „karizmatikus", hogy „rendkívüli ajándékkal" van felruházva: felismeri a közjót úgy, ahogyan az emberek látják (Müller 2016: 33.). Képviseleti logikája ellehetetleníti a demokráciához nélkülözhetetlen elszámoltatást, hiszen az egyértelmű, ilyen értelemben kötött mandátum (népakarat), ahogyan az azt egyértelműsítő válság (mint kivételes állapot) is kizárólag a vezér (mint a szuverén) interpretálásától függ. Mivel pedig a népakarat és a közjó saját hatáskörben történő meghatározásáról van szó, ezért valójában nincs a démosz irányából valódi mandátum, amelyet el lehetne számoltatni. Így a plebiszciter ruhába bújt és a politikai képviselet végletesen aszimmetrikus formáját megvalósító populizmus nem tekinthető demokratikusnak, és a „választás" csupán üres rituálévá válik. Ebben a logikában a populista vezér a politikai folyamatok alfája és omegája, míg az állampolgárok tömegei arra vannak kárhoztatva, hogy a vezér előadásának passzív közönségei legyenek, akik csupán a vezér által megfogalmazott népakaratra *re*flektálva adhatnak egy biankó-csekk jellegű szabad felhatalmazást az organikus vezetőnek. A populisták állítása végső soron tautologikus, hiszen azt mondják, „hogyha nem értesz egyet a népakarattal, ahogy én interpretálom, és nem ismersz el engem az ezt megfogalmazni képes egyetlen vezetőnek, akkor nem is tartozol a (valódi) néphez". Azaz a valódi nép attól autentikus, mert az egyetlen legitim vezért ismeri el, aki attól legitim, mert a nép őt ismeri el. Márpedig „ahogy a választók nélküli képviselet kétséges, ugyanúgy a választás sem lesz több, mint a hatalom gyakorlásáról való periodikus lemondás, ha nincsenek bizonyos garanciák, ha nem biztosítják a szabadságához szükséges feltételeket. Ha a »vélelmezett« képviselet misztifikáció, a »választék nélküli« választás

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

csalás" (Sartori 1999: 27). Azaz „hacsak valaki nem akar lemondani a demokrácia azon fogalmáról, amely magába foglalja a hatalomkorlátozást, az alkotmányos civil- és politikai szabadságjogokat, valamint a nyilvános vitát, mint a politikai élet sajátos formáját, akkor arra kényszerül konkludálni, hogy a populizmus nem a demokrácia kifejeződése" (Urbinati 1998: 122).

Azonban ahogyan Lefort kapcsán jeleztem, a demokráciákban a hatalom üres helye nem csupán a populizmussal torzulhat, ahol az *bezáródik* egy tartalmilag is determinált homogén nép imágójával, hanem a liberális logika mentén is, amelyben a hatalom helye *eltűnhet* a látóhatárról. „Az önmagában való diverzitás liberális illúziója a hatalmat instrumentalizálja, a népakaratot fikcióként redukálja, és kizárólag egyének és érdekcsoportok véleményét ismeri el valódinak, amely így a társadalom lényegét tagadja" (Lefort 1988: 232–233). Ez a fajta „túlintézményesülés", amelyben a hatalom a teljesen személytelenné váló eljárásokban és jogállamban oldódik fel, a demokrácia egy ellenkező típusú eltorzulásaként értelmezhető, amely tulajdonképpen csupán lecseréli a populista egységes nép szemléletét egy másfajta, szintén nem demokratikus elképzelésre. Ebben az értelemben Cas Mudde és Rovira Kaltwasser jól látja, hogy „egy olyan világban, amelyben a demokrácia és a liberalizmus uralkodik, a populizmus alapvetően az antidemokratikus liberalizmusra adott demokratikus illiberalizmus válaszává vált" (Mudde – Rovira Kaltwasser 2017: 116), bár hozzá kell tenni, hogy pontosabb lenne a „kvázi-demokratikus válasz" kifejezés.

Ahogyan láthattuk, a globális demokráciakrízis egyik központi eleme éppen ez a fajta liberális depolitizáció, amely egyúttal a populizmusnak is utat nyitott. A populista vezetők erőteljesen támadják a liberális demokráciákat és tovább mélyítik azok legitimációs válságát a különféle intézményellenes üzenetekkel, az extrém mértékű polarizációval és a demokráciába vetett állampolgári bizalom aláásásával. Azt ígérik, hogy kiteljesítik a demokráciát és visszaadják a kontrollt a népnek (a „csendes többségnek"), így mindig egyfajta demokrácia-létrehozó vagy újjáélesztő retorikával és mítosszal operálnak. Az antagonisztikus konfliktusok gerjesztésével és polarizáló politizálással egyszerre képesek az állampolgárokat depolitizálni és passzivitásra kárhoztatni, valamint a politika iránti általános neheztelésüket erősíteni azáltal, hogy növelik a negatív percepciókat és attitűdöket a demokrácia mindennapi működésével kapcsolatban, ugyanakkor egy jobb élet reményében a tömegek repolitizálására és aktivizálására is alkalmasak lehetnek. Ezért a populizmus egyszerre idézi elő és testesíti meg a globális demokráciakrízist, azaz egyszerre következménye és oka az utóbbinak. A populizmus kapcsán a veszély tehát a demokrácia kiteljesítésének ígéretével és látszatnyelvezetén érkezik. Következésképpen a populizmus egy trójai faló az olyan valódi antidemokraták számára, akik a formálisan a nép nevében, ugyanakkor tartalmilag a nép nélkül szeretnék a hatalmat gyakorolni. Ebben az esetben be kell, hogy lássuk, hogy viszonylag kevés – például Bernie Sanders vagy Sebastian Kurz nem tartozik ide, hiszen ők az időnként harsány antielitizmusuk ellenére sem állítják azt, hogy „ők, és csak ők képviselik legitim módon a népet", ellentétben

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Donald Trumppal vagy Orbán Viktorral –, de a demokráciára nézve annál veszélyesebb populista létezik manapság.

A POPULIZMUS MINT A POSZTMODERN AUTOKRÁCIÁK FÜGEFALEVELE

A tanulmány záró szakaszában amellett érvelek, hogy a populizmus nem csupán a globális demokráciakrízis, hanem az új típusú autokráciák számtalan aspektusának leírására és megfelelő elméleti keretbe helyezésére, illetve a mindennapi működésük magyarázatára is alkalmasnak tűnik. Véleményem szerint elsősorban azért, mivel a posztmodern autokráciák szisztematikusan eltorzított, így korlátozottan versengő jellegét, valamint a rendszeren belüli újabb és újabb autokratikus tendenciákat elfedheti és legitimálhatja. Röviden, a hatalomgyakorlás autokratikus természetét fügefalevél módjára képes eltakarni. Ugyanis ahogyan korábban már láthattuk, a demokrácia autokratikus átértelmezése során a populizmus nem csupán abszolutizálja a népakaratot, hanem annak tartalmi meghatározását is kizárólagosan a populista vezér számára sajátítja ki, ezzel pedig minden egyéb rivális politikai szereplőt delegitimál, végső soron kitagadja őket a démosz legitim tagjai közül. Ekkor a populista vezér „minden hatalmat nekünk" csatakiáltása nem alakul át azzá, hogy „senkinek sem szabad minden hatalmat birtokolnia", ezzel pedig a demokráciától idegen abszolút hatalomra tör, amellyel a „betű árulja el a szellemet" (Sartori 1999: 49). Fontos tehát látni a populizmus kapcsán, hogy nem csupán egy harsány elitkritikával jelentkező egységes népfelfogásról és a népakarat korlátlan érvényesülésének igényéről van szó, hanem egy olyan kognitív szoftverről, amely folyamatosan antagonisztikus törésvonalakat alakít ki. Azaz, különösen érdekellentétek esetén, valaki vagy a vezérrel van (in-group), vagy a minden áron és módon legyőzendő, és ezért rendszeresen explicit módon is alsóbbrendűnek tartott ellenség táborához (out-group) tartozik. Ebből következik, hogy ha a populizmus manicheista világképében a népakarat egyetlen legitim megtestesítőjeként munkálkodó populista vezér legitim ellenfelei illegitim ellenségekké válnak, akkor a démoszra és a közjóra történő hivatkozás kvázi-demokratikus nyelvezete mellett is igazolást nyerhetnek a velük történő leszámolást célzó legsúlyosabb autokratikus lépések is. Ezért a populizmus politika- és demokráciaképe kifejezetten kompatibilis az autokraták hatalmi szándékaival.

A modern autokráciákkal szemben, amelyek elsősorban transzcendens, örökletes, teljesítményelvű vagy ellentmondást nem tűrő ideológiai alapon tartanak igényt a hatalomra, a posztmodern autokráciák egyebek mellett számottevő mértékű kvázi-demokratikus legitimációt is használnak a nép nevében történő hatalomgyakorlás során. Ezért az autokratikus uralmat általános választójogra épülő többpárti választások mellett gyakorolják. Azért, hogy minimalizálják vagy teljesen kiiktassák a versengés kockázatait, egyrészt szisztematikusan korlátozzák és a maguk javára

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

torzítják a versenyfeltételeket, másfelől gyakran élnek a számukra hasznos populista demokrácia- és képviselet-felfogással. Következésképpen, az autokratikus eszköztárat (hardware) gyakran kiegészítik egy kvázi-demokratikus szoftverrel, amely igazolhatja a morális és politikai egyenlőtlenségeket. Ez a kapcsolat az autokrácia szerkezetének, valamint a manipulatív és top-down módon legyártott és önkényesen meghatározott népakarat abszolutizálására épülő, a népakarat meghatározásának jogát kizárólagosan magának vindikáló, ennek nyomán másokat a politika terrénumából rutinjelleggel kizáró és delegitimáló populizmus házasságaként írható le. Ezáltal *a populista autokráciák a posztmodern autokráciák egy paradigmatikus típusát adják,* létrehozva egy sajátos, populista autokráciát kiteljesítő szimbiózist, amelyben a trükkös autoinvesztitúra a populizmus nyelvezetével és politikai következményeivel van elrejtve. Az autokratikus kormányzás a populizmus felhasználása révén a számára oly fontos demokratikus látszat-legitimitáshoz és a sok esetben explicite is autokratikusnak deklarált, önkényes hatalomgyakorlás igazolásához jut hozzá, míg az autokratikus eszköztár nyomán a populizmus irányába a polarizáló hatású ellenségkép-gyártási mechanizmusok jutnak szüntelenül jelentős forrásokhoz és támogatáshoz.

Ezzel a megközelítéssel közelebb léphetünk a posztmodern autokráciák stabilitásának és legitimációs mechanizmusainak komplexebb értelmezéséhez is, amely a kurrens politikatudomány egyik kitüntetett programja (Gerschewski 2018, 2013, Dukalskis – Gerschewski 2017, Mazepus 2017). Véleményem szerint ez a fajta komplex megközelítésmód kifejezetten nélkülözhetetlen a posztmodern autokráciák alkalmazkodóképessége és flexibilitása kapcsán, amelyek a legfőbb okai a sok esetben meghökkentő mértékű ellenálló képességnek (resilience). Az autokratikus rezsimek stabilitása a *represszió*, a *kooptálás* és a *legitimáció* egymást kölcsönösen erősítő és kiegészítő pillérein nyugszik (Schedler 2013, Gerschewski 2013). Ezeken keresztül képesek az autokratikus rezsimek elkerülni az összeomlás veszélyét, amely az állampolgárok fellázadásának, az ellenzéki aktorok szervezett ellenállásának és az eliten belüli megosztottság irányaiból érkezhetnek (Morgenbesser 2017). A represszió az „autokráciák gerince" (Gerschewski 2013: 21), amely funkciója, hogy „eltántorítsa a politikai elitet a hűtlenség választásától, illetve megnehezítse az állampolgárok kollektív cselekvésének megszerveződését" (Morgenbesser 2017: 208), míg a formális és informális kooptálás funkciója, hogy a főbb politikai aktorokat „meg lehessen győzni arról, hogy hatalmukat ne használják obstrukcióra" (Shleifer – Treisman 2000: 8–9.). Azonban mivel „hosszabb távon egyetlen politikai rezsim sem építheti fennmaradását kizárólag a represszióra és a kooptálás intézményére" (Bartha – Kopasz 2019: 106), ezért az autokráciák számára is fontos, hogy rendelkezzenek legitimációval (Gerschewski 2018, Dukalskis – Gerschewski 2017, von Haldenwang 2017, von Soest – Grauvogel 2017, Debre – Morgenbesser 2017, Cassani 2017, Backes – Kailitz 2015), amely a posztmodern autokráciák esetében elsősorban kvázi-demokratikus legitimációt jelent. Ezzel különösen hatékonyan képesek az autokratikus

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

uralmat kevésbé költségessé tenni és a megfelelő állampolgári hozzáállást kiváltani az aktív egyetértéstől a passzív belenyugváson át a puszta toleranciáig, amelyben a populizmusnak kitüntetett szerep jut, hiszen elmélyíti a rezsim számára kedvező politikai-társadalmi törésvonalakat, elvégezve ezzel a stabilitáshoz szükséges mobilizálációs és demobilizációs feladatokat. A választások segítségével a posztmodern autokráciák a saját legitimációjukat erősítik meg, hiszen olyan morális igazolást nyer a hatalomhoz való joguk, amelyet máskülönben elérhetetlen lenne számukra.

A populizmus a *posztmodern autokráciák* stabilizációs rendszerének minden dimenziójában kiemelt szerepet tölthet be, megteremtve ezzel a *populista autokráciát*. A represszió egy sajátos formájaként a populizmus a rezsim minden potenciális ellenfelét delegitimálja és politikailag kizárja, hatékonyan korlátozva ezzel a politikai alternatívák létezését és esetleges hatásait. Ebben az értelemben a populizmus egyfajta kognitív erőszaknak és elnyomásnak tekinthető, amely a másként való gondolkodást korlátozza, félelmet keltve a népből való morális kirekesztéssel és annak ellenségeként való kezeléssel. Ugyanígy, a populizmus egy kooptálási mechanizmus is lehet, hiszen a kooptált politikai aktorokat nem okvetlenül a kizárástól való félelem, hanem az azzal járó anyagi, vagy más jellegű károk is motiválhatják egy költség-haszon kalkuláció végén. Végezetül, a populizmus többféle módon járulhat hozzá egy autokratikus rezsim legitimációjához is. Elsősorban azzal, hogy segítségével az autokratikus vezető a nép nevében beszélve egy kvázi-demokratikus nyelvezetet használhat, eljátszva egy demokratikusan megválasztott és legitimált vezető szerepét. Ezen felül a populista autokráciák a vezér által artikulált népakaratra hivatkozva képesek elrejteni és igazolni a hatalomgyakorlás autokratikus természetét, a szisztematikusan eltorzított versenyfeltételeket és az ellenzék morális alsóbbrendűségét. Továbbá a népakarat kizárólagos és morálisan cáfolhatatlan képviseleti igényével a populizmus az egész jogi és választási rendszeren túlmutató karizmatikus legitimációt biztosít az autokrata vezető számára. Valóban, a populista autokraták hétköznapi politikusok helyett sokkal inkább szent misszióval bíró posztmodern próféták. Ehhez kapcsolódóan a populizmus folyamatos válságkonstruálása és a politika rendkívüli állapotként való értelmezése kifejezetten vonzó lehet az autokrata vezetők számára, hiszen ezáltal legitimálhatják magukat, mint erőskezű vezetők. A populizmus tehát végső soron az autokratikus autoinvesztitúra paradigmatikus esetének is tekinthető.

Láthatjuk, hogy a választások és az egyéb plebiszciter technikák milyen kiemelt jelentőséggel bírnak a populista autokráciák számára. Ezeken a kvázi-demokratikus, manipulált mozzanatokon keresztül történik ugyanis a populista vezető felavatása és (újbóli) hatalomba iktatása, a nép által történő elismertetése. Míg a demokráciák esetében a politikai verseny a békés hatalomváltás lehetőségét teszi lehetővé, ezért a leendő győztes kiléte mindig bizonytalan a fair és szisztematikusan nem torzított politikai arénában, addig a választási autokráciák célja éppen a hatalomban maradás bizonytalanságának minimalizálása. Ezért az átalakított politikai intézményrend-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2

szer – és különösen a választások – elsődleges feladatává az válik, hogy korlátozzák, vagy akár megszüntessék a hatalom elvesztésének kockázatát. Ezért „a választási autokráciák az autoriter politika intézményrendszerének kialakításában különböznek a többi nem demokratikus rendszertől. Létrehozzák a formális képviseleti intézmények teljes készletét, melyeket a liberális demokráciához társítunk – miközben manipulatív stratégiák széles tárházát telepítik, megelőzendő ezen intézmények hatékony működését" (Schedler 2013: 54). A populista autokráciák, akárcsak a választási autokráciák általában, a demokratikus látszat mögötti autokratikus uralmat a represszió, a kooptálás és a legitimáció különféle stratégiáival tartják fent. A változatos intézményes manipulációk a hatalom aspektusában a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és a decentralizáció, a pluralizmus korlátozása terén pedig a választások, a pártok, a média és a civil társadalom dimenzióiban jelentkeznek, és a dahli poliarchia kritériumrendszeréhez hasonlóan értelmezett „demokratikus választás láncolatának" megtörését célozzák. Ebben a demokrácia elemei „egy metaforikus láncolatot alkotnak, amely feladata, hogy a rendszeresen megtartott választások betöltsék a valódi demokratikus választás ígéretét, és amely mint egy valóságos lánc, csak addig létezik, ameddig az elemek közötti összes kapcsolat megmarad teljesnek és töretlennek" (Schedler 2002: 40). A láncolat megtörését és a verseny unfair jellegét biztosítani hivatott manipulációs technikák egy folyamatosan bővülő eszköztárt jelentenek, amely az ellenzéki szereplőknek a választási küzdelem színtereihez való hozzáférésének korlátozásától, vagy az ellenzéki pártok fragmentálásától és „felforgatásától" a választók megfélemlítésén és megvásárlásán át egészen a garrymandering, és egyéb választástechnikai és választójogi intézményes trükközésig számtalan, sok esetben innovatív formát ölthet.

A fő állításom ehhez kapcsolódóan az, hogy ezeket a hardver jellegű eszközöket kiválóan egészíti ki a demokrácia autokratikus értelmezéseként felfogott populizmus szoftvere. Az extrém módon polarizáló populizmus hatalomra kerülésekor sosincs ellenség-ínség: a továbbra is underdog pozícióból vívott élet-halál harc a formális és informális (háttérben ügyködő) globális, és az azokkal összefonódó, azokat kiszolgáló lokális ellenségek hálózatai ellen zajlanak. A végletekig moralizált politikai konfliktusok nyomán a populista kormányzás permanens kampánnyá alakul át, amelyben továbbra is központi szerep jut a válságnarratívának (Moffitt – Tormey 2014, Moffitt 2016, Körösényi et al. 2020). A hatalomra került populizmus legfőbb hatalmi eszközei az állam teljes elfoglalásával a fékek és ellensúlyok rendszerének felszámolása, a tömegklientúra-építés és a civil társadalom szisztematikus elnyomása, valamint a populista alkotmányozás, mind „társadalompolitikai, mind a politikai szabályok új készletének kialakítása értelmében" (Müller 2016: 62), amely a politikai játékteret intézményesített formában is a számára kedvező irányba billenti.

A populista autokrácia, mint az autokráciák rendszertani családjához (familia) tartozó posztmodern autokráciák kategóriájának (genus) paradigmatikus altípusa (species), szintén különösen magas ellenálló képességgel rendelkezhet. Az ilyen tí-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

pusú rezsimek stabilitásának kulcsa abban az alkalmazkodóképességben és flexibilitásban rejlik, amellyel ügyesen manővereznek a stabilitásért felelős pillérek (represszió, kooptálás, legitimáció stratégiái), és az azokon belüli konkrét manipulációs technikák között. A stabilitás komplex jellege lehetővé teszi, hogy szükség esetén a különféle dimenziók terén módosulások és hangsúlyáthelyezések történhessenek, például az output legitimáció helyett az input (például populista) aspektusok kerüljenek előtérbe, vagy a legitimáció és kooptálás pillére helyett a represszió szintje fokozódjon. Mivel egy radikális, a modern autokráciákat idéző hatalmi fordulat túlságosan költséges lenne, a kvázi-demokratikus legitimációt biztosító manipulált, de többpárti választásokra és másfajta plebiszciter technikákra nélkülözhetetlen szerep hárul a posztmodern autokráciák számára, amelyekben a konszolidált politikai versenyt élet-halál harccá transzformáló és egyéb kognitív funkciókat ellátó populizmus központi szerepet tölthet be. Ezen felül a populizmus egy nagyon hatékony valóságformáló eszköz, amely segítségével akár rapid irányváltások vagy váratlan intézkedések is igazolhatóak, és amellyel az esetleges stabilizációs kihívások is könnyebben kezelhetőek, hiszen segítségével az állampolgárok politikai valóságképe válik megfelelően hajlíthatóvá. Ez utóbbi kiemelt jelentőségű, hiszen a barát-ellenség logika végletekig történő kiélezése nyomán létrejött szekértábor-logika ugyanis a mindenkori politikai tartalmat zárójelbe teszi, a lényeg az antagonisztikus szembenállás és a saját táborral (in-group) és vezetőjével való puszta azonosulás lesz. Azaz a populista autokrácia – mint a posztmodern autokráciák egy paradigmatikus típusa – jelensége sokáig velünk maradhat, újabb és újabb feladatokat adva ezzel a működésükkel foglalkozó kutatók számára.

Összegzés

A tanulmány során a globális demokráciakrízis, a populizmus és az új típusú autokráciák kapcsolatát vizsgáltam azzal az előfeltevéssel, hogy a világszerte tapasztalható, szimultán térhódításuk összefügg az egymást kiegészítő és kölcsönösen erősítő természetükkel. Állításom szerint a populizmus lehet az a kapocs, amelyik nem csupán leírja, és megfelelő elméleti keretbe ágyazza, hanem sok tekintetben magyarázza is a képviseleti demokráciák sokasodó kihívásait és a posztmodern autokráciák mindennapi működését. Az állítás érvényessége persze nagyban függ attól, hogy mit értünk populizmus és demokrácia kifejezések alatt, illetve azzal, hogy miképpen viszonyulunk a liberális demokráciák többségellenes intézményeihez. Előzetes megfontolásaim szerint a populizmus politikai fogalmával való azonosítása nem túlságosan hasznos, amely magát a terminológiát teszi redundánssá és feleslegessé. Másfelől, a populizmus-kutatás mainstream (minimalista) megközelítése, amely a populizmust a liberális demokrácia populista-demokratikus pilléreként értelmezi, szinte reflektálatlan marad a populizmus éles antipluralizmusára és politikai kizárá-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

sára. Így az ebben az esetben, végeredményben egy demagógiaszerű fogalom marad, amely továbbra is túl széles ahhoz, hogy érdemben használni lehessen, és amely használatával nehéz megmondani, hogy pontosan kik is a populisták és kik nem. Ezeken túlmenően a demokrácia meghatározásakor abból a normatív alapállásból indultam ki, miszerint a demokrácia *választásos* és *szelektív poliarchia*, amelynek középpontjában a népszuverenitás és a hatalom korlátozása áll. Ebből következően a demokráciákban a nép identitása mindig csupán ideiglenesen meghatározott és a hatalom helye üres, azaz a politika pluralista felfogása alapvető nélkülözhetetlen elem. Röviden tehát a demokrácia egy olyan speciális színpadnak tekinthető, amelyben a pluralitás elfogadása – mint az egyének diverzitása, mint különféle legitim politikai aktorok küzdelme, valamint a hatalom megosztottsága – kulcsfontosságú.

Szemben ezekkel a demokratikus elvekkel, a populizmus az antipluralizmus moralizált formáját és a politikai kizárást testesíti meg, mindenekelőtt a homogénnek képzelt nép egységes akaratának és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, megcáfolhatatlan morális képviseleti igénye miatt. Éppen ezért, a populizmus mint egy trójai faló, különösen veszélyes a demokráciákra nézve. Ebben az értelemben az elitkritika szükséges, de önmagában elégtelen feltétele annak, hogy valakit populistának tartsunk, hiszen az utóbbiak nem csupán antielitisták, hanem antipluralisták is, azt állítva, hogy „ők, és csakis ők képviselik igaz módon a népet". A populisták állítása végső soron tautologikus, hiszen azt mondják, „hogyha nem értesz egyet a népakarattal, ahogy én interpretálom, és nem ismersz el engem az ezt megfogalmazni képes egyetlen vezetőnek, akkor nem is tartozol a (valódi) néphez". Azaz a valódi nép attól autentikus, mert az egyetlen legitim vezért ismeri el, aki attól legitim, mert a nép őt ismeri el. A populisták ezzel megpróbálnak egy végső és tartalmilag meghatározott népakarat-értelmezéssel és a politikai közösség organikus egységének képzetéhez kapcsolódó identitással végérvényesen lezárni az ezekhez kapcsolódó, eredendően vég nélküli demokratikus folyamatokat. Pontosan ez a fajta, a hatalom és a nép legitim identitásának üres helyét bezárni akaró logika jelenti a populizmus lényegét, amely ezért *a demokrácia és a képviselet egy autokratikus értelmezése,* nem pedig a demokrácia egyik pillére, ahogyan azt a fősodratú populizmus-kutatás állítja. A populista képviselet (*re*present) inkább megtestesítés (*presentation* vagy *embodiment*), semmint demokratikus képviselet, ahogyan az akklamáció sem tartozik a Sartori-féle demokratikus beiktatás (szabad, versengő és tiszta választások) kategóriájához, hanem az autokráciák egy speciális autoinvesztitúra által jellemezhető válfajához tartozik, amelyben valaki saját magát kiáltja ki vezetőnek és a népakarat egyetlen legitim megtestesítőjének, miközben minden más politikai riválistól megtagadja a politikai közösség legitim képviseletének jogát. Más szavakkal a populisták formálisan a nép nevében, ugyanakkor tartalmilag a nép nélkül szeretnék a hatalmat gyakorolni. Az antagonisztikus konfliktusok gerjesztésével és polarizáló politizálással egyszerre képesek az állampolgárokat depolitizálni és passzivitásra kárhoztatni, valamint a politika iránti általános neheztelésüket erősíteni

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

azáltal, hogy növelik a negatív percepciókat és attitűdöket a demokrácia mindennapi működésével kapcsolatban, ugyanakkor, egy jobb élet reményében a tömegek repolitizálására és aktivizálására is alkalmasak lehetnek. Ezért a populizmus egyszerre idézi elő és testesíti meg a globális demokráciakrízist, azaz egyszerre következménye és oka az utóbbinak.

Végezetül amellett érveltem, hogy a populizmus nem csupán a globális demokráciakrízis, hanem az új típusú autokráciák számtalan aspektusának leírására és megfelelő elméleti keretbe helyezésére, illetve a mindennapi működésük magyarázatára is alkalmasnak tűnik. Elsősorban azért, mivel a posztmodern autokráciák szisztematikusan eltorzított, így korlátozottan versengő jellegét, valamint a rendszeren belüli újabb és újabb autokratikus tendenciákat elfedheti és legitimálhatja, azaz a populizmus a hatalomgyakorlás autokratikus természetét fügefalevél módjára képes eltakarni. A posztmodern autokráciák azért, hogy minimalizálják vagy teljesen kiiktassák a versengés kockázatait, egyrészt szisztematikusan korlátozzák és a maguk javára torzítják a versenyfeltételeket, másfelől gyakran élnek a számukra hasznos populista demokrácia- és képviselet-felfogással. Következésképpen, az autokratikus eszköztárat (hardware) gyakran kiegészítik egy kvázi-demokratikus szoftverrel, amely igazolhatja a morális és politikai egyenlőtlenségeket. Ezáltal *a populista autokráciák a posztmodern autokráciák egy paradigmatikus típusát adják, létrehozva egy sajátos, populista autokráciát kiteljesítő szimbiózist*, amelyben a trükkös autoinvesztitúra a populizmus nyelvezetével és politikai következményeivel van elrejtve. A populizmus a *posztmodern autokráciák* stabilizációs rendszerének minden dimenziójában (represszió, kooptálás, legitimáció) kiemelt szerepet tölthet be. A populista autokráciák stabilitásának kulcsa abban az alkalmazkodóképességben és flexibilitásban rejlik, amellyel ügyesen manővereznek a stabilitásért felelős pillérek (represszió, kooptálás, legitimáció stratégiái), és az azokon belüli konkrét manipulációs technikák között. Állításom szerint a populizmus hatékonyan fejleszti az autokráciák ellenálló képességét, erősítve a stabilitás komplex jellegét, és azt, hogy szükség esetén a különféle dimenziók terén módosulások és hangsúlyáthelyezések történhessenek. Ezen felül a populizmus egy nagyon hatékony valóságformáló eszköz, amely segítségével akár rapid irányváltások vagy váratlan intézkedések is igazolhatóak, és amellyel az esetleges stabilizációs kihívások is könnyebben kezelhetőek, hiszen segítségével az állampolgárok politikai valóságképe válik megfelelően hajlíthatóvá. Ez utóbbi kiemelt jelentőségű, hiszen a barát-ellenség logika végletekig történő kiélezése nyomán létrejött szekértábor-logika ugyanis a mindenkori politikai tartalmat zárójelbe teszi, a lényeg az antagonisztikus szembenállás és a saját táborral (in-group) és vezetőjével való puszta azonosulás lesz.

Zárásképpen a kutatás folytatásának lehetséges empirikus irányait szeretném jelezni. A továbbiakban elsősorban az összehasonlító aspektusok kaphatnak nagyobb hangsúlyt. Ebben az esetben a populista autokráciák (mint például a kortárs Oroszország, Törökország, Magyarország, Szerbia, Venezuela, Fülöp-szigetek) vagy

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2

az egyelőre demokratikus rezsimek többé-kevésbé „magányos farkas" jellegű populista autokratái (mint Donald Trump, Jair Bolsonaro, Marine Le Pen, Benjamin Netanyahu, Jarosław Kaczyński, Janez Janša) jelenthetik a vizsgálatok tárgyát. Különösen sokat jelentene egy-egy olyan eset alaposabb feltárása, amelyben a populizmus „kompként" szolgálja végig egy ország teljes körű rezsimváltását: azaz előbb a demokráciakrízis egyes elemeit akkumulálva és akcelerálva afféle trójai falóként készíti elő és aktívan segíti az autokratikus fordulatot, majd a későbbiekben a posztmodern autokrácia fügefaleveleként leplezi, szükség esetén pedig igazolja a korlátozott politikai versenyt, valamint az autokratikus hatalomgyakorlás és politikai berendezkedés jellegét. Sajnálatos módon a mai világ számtalan potenciális empirikus példával szolgálhat ezek kapcsán.

Irodalom

Abts, K. – Rummens, S. (2007): Populism versus Democracy. *Political Studies*, 55, 405–424. https://doi.org/10.1111%2Fj.1467-9248.2007.00657.x

Ágh A. (2017): *A politika alulnézetben. A politika világa a nyugat-európai demokráciában*. Budapest, Noran Libro Kiadó

Ágh A. (2018): Generációs metszetek Magyarországon. Az európai kihívás és a kelet-közép-európai válasz. In: Antal A. (szerk.): *Mozgalmi társadalom*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 11–54.

Antal A. (2017): *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Budapest, Napvilág Kiadó

Antal A. (szerk.) (2019): *Neoliberális hegemónia Magyarországon: Elemzés és kritika*. Budapest, Noran Libro Kiadó

Armony, A. C. – Schamis, H. E. (2005): Babel in democratization studies. *Journal of Democracy*, 16(4): 113–128. https://doi.org/10.1353/jod.2005.0055

Backes, U. – Steffen K. (szerk.) (2015): *Ideocracies in Comparison Legitimation – Cooptation – Repression*. London, Routledge https://doi.org/10.4324/9781315725925

Barth A. – Kopasz M. (2019): Legitimációs stratégiák hibrid rezsimekben. Szingapúr mint legitimációs puzzle. In: Böcskei B. – Szabó A. (szerk.): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái.* Budapest, Napvilág Kiadó, 99–122.

Benedek I. (2019): Üdvözlet a győzőnek? A populizmus térhódítása: szükséges fordulat, múló korszellem vagy autoriter veszélyforrás? *Jel-Kép,* 2019/2: 26–44. DOI: 10.20520/JEL-KEP.2019.2.27

Böcskei B. – Hajdú N. (2019): Demokráciák, szürke zónák, hibrid rezsimek – egy terminológiai Bábel megmászása. In: Böcskei B. – Szabó A. (szerk.): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái.* Budapest, Napvilág Kiadó, 17–34.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2

TANULMÁNY

Böcskei B. – Szabó A. (szerk.) (2019): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái.* Budapest, Napvilág Kiadó

Bogaard, M. (2009): How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism. *Democratization*, 16(2): 399–423. https://doi.org/10.1080/13510340902777800

Bozóki A. – Hegedűs D. (2017): A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 26(2): 7–32.

Bruff, I. (2016): Neoliberalism and authoritarianism. In: Springer, S. – Birch, K. – MacLeavy, J. (eds.): The Handbook of Neoliberalism. New York, Routledge, 107–117.

Bruszt, L. – Langbein, J. (2017): Varieties of dis-embedded liberalism. EU integration strategies in the Eastern peripheries of Europe. *Journal of European Public Policy*, 24(2): 297–315. https://doi.org/10.1080/13501763.2016.1264085

Bugaric, B. – Kuhelj, A. (2018): "Varieties of Populism in Europe: Is the Rule of Law in Danger? *Hague Journal of Rule of Law*, 10(1): 21–33. https://doi.org/10.1007/s40803-018-0075-4

Bugaric, B. (2019): Central Europe's descent into autocracy: a constitutional analysis of authoritarian populism. *International Journal of Constitutional Law,* 17(2): 597–616. https://doi.org/10.1093/icon/moz032

Bunce, V. – Wolchik, S. (2011): *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*. Cambridge, Cambridge University Press

Butler, I. (2018): *Countering Populist Authoritarians: Where their support comes from and how to reverse their success*. Berlin, Civil Liberties Union for Europe

Canovan, M. (1999): Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47(1): 2–16. https://doi.org/10.1111/1467-9248.00184

Canovan, M. (2002): Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In: Mény, Y. – Surel, Y. (eds.): *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire UK, 25–44.

Carothers, T. (2002): The End of the Trasition Paradigm. *Journal of Democracy*, 13(1): 5–21. DOI: 10.1353/jod.2002.0003

Cassani, A. – Tomini, L. (2018): Reversing Regimes and Concepts: From Democratization to Autocratization. *European Political Science* 57(3): 687–716. https://doi.org/10.1057/s41304-018-0168-5

Cassani, A. (2014): Hybrid what? Partial consensus and persistent divergences in the analysis of hybrid regimes. *International Political Science Review*, 35(5): 542–558. https://doi.org/10.1177/0192512113495756

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2

TANULMÁNY

Cassani, A. (2017): Social services to claim legitimacy: comparing autocracies' performance. *Contemporary Politics*, 23(3): 348–368. https://doi.org/10.1080/13569775.2017.1304321

Collier, D. – Levitsky, S. (1997): Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*, 49(3): 430–451. https://doi.org/10.1353/wp.1997.0009

Crouch, C. (2004): *Post-Democracy*. Cambridge, Polity Press

Csizmadia E. (2016): A tranzitológiának vége, felejtsük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig. *Politikatudományi Szemle*, 25(2): 135–153.

de la Torre, C. (szerk.) (2018): *Routledge Handbook of Global Populism*. London, Routledge

Debre, M. J. – Morgenbesser, L. (2017): Out of the shadows: autocratic regimes, election observation and legitimation. *Contemporary Politics*, 23(3): 328–347. https://doi.org/10.1080/13569775.2017.1304318

Diamond, L. (2002): Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*, 13(2): 21–35. DOI: 10.1353/jod.2002.0025

Diamond, L. (2003): The Illusion of Liberal Autocracy. *Journal of Democracy*, 14(4): 167–171. DOI: 10.1353/jod.2003.0070

Diamond, L. (2019): The Road to Digital Unfreedom: The Threat of Postmodern Totalitarianism. *Journal of Democracy*, 30(1): 20–24. DOI: 10.1353/jod.2019.0001

Dukalskis, A. – Gerschewski, J. (2017): What Autocracies Say (And What Citizens Hear): Proposing Four Mechanisms of Autocratic Legitimation. *Contemporary Politics,* 23(3): 251–268. https://doi.org/10.1080/13569775.2017.1304320

Foa, E. S. (2018): Modernization and Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 18(3): 129–140. DOI: 10.1353/jod.2018.0050

Frantz, E. – Kendall-Taylor, A. (2014): A dictator's toolkit: understanding how co-optation affects repression in autocracies. *Journal of Peace Research,* 51(3): 332–346. https://doi.org/10.1177/0022343313519808

Fukuyama, F. (1992): *The End of History and the Last Man*. New York, Avon Books

Gerschewski, J. – Schmotz, A. (2011): *Contrary or contradictory? Autocracies and democracies between dichotomy and gradation*. Reykjavik, 6th ECPR General Conference

Gerschewski, J. (2013): The three pillars of stability: legitimation, repression, and co-optation in autocratic regimes. *Democratization,* 20(1): 13–38. https://doi.org/10.1080/13510347.2013.738860

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2

Gerschewski, J. (2018): Legitimacy in Autocracies: Oxymoron or Essential Feature? *Perspectives on Politics,* 16(3): 652–665. https://doi.org/10.1017/S1537592717002183

Guriev, S. M. – Treisman, D. (2015): How Modern Dictators Survive: An Informational Theory of the New Authoritarianism. *NBER Working Paper*

Guriev, S. M. – Treisman, D. (2019): A Theory of Informational Autocracy. *SSRN*, April 3, 2019. DOI: 10.2139/ssrn.3426238

Gyulai A. – Stein-Zalai J. (2016): Hibrid rezsimek és a szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. *Metszetek*, 2016 (2): 42–59. DOI 10.18392/METSZ/2016/2/9

Hickel, J. (2016): Neoliberalism and the end of democracy. In: Springer, S. – Birch, K. – MacLeavy, J. (szerk.): *The Handbook of Neoliberalism*. New York, Routledge, 142–151.

Huntington, S. P. (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press

Judis, J. B. (2016): *The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics*. New York, Columbia Global Reports

Kaltwasser, C. R. – Taggart, P. –Ochoa Espejo, P. – Ostiguy, P. (eds.) (2017): *The Oxford Handbook of Populism.* Oxford, Oxford University Press

Karl, T. L. (1995): The Hybrid Regimes of Central America. *Journal of Democracy*, 6(3): 72–86. DOI: 10.1353/jod.1995.0049

Kis J. (2019): Demokráciából autokráciába. *Politikatudományi Szemle*, 28(1): 45–73. DOI: https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.1.45

Körösényi A. – Gyulai A. (2019): A hibridrezsim-fogalom korlátai és egy alternatív megközelítés: a plebiszciter vezérdemokrácia. In: Böcskei B. – Szabó A. (szerk.): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái.* Budapest, Napvilág Kiadó, 159–177.

Körösényi A. – Illés G. – Gyulai A. (2020): *The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making*. London, Routledge

Laclau, E. (2011): *A populista ész*. Budapest, Noran Libro Kiadó

Lefort, C. (1986): *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism.* MIT Press

Lefort, C. (1988): *Democracy and Political Theory*. Cambridge, Polity

Levitsky, S. – Ziblatt, D. (2018): *A demokráciák halála*. Budapest, Kossuth Kiadó

Levitsky, S. – Way, L. A. (2002): The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy,* 13(1): 51–65. DOI: 10.1353/jod.2002.0026

Levitsky, s. – Way, L. A (2010): *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2

Linz, J. – Stepan, A. (1996): *Problems of democratic transition and consolidation – Southern Europe, South America and post-communist Europe*. Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press

Lührmann, A. – Lindberg, S. I. (2019): A third wave of autocratization is here: what is new about it? *Democratization*, 26(7): 1095–1113. https://doi.org/10.1080/1351 0347.2019.1582029

Mair, P. (2002): Populist Democracy vs Party Democracy. In: Mény, Y. – Surel, Y. (eds.): *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave Macmillan UK, Basingstoke, Hampshire, 89–98.

Mair, P. (2013): *Ruling the Void? The Hollowing of Western Democracy*. Verso

Manin, B. (1994): The methamorphoses of representative government. *Economy and Society*, 23(2): 133–171. https://doi.org/10.1080/03085149400000001

Manin, B. (1997): *The principles of representative government*. Cambridge, Cambridge University Press

Mazepus, H. (2017): What Makes Political Authorities Legitimate? Students' Ideas about Legitimacy in Five European Democracies and Hybrid Regimes. *Contemporary Politics,* 23(3): 306–327. https://doi.org/10.1080/13569775.2017.1306 762

Mény, Y. – Surel, Y. (eds.) (2002): *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave Macmillan UK, Basingstoke, Hampshire

Merkel, W. (2004): Embedded and Defective Democracies. *Democratization*, 11(5): 33–58. https://doi.org/10.1080/13510340412331304598

Merkel, W. (2014): Is capitalism compatible with democracy? *Zeitschrift Für Vergleichende Politikwissenschaft*, 8(2): 109–128. DOI 10.1007/s12286-014-0199-4

Moffitt, B. – Tormey, S. (2014): Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style. *Political Studies*, 62(2): 381–397. https://doi.org/10.1111/1467-9248.12032

Moffitt, B. (2016): *The Global Rise of Populism. Performance, Political Style, and Representation*. Stanford, Stanford University Press

Morgenbesser, L. (2017): The Autocratic Mandate: Elections, Legitimacy, and Regime Stability in Singapore. *The Pacific Review,* 30(2): 205–231. https://doi.org/10.1080 /09512748.2016.1201134

Morlino, L. (2009): Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion? *European Political Science Review*, 1(2): 273–296. https://doi.org/10.1017/ S1755773909000198

Mouffe, Ch. (1993): *The Return of the Political*. New York–London, Verso

Mouffe, Ch. (2018): *For a Left Populism*. New York–London, Verso, 89–93.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2

Mudde, C. – Rovira Kaltwasser, Cristóbal (2017): *Populism: a very short introduction*. New York, Oxford University Press

Mudde, C. (2004): The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4): 541–563. https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x

Müller, Jan-Werner (2016): *What is Populism?* University of Pennsylvania Press

Norris, P. – Inglehart, R. (2019): *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge, Cambridge University Press

O'Donnell, G. (1994): Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, 5(1): 55–69. DOI: 10.1353/jod.1994.0010

O'Donnell, G. (1996): Illusions about Consolidation. *Journal of Democracy*, 7(2): 34–51. DOI: 10.1353/jod.1996.0034.

Ottaway, M. (2003*): Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism*. Washington, Carnegie Endowment for International Peace

Papadopoulos, Y. (2002): Populism, the Democratic Question, and Contemporary Governance. In: Mény, Y. – Surel, Y. (szerk.) (2002): *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave Macmillan UK, Basingstoke, Hampshire, 45–61.

Pappas, T. S. (2014): Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary. *Government and Opposition*, 49(1): 1–23. https://doi.org/10.1017/gov.2013.21

Pappas, T. S. (2018): How to Tell Nativists from Populists. *Journal of Democracy*, 29(1): 148–152. DOI: 10.1353/jod.2018.0012

Patkós V. (2017): Politikai polarizáció és gazdasági sikertelenség az európai demokráciákban. *Politikatudományi Szemle,* 26(4): 29–52.

Piketty, T. (2014): *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press

Rancière, J. (1999): *Dis-Agreement*. University of Minnesota Press

Reybrouck, David Van (2010): *A populizmus védelmében*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör

Reybrouck, David Van (2016): *Against Elections – The Case for Democracy*. Random House UK.

Roberts, K. (2014): Democracy, Free Markets, and the Rightist Dilemma in Latin America. In: Juan Pablo Luna – Kaltwasser, Cristóbal Rovira (eds.) (2014): *The Resilience of the Latin American Right*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 25–48.

Rodrik, D. (2000): How Far Will International Economic Integration Go? *Journal of Economic Perspectives*, 14(1): 177–186. DOI: 10.1257/jep.14.1.177.

Rosanvallon, P. (2008) *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust*. Cambridge, Cambridge University Press

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2

Sartori, G. (1984): Guidelines for Concept Analysis. In: Giovanni Sartori (ed.): *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, Sage, Beverly Hills, 15–71.

Sartori, G. (1999): *Demokrácia*. Budapest, Osiris

Schedler, A. (2002): Elections Without Democracy: The menu of Manipulation. *Journal of Democracy*, 13(2): 36–50. DOI: 10.1353/jod.2002.0031.

Schedler, A. (2013): *The politics of uncertainty. Sustaining and subverting electoral authoritarianism*. Oxford, Oxford University Press

Schmitt, C. (1988): *The Crisis of Parliamentary Democracy*. MIT Press

Springer, S. – Birch, K. – MacLeavy, J. (2016): An introduction to neoliberalism. In: Springer, S. – Birch, K. – MacLeavy, J. (eds.) (2016): *The Handbook of Neoliberalism*. New York, Routledge, 1–14.

Standing, Guy (2011): *The precariat : the new dangerous class*. London–New York, Bloomsbury Academic

Szűcs Z. G. (2019): Milyen politikai kötelezettségeink vannak egy hibrid rezsimmel szemben? In: Böcske B. – Szabó A. (szerk.): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái.* Budapest, Napvilág Kiadó, 123–140.

Tallár F. (2017): Populizmusok és demokráciák, avagy a politika újraácsolt színpada. *Politikatudományi Szemle*, 2017 (1): 107–131.

Tóth G. A. (2016): Demokrácia és diktatúra között: az autoritarizmus. *Fundamentum*, 2016 (2–4): 5–18.

Unger A. (2018): A választás mint rendszerkarakterisztikus intézmény. *Fundamentum*, 2018 (2–3): 5–16.

Urbinati, N. (1998): Democracy and Populism. *Constellations*, 5(2): 110–124. https://doi.org/10.1111/1467-8675.00080.

Urbinati, N. (2013): The Populist Phenomenon. *Raisons politiques*, 2013/3: 137–154. https://doi.org/10.3917/rai.051.0137.

von Haldenwang, C. (2017): The relevance of legitimation – a new framework for analysis. *Contemporary Politics*, 23(3): 269–286. https://doi.org/10.1080/13569775.2017.1304322

von Soest, C – Grauvogel, Julia (2017): Identity, procedures and performance: how authoritarian regimes legitimize their rule. *Contemporary Politics*, 23(3): 287–305. https://doi.org/10.1080/13569775.2017.1304319

Weyland, K. (1996): Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities. *Studies in Comparative International Development*, 31(3): 3–31. https://doi.org/10.1007/BF02738987

Whitehead, L. (2001): *Demokratizálódás. Elmélet és tapasztalat.* Budapest, Kairosz Kiadó

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/2

Wolin, S. (2008): *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton, Princeton University Press

Zakaria, F. (1997): The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs,* 76(6): 22–43. DOI: 10.2307/20048274.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Változásfolyamatok a magyarok és ukránok által lakott kárpátaljai Izsnyéte közösségében

DOSZPOLY ROLAND[1]

ABSZTRAKT

Kutatásaimat a kárpátaljai Izsnyétén 2012-ben kezdtem antropológiai kutatócsoporttal. Kezdetben a lokális település együttélési mechanizmusaira, az ott élő etnikumok kulturális sajátosságaira voltunk kíváncsiak, de a háborús helyzet miatt hamarabb abba kellett hagynunk empirikus kutatásainkat 2015 előtt. 2017-ben, doktoranduszként folytattam empirikus kutatásaimat Izsnyétén, ahol a magyarok abszolút többséget képviselnek az államalkotó ukrán etnikummal szemben. Az alapvető kutatási koncepció az volt, hogy olyan határhoz közel eső lokális települést válasszak, ahol kettő, vagy három eltérő etnikum él együtt évtizedek óta. Tanulmányomban az etnicitás termelődésének folyamatát vizsgálom, valamint a településen élő etnikumok egymásról alkotott képét és változásait, valamint egymáshoz való alkalmazkodási folyamatait korábbi kutatások adataival összehasonlítva, reflektálva a változásokra, főként az asszimiláció tükrében. Már a 2012-es kutatások eredményei is térbeli izolációt mutattak, sok esetben a disszimiláció volt tapasztalható az együtt élő etnikumok között, azonban számos más tényező és aspektus az elmúlt években eltérő, változatos folyamatokat idézett elő.

KULCSSZAVAK: asszimiláció, etnikum, Kárpátalja, antropológia, disszimiláció, változás

ABSTRACT

Processes of change in the Hungarian and Ukrainian Community in Izsnyéte, Transcarpathia

I started my research in Izsnyéte, Transcarpathia, in 2012 with an anthropological research group. Initially, we were curious about the coexistence mechanisms of the local settlement, the cultural peculiarities of the ethnic groups living there, but due to the war situation, we had to stop our empirical research sooner before 2015. In 2017, as a doctoral student, I continued my empirical research in Izsnyéte, where Hungarians represent an absolute majority against the state-forming Ukrainian ethnic group. The basic research concept was to choose a local settlement close to the border where two or three different ethnicities have lived together for decades. In my study, I examine the process of ethnicity production and the processes of image and change of the living ethnicities of the settlement and their applicability to each other in comparison with the data of previous research, reflecting on the changes, mainly in the light of assimilation. Already the results of the 2012 research showed spatial isolation, in many cases

[1] Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, e-mail: doszroli@gmail.com

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

dissimilation was experienced among coexisting ethnicities, but with many other factors and aspects several years later, it caused diverse processes.

KEYWORDS: assimilation, ethnicity, Transcarpathia, anthropology, dissimilation, change

Bevezetés

Tanulmányomban az etnikumok egymásról formált képének alakulását és helyzetét vizsgálom egy lokális közösségben, a kárpátaljai Izsnyétén, ahol ukránok, magyarok és romák élnek együtt. A kutatási hagyományok tükrében a vizsgált magyar–szlovák–ukrán hármashatár problematikája, azaz a határ pontos meghatározása meglehetősen nehézkes. A politikai térszerkezet struktúráját, illetve annak rétegződését áttekintve ugyanis azt a következtetést vonhatjuk le, hogy NUTS 2 szintű entitások tekintetében Ukrajnában nincs belső egységhatár a funkcionális régión belül (Pikler 2016). A funkcionális régió teljes területe Ukrajnában Kárpátalja régióhoz tartozik. Mivel a NUTS 2 szintű entitások a strukturális alapok támogatásainak fő célterületei a kohéziós politikán belül, sőt a szomszédságpolitikán belül is, ezért nem jelentőség nélküli, hogy egy funkcionális terület egy NUTS 2-es entitás részét képezi-e, vagy pedig e fejlesztési régiókat elválasztó belső határvonal metszi át a funkcionális területet, mint Magyarország esetében. A tanulmány egyetlen települése tartozik az említett hármashatár vizsgálat körébe. A célterület kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy minél több kiválasztott település a hármas határnál, vagy a közelében legyen. Ugyanakkor a megközelítésük és a hasonló történelmi háttér is egy fontos szempont volt a számos, társadalomtudományi fontosságú okokkal alátámasztott kiválasztás mellett.

Elméleti felvezetés

A határ menti településeken végzett kutatások az asszimilációs és disszimilációs elméletekből indulnak ki. Első körben vizsgálom a térségben lezajlott asszimilációs, illetve disszimilációs folyamatokat a különböző etnikumok körében településenként, majd azt nézem meg, hogy milyen hatásai voltak e folyamatoknak a kilencvenes évektől napjainkig. A terepmunka egy külhoni terep együttesen zajlott le Kárpátalján, ahol párhuzamosan vizsgáltam az asszimilációs folyamatokat is. Előzőekben feltételeztem tehát, hogy az általam vizsgált eltérő etnikus sajátosságok az asszimilációs folyamatok termékei, hatáskövetkezményei, melyeknek különböző formái, népcsoportokként eltérő változatai léteztek és léteznek.

A néprajzi és antropológiai indíttatású tanulmányokat kizárólag a társadalomtudományi területeken elterjedt módszer határozza meg, ahol nem beszélhetünk fizikai határokról. Itt a kulturális, fizikailag nem jelenlévő határokról beszélhetünk. Mivel jelen kutatásban is több etnikum közötti kulturális határok feltérképezése is

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

cél, így az antropológiai módszert érdemes közelről megvizsgálni. Az egymás mellett élésnek, a különböző etnikumok egy településen való együttélésének nagyon szerteágazó típusai létezhetnek. Biczó Gábor például egyensúlyhelyzetről ír elméletében. Romániában, a szilágysági Tövishát terep együttesén végzett terepmunka során vált nyilvánvalóvá Biczó Gábor számára, hogy a vizsgált színtér együttélési mechanizmusai az egyensúlyi helyzet elmélettel magyarázható (Biczó – Kotics 2013). Az egyensúlyi helyzet formalista elmélete a múlt század közepén pszichológiai alapokon kidolgozott strukturális egyensúlyelméletével vált népszerűvé. Később az 1980-as években biológiai alapokon fejlesztették tovább a modellt.

A modell társadalomtudományokban betöltött lényege, hogy különösen a társadalmi rendszereket alkotó alapegység (elem), az ember működése a környezet hatáskövetkezményeinek függvényében értelmezhető. Ebben az összefüggésben a társadalmi valóság minden szegmense, beleértve a lokális társadalmi közösséget, egyszerre írható le önmagát a működésben folyamatosan újratermelő és környezetével kölcsönhatásban újrateremtett rendszerként. Nevezhetjük ezt a modellt békés együttélési modellnek is, leegyszerűsítve. Az egyensúlyhelyzet jelenség olyan településen/településeken figyelhető meg, ahol – mint a tövisháti kutatás esetében is – az etnikai arányok másfél évszázadon keresztül szinte alig változtak. Ennek a modellnek az esetében nem lehetséges asszimilációs, vagy akkulturációs jelenségekről beszélni. Hogy a modell beilleszthető-e a saját kutatásomba, vagy más, akár asszimilációs folyamatokról beszélhetünk-e, kérdéses, de már a felderítő jellegű kutatások során sem a „békés", konfliktusmentes helyzetről vagy egyensúlyról árulkodtak a helyi történések. Jóllehet az évek múlásának folyamatában ez sokkal jobban megfigyelhető. Mindenesetre meglehet, hogy a különböző települések lakóinak együttélése más-más modellel is magyarázhatók, valamint az etnikai arányok és annak változásai tükrében ez a kutatási eredmények összefoglalójában már jól láthatóvá válik.

Az etnikai együttélési viszonyokat a rendszerváltás utáni időszaktól napjainkig vizsgálom a kiválasztott határ menti, vagy határhoz közel eső településeken. A rendszerváltás óta különböző nemzet egységesítési, asszimilációs, illetve disszimilációs folyamatok zajlottak le Kárpátalján. Az asszimiláció mint társadalomtudományi fogalom, minden esetben valamilyen változást jelent, egy adott népcsoport vagy etnikum életében bekövetkező szociokulturális változást. A változás nem egyidejűleg és nem egy helyen megy végbe, a legtöbb esetben hosszú folyamat és kiterjed az adott közösség életének minden területére. A változásfolyamatnak pedig következményei, hatásai vannak. Az asszimiláció a szociokulturális változások megnevezésére szolgál. Jelentését átszövik a társadalmi lét etnikai, nyelvi, vallási és kulturális sajátosságai, valamint az egyéni és csoportos, identikus, mentális és intencionális változásai. A kulturális asszimiláció alatt azt a folyamatot értjük, amely során az egyik etnikum vagy közösség fokozatosan átveszi egy másik etnikum kultúrájának elemeit (Karády 1997). Többek között olyan elemeket, mint a nyelv, a vallás, a viselkedési mintázat stb. A kulturális asszimiláció végső eredménye, hogy a korábban különböző etnikai

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

csoportokat már nem tudjuk viselkedésük, megjelenésük vagy értékrendjük alapján azonosítani. Az asszimilációnak négy klasszikus modellje létezik (Biczó 2004: 55). Az első, amikor a befogadó nép az asszimilálódó többség reprezentációja, és a másik nép az idegen asszimilálódó kisebbség képviselője. Klasszikus példák erre a történelemből, amikor különböző, az európai vallásoktól lényegesen eltérő vallási népeket – iszlám vallásúakat például – próbáltak asszimilálni keresztény közösségekben, Magyarországon is.

A második asszimilációs típus már gyakoribb jelenség napjainkban is, ennek neve a befogadó asszimiláló kisebbség és az idegen asszimilálódó többség típusa. Számos ilyen példa létezett az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő évekből, valamint a 19. század második felétől, amikor a többségi idegen közösség egy kisebbségben élő – például roma kisebbség – közösség normáit kezdte követni, annak feltételrendszeréhez kívánt alkalmazkodni. A harmadik asszimilációs típust szimmetrikus viszonyúnak is nevezhetjük, hiszen itt mindkét fél, a befogadó és az idegen közösség szoros viszonyáról és az asszimiláns intenzív – nyelvi akadályoktól is mentes asszimilációjáról. Számos ilyen példa angolszász területeken vagy francia nyelvterületeken ment végbe a második világháború előtti időszakban. Az asszimiláció negyedik típusa vagy modellje egy strukturális altípus, egyfajta viszony, mely szintén gyakori példa volt például a Kárpát-medencében, ahol a honfoglaló magyarok a szláv kisebbségi népeket asszimilálták.

A disszimiláció az asszimiláció reciprokjaként is magyarázható. Az asszimilációnak több fajtája és településenként, közösségenként változó formái léteznek. Ugyanakkor nem minden asszimilációt tekinthetünk teljesnek, végbementnek, a folyamatnak van egy eltérő, más irányú mozgása is, jelesül a disszimilációra reflektálva. Yinger írta le a disszimiláció fogalmát az asszimiláció tükrében (Yinger 1976: 197–216). E fogalmat is lényeges használni az együttélési modellek tekintetében. Yinger asszimilációelméletébe beépíti a disszimiláció, az asszimiláció kölcsönös, fordított fogalmát, mely a csoporton belüli különbségek fennmaradását és megerősödését fejezi ki. Recens példa a mai, 21. századi kistelepüléseken, határ menti településeken, ahol több etnikum él együtt, például Kárpátalja határ menti településein is. Ilyen esetben az asszimiláció nem megy végbe, nem azonosulnak az adott etnikumok több életterületen, hanem az eltérő szokások, a nyelv stb. egyre jobban különböznek, a különbözőségek felerősödnek, melyek később konfliktusokat generálhatnak és az együttélést nehezítik meg. Az etnikumok eltávolodnak egymástól, teljes elkülönülés megy végbe. A vizsgált területeken is számos példája lesz e disszimilációs modellnek.

A komplementaritás szintén antropológiai alapfogalom, elmélet, az asszimilációs folyamatok kapcsán tűnik fel. A különböző antropológiai, sőt gazdasági antropológiai műveknél szinte mindig összetalálkozunk vele például, ha a generációk közötti gazdasági tevékenységeket, vagy a habitust nézzük. Kotics József jeles képviselője a témának. Kotics különböző gazdaságantropológiai munkáiban komplementaritást

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

vél felfedezni kisközösségek gazdálkodói habitusában, mely a generációk közt, illetve etnikumok közt is megjelenik. Megjelenik egyfajta *„komplementarizáció, amely nem a szembenállásra épül”* az etnikumok között, hanem az egymás segítésére, egymás előnyös oldalainak kihasználására, kölcsönös kommunikatív és gyakorlati munkavégzésre (Biczó – Kotics 2013: 40).

Együtt élő vagy egymás mellett szorosan élő és egymástól függő közösségek tekintetében a néprajz és az antropológia gyakran alkalmazza az asszimilációs, illetve az akkulturációs elméleteket. Charlotte Seymour Smith meghatározásában például az asszimiláció az akkulturációs folyamat egyik következménye, mikor egy kisebb vagy alárendelt csoport felszívódik egy nagyobb vagy domináns csoportban, és kulturális értelemben megkülönböztethetetlenné válik (Smith 1993). A definíció az asszimiláció kérdését az akkulturáció származtatott következményeként, mint állapotot mutatja be, vagyis a teljes kultúraváltás eredményeként bekövetkező helyzet leírására alkalmas fogalomként. Sőt az asszimiláció koncepciója a modern antropológiában széles körben megkérdőjelezett, hisz a legtöbb szerző az eltérő szociokulturális rendszerek között megvalósuló érintkezés, a kulturális csere és a társadalmi dominancia különböző dimenzióit érintő vizsgálatkor a sokkal körültekintőbb eljárás mellett érvel.

A magyarázó modellek tekintetében szó kell, hogy essen a hibriditásról is. A hibriditás az a jelenség, amikor az egyes kultúrák jegyei egymással keveredve jelennek meg a posztkolonialitás közegében. Niedermüller Péter a posztkoloniális szemléletmódot igyekezett lefordítani és a közép-európai nemzetállamok közegében alkalmazni. Nézete szerint *„A kreolizáció és a hibridizáció fogalmak arra mutatnak tehát rá, hogy a modernitásnak az az oppozíciója, amely a kulturális különbségek megőrzését a kulturális asszimilációval állította szembe, nem vagy csak egyre kevésbé képes a késő modern társadalmak konfliktusainak kezelésére. Mindebből következően az etnicitást, az etnikai és a nemzeti identitást sem lehet egyszerűen a múltból, a kulturális hagyományok összefüggésében levezetni, s nem lehet azt valami természetesnek, adottnak és megváltoztathatatlannak tekinteni.”* (Niedermüller 1999: 105–120) A különböző magyarázó modellek és elméletek tekintetében mélyebben megérthető a vizsgált terepegyüttes együttélési helyzete/helyzetei, ez által könnyebben beilleszthető valamelyik modell a saját kutatásba.

A magyar–roma együttélés magyarországi szakirodalmában régóta fontos téma a jövedelmi, munkaerőpiaci egyenlőtlenség, valamint a különböző etnikai kategóriák témaköre. Szuhay Péter számos esetben vizsgálta a magyar–roma együttélést a megélhetési stratégiák tükrében (Szuhay 1999). A tanulmány azonban elsősorban a magyar–ukrán viszonyokat elemzi. A kutatói érdeklődés sokszor nélkülözi az etnikumok közötti kapcsolatok leírását szolgáló hagyományos értelmezési modellek – mint például az asszimiláció – használatát, értelmezését az etnikumközi viszonyok értelmezésénél az utóbbi időkben (Borbély 2013). A magyar–roma asszimilációs fo-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

lyamatoknak külön részfejezetet szentelek, a roma etnikum többi etnikummal való kapcsolatát, megélhetési stratégiáit egy külön fejezetben részletezem.

Meglehet, az elsősorban néprajzi és antropológiai indíttatású kutatások sokkal inkább vizsgálódnak a különböző értelmezési modellek segítségével, mint anélkül. Az etnikai – ezen belül a magyar–roma – együttélést vizsgáló hazai szociológiai, antropológia vizsgálatokban elsősorban a csoportközi differenciáló tényezők és konfliktusok, nem pedig a stabil együttélési helyzetek, pontosabban az azokat elősegítő egyensúlyteremtő technikák, társadalmi gyakorlatok álltak az érdeklődés középpontjában (Biczó – Kotics 2013). E vállalkozás azonban elsősorban az együttélési helyzeteket vizsgálja mélyebb összefüggéseiben, nem a különböző etnikai konfliktusokat egyfajta recens kutatásként, írásként.

A szöveg megjelenő problémákat és a helyi viszonyokat szakmai, teoretikusabb szinten vizsgálom meg mikroperspektívában a kortárs asszimilációkutatások fényében. Általánosságban elmondható az is, hogy asszimilálódni annyit tesz, mint elsajátítani egy másik, a sajáttól eltérő életvilág szabályait, értékkészletét. A befogadó csoportba való maradéktalan beolvadás feltételezi a nyelv, a szokások, a közösség történelmének, hagyományainak megismerését is. Kezdetben, a 19. század elején is – például a vizsgált bodrogközi területen is – tapasztalhatók voltak asszimilációs törekvések, tehát nyelvi, szokásbeli, értékrendbeli szinteken. Mint az az asszimiláció latin eredetéből ismeretes: az asszimilálódásban az utánzásnak nagy szerepe van. Az utánzás az asszimiláció formai vagy a közvetlenül átvehető külsődleges feltételek elsajátításának eszköze. Azonban az asszimilációt társadalomtudományi szemszögből nem tekinthetjük csupán hasonulásnak, vagy a másik etnikum, népcsoport másolásának, utánzásának, hiszen ahol asszimilációs folyamatról beszélünk, ott valamiféle befogadás is létrejön, tehát az egyik nép befogadó szándékú a másik közösséggel szemben (Biczó 2004).

Tanulmányomban az etnicitás termelődésének folyamatában kívánom vizsgálni az etnikumok egymásról formált képének alakulását és változásait egy lokális közösségben, ahol cigányok, magyarok és egy harmadik, államalkotó nép él együtt, településtől függően. Vagyis az asszimilációs folyamatok közvetlen következményeit, hatásait vizsgálom. Azokat a jelenségeket, melyek az asszimilációs folyamatok révén alakultak át vagy változtak meg teljes mértékben. Ilyen jelenségek az eltérő megélhetési stratégiák. A kulturális különbségek társadalmi szerveződéseként felfogott etnicitás vizsgálatakor Fredrik Barthoz (1996) hasonlóan a kulturális határoknak szentelek nagyobb figyelmet, s nem a határokon belül található kulturális anyagnak. E megközelítés a csoportoknak önmagukat körülhatároló és a határokat fenntartó, állandóan újratermelő gyakorlatára helyezi a hangsúlyt. Vizsgálom tehát azt a kérdéskört is, hogy a vizsgált határmenti szlovák településeken az 1990-es változásokat követően az eltérő etnikumok között korábban kialakult viszonyok, valamint az egymásról formált képük milyen változási folyamatokon ment át.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Az 1970-es évektől az etnikai kutatások diszciplináris elkülönülésének, autonóm tudásterületté válásának egyik fontos – s talán kevésbé problémás – következménye volt, hogy az etnikai különbségtétel és a hozzá kapcsolódó bizonyos diszkreditáló mechanizmusok (előítéletesség, diszkrimináció, hátrányos megkülönböztetés, szegregáció, hatalmi alárendelés) vizsgálata kikerült a hierarchiateremtő gyakorlatok átfogó és komplex rendszerének elemzési köréből.

A közgondolkodásban és a szakmai közvéleményben is széles körben elterjedt az a nézet, hogy az etnikai különbségtétel és azt kísérő szélsőségesebb megnyilvánulások (etnocentrizmus, nacionalizmus, xenofóbia) a személy- és csoportközi együttélést hosszú távon „veszélyeztető" vagy legalábbis az etnikai együttélést megnehezítő, magas konfliktuspotenciállal rendelkező faktorok. Az etnikai különbségtételre különböző példák a vizsgált színtereken is előfordulnak. A magyar–roma együttélést egy külön fejezetben vizsgálom, főként a felvidéki asszimiláció kapcsán.

Az etnikai diszkrimináció és az etnikumközi kapcsolatokban megfigyelhető alá- és fölérendeltségi viszonyok – az együttélésben érdekelt felek szempontjából – nem normasértő, hanem éppen ellenkezőleg, normakövető magatartások: a helyi, falusi társadalomban a hagyománytapasztalat szerves részét képezik. A hatalmi egyenlőtlenségek ezek szerint nem a lokális közösség működési zavarait (anomáliáit), hanem sokkal inkább a változásokkal szemben megnyilvánuló ellenálló képességét és stabilitását jelző rendszerelemek.

A tanulmány olyan interetnikus alaphelyzeteket mutat be, amelyben az aszimmetrikus etnikumközi kapcsolatok történeti, azaz (időben) tartósan fennálló, stabil képződménynek tűnnek. A vizsgált településen, a kárpátaljai Izsnyétén például több generáció óta élnek együtt ukránok, magyarok és cigányok, a közöttük lévő feudális eredetű, hierarchikus gazdasági, társadalmi kapcsolatok azonban – látható módon – nem vezettek etnikai konfliktusok kialakulásához. A szinkronikus kutatás azonban egy más ívű eredményre enged következtetni az etnikumok között. Mi lehet ennek az oka? Melyek azok a lokális mechanizmusok, amelyek az aszimmetrikus etnikumközi helyzetekben csökkentik az etnikai együttélést tartósan destabilizáló gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségeket? Kérdés továbbá, hogy milyen reaktív cselekvések, beszédszituációk, kulturális praxisok segítségével kerülik el a bipoláris etnikai együttélési helyzetek résztvevői a csoportközi vagy a csoporton belüli konfliktusokat, egyszóval hogyan stabilizálják a helyi társadalmat? Az elemzés célja, hogy az empirikus társadalomkutatás módszertani eszközeivel feltárja azokat a mikro szituációs helyzeteket és hétköznapi technikákat, amelyek az etnikai együttélés és a csoporton belüli integrációs folyamatok szempontjából meghatározók lehetnek.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Kárpátalja északnyugati, határ menti települései

A GAZDASÁG ALAKULÁSA AZ ETNIKUMOK ÉS A TÉRFELOSZTÁS TÜKRÉBEN

A gazdasági viszonyokra csak részben reflektálok – hiszen témám nem teljesen a gazdaságra terjed ki –, azonban fontos megemlíteni a térrendeződés és történteti múlt tekintetében néhány gazdasági változásfolyamatot, melyek a népesség átszerveződésére és az asszimilációs folyamatokra is hatással voltak vagy hatással lehettek az idők során.

Ha megvizsgáljuk Kárpátalja kezdeti gazdasági viszonyait, a régió földrajzi adottságainak előnyeit azonnal kiemelhetjük. A terület földrajzi adottságai ugyanis kiválóan szolgálták a korai Árpád-korban kialakított gyepűrendszer feltételeit. Ez a térség mezőgazdasági fejlődésének alapjait biztosította. A mai Kárpátalja sokáig elmaradott gazdasági helyzetben volt 1920 után Magyarország többi régiójához képest. A földrajzi viszonyok meglehetősen kedvezőtlenek voltak, a növénytermesztésre használható terület a Kárpátok gerincétől az Alföldre siető folyók völgyeire korlátozódott. A ruszinok nagy része falvakban élt, ahol naturális, önellátó gazdálkodást folytattak. Nagy súlya volt a gazdaságban az állattenyésztésnek, valamint a ruszinoknál nagy jelentősége volt a fakitermelésnek és a tutajozásnak (például a cigarettacsempészek körében) is. Ezen mesterségek egy része majd 70 évig fennmaradt (a közös gazdaság alatt is), a privatizáció azonban sok mindent megváltoztatott a gazdaságban.

A szinkronikus értelemben vett kutatás a mai viszonyok között kedvező földterületeket azonosít. A kolhozok felbomlása óta – az 1990-es évek után – Kárpátalján eltérő nagyságú ipari és mezőgazdasági területeket örököltek a lakók. E földterületeket ma változó mértékben és eltérő gazdasági stratégiákkal művelik mind az ukrán, mind a magyar etnikum tagjai. Sokan eladják a földeket, de sokuknak ez jelenti a megélhetés fő alapját még ma is.

Már az 1990-es évek előtt is a kárpátaljai lakosság többsége falvakban lakott és mezőgazdálkodással foglalkozott (Baranyi 2009). A szocialista országok gazdasági stratégiájának kidolgozásába a következő főbb elérendő feladatok tartoztak: a dolgozók jólétének növelése, a társadalmi termelés gazdasági hatékonyságának fokozása és intenzifikálása, valamint a nemzetgazdaságok fokozottabb bekapcsolása a szocialista nemzetközi munkamegosztásba (Fedorenko 1984).

A kolhozrendszerben a kolhoztagok keveset kerestek, fő megélhetési forrásuk a háztáji gazdaság volt. A kolhoz rendszer legnagyobb hátránya a pazarló, gazdaságtalan módon való működése volt, tehát a lakosságot nem tudta megfelelő élelmiszermennyiséggel ellátni. Az 1980-as években a gorbacsovi reformok negatívan érintették a gazdaságokat, főleg a szőlészet és a gyümölcsborok palackozása tekintetében. Ekkoriban az országot nagy gazdasági válság sújtotta, az egyre liberalizáló törvények lehetővé tették a magángazdálkodás bizonyos formáit, így megindult a

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

szövetkezetek kooperatív átalakítása, melyen keresztül elkezdődött az állami vagyon átpumpálása magánkezekbe (Baranyi 2009).

Az 1990-es évek eleje egyértelműen a gazdasági válság időszaka volt. Felbomlott a Szovjetunió, létrejött az önálló Ukrajna. Rengeteg gyár és üzem zárt be a következő években, az emberek későn jutottak hozzá fizetésükhöz, úgynevezett hiperinfláció keletkezett a gazdaságban. A migrációs hullám növekedő tendenciát mutatott, számos családból vándoroltak át Magyarországra dolgozni, továbbá ebben az időszakban virágzott leginkább a határ menti kereskedelem és a csempészet is.

NÉPESSÉGI ADATOK, ETNIKAI ÖSSZETÉTEL

A Kárpát-medence mezorégiója, Kárpátalja a legfiatalabb magyar tájnevek egyike. Népesség-összetételét tekintve legalapvetőbb jellemzője az etnikai sokszínűség. Kárpátalja történeti sorsának alakulását számos nemzetiség határozta meg az idők folyamán, míg kialakította jelenlegi kulturális, territoriális és etnikai határait. *„Önálló, autonóm életét 1918-ban kezdte, majd negyedszázadon belül három hatalmi és rendszerváltást átélve vált az egykori Szovjetunió, majd az Ukrán Köztársaság egyik sajátos hagyományú területévé."* (S. Benedek 1994: 67)

Kárpátalja népessége megközelítőleg 1 és negyed millió fő, a 2001-es népszámlálás adatok alapján 1 254 160 fő volt, 2016-ig pedig növekedett a lakosság száma 1 259 000 főre.[2] A etnikai arányokat tekintve a kárpátaljai magyar lakosság jelentős változásokon ment keresztül az elmúlt évtizedekben. Az 1989-es népszámlálás jelezte először a magyar számbeli csökkenését (155 711 fő), de a nem magyar nemzetiségű, ám magyar anyanyelvű lakosokkal együtt a magyar közösség száma 166 700-ra emelkedett. A magyarok Kárpátalja második legnépesebb etnikai csoportját alkotják, a területen végzett utolsó 2001-es ukrán népszámlálás során 151 533 magyart írtak össze (Molnár 2004). Kutatások alapján a magyarok száma fokozatosan nő.

Kárpátalja lakosságának legnagyobb részét a ruszinok alkotják. A ruszin vagy rutén nép eredetileg Volhíniában, Galíciában élt kezdetben, egy részük a 18. század *közepén jelent* meg a Keleti-Kárpátokban. 1989-ben 976 749 ukránt számláltak. *„Az ukránok aránya 1950 óta folyamatosan nő, számuk 2001-ben 1 001 149 főt tett ki."* (Molnár 2004: 53)

[2] Az ukrán népszámlálás hivatalos honlapja: http://www.ukrcensus.gov.ua (2019. 10. 15.)

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

A KÁRPÁTALJAI KUTATÁSI HELYSZÍN TELEPÜLÉSEI

Az etnikai arányokat figyelembe véve egyértelműen kirajzolódik egy olyan vegyes etnikai lakosságú térség és régió képe, ahol az egész kárpátaljai lakosság összetételét tekintve az államalkotó ukrán etnikum van többségben a magyar kisebbséggel szemben, de ez a kisebbség-többség reláció a régió nyugati részén már teljesen más helyzetképet ad. Kárpátalja nyugati peremvidékén, azaz leginkább Beregszász, Munkács, Ungvár, Nagyszőlős járásokban ugyanis a magyarok csaknem 90 településen abszolút többséget képviselnek az államalkotó ukrán etnikum kisebbségi helyzetével szemben. Kárpátalja vegyes etnikai lakosságába tartozik még a zárt közösségű és elég kis számban élő német nép, a Fehéregyházán és környékén domináns románok, és az évszázadok óta jelenlévő cigányság, melyből Máramaros-Ugocsa területén az oláh cigányok vannak nagy számban. Bár ezen etnikumok számarányai nem relevánsak az általam vizsgált térségben és magában a kutatási koncepcióban, de érdemes megemlíteni ezen etnikumok jelenlétét is.

A legutóbbi népszámlálás adatai szerint a románok kerültek fel a dobogó legalsó fokára, megelőzve az 1989-ben még magasan előrébb álló oroszokat. A románok száma 12 év alatt 9%-kal nőtt és meghaladja a 32 ezret. Ez a gyarapodás a természetes szaporulatnak köszönhető. Az etnikai rangsorban a negyedik helyen az oroszok állnak. 1946-tól a folyamatos betelepítések, vándormozgalmak keretében folyamatosan gyarapodott a számuk. A kárpátaljai cigányság valós számáról nincsenek megbízható adataink. Mindennek az oka, hogy sok cigány ma is magyarnak, ukránnak, szlováknak, románnak vallja magát. A legutóbbi, 2001-es népszámlálás adatai szerint arányuk 1,1%-ot tesz ki a megye összlakosságán belül (Fodor 2003). A cigányok száma a határ menti településeken jelentős.

Izsnyéte

Kárpátalján, a magyarság döntő többsége a magyar határ közelében, határ menti településeken, nagyjából az Ungvár, Császlóc, Csongor, Izsnyéte, Dercen, Beregújfalu, Salánk, Fancsika, Csepe, Feketeardó, Gyula behatárolt területén él, illetve szigetekben és diaszpórában, elsősorban a Felső-Tiszavidéken.

Izsnyéte jelentősen magyarok által lakott rurális település, nagyjából 70%-a (1618 fő) magyar. A magyar lakosságon kívül az ukrán etnikum képviseli a megmaradó 30% (642 fő) nagy részét a faluban. Meg kell említeni viszont, hogy a két meghatározó etnikum mellett a látszólagosan peremhelyzetű, szegregált közösségű cigány kisebbség ugyan kis számban, de jelen van a faluban. Méretét tekintve magyar többségű nagyfalunak számít, mely Kárpátalja nyelvterületei közül magyar nyelvterületen található. Míg a település bürokratikus szellemi elitje még a 2012–2015 közötti intervallumban az ukrán etnikum tagjai közül verbuválódott, ma már magyar a polgármester és a községházán dolgozók nagy része is.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Az etnikai megoszlást figyelembe véve mindenképpen érdemes megnézni a falu lakóinak térhasználati jellegét, és magát a térbeli szegregációt az eltérő etnikus közösségek között. A morfológiai szemszögből egy utcás településtípusba tartozó – bár meglehet, hogy több településtípus közé is sorolhatnánk – összesen négy-öt utca által behatárolt falu etnikai térfelosztása sok mindent elárul az együttélésről. Izsnyétén is, mint általában Kárpátalján, *„a falvakban a magyar és a ruszin lakosság utcánként különül el egymástól"* (Balassa 2003: 25). Már a második terepmunkának interjúztatásai elején kiderült, hogy mentálisan is két falurészt osztottak fel a helybéliek, melyet „oroszvég" és „magyarvég" megnevezéssel láttak el. Egy 86 éves, magyar bácsi például így jellemezte a két etnikai tábor kétfelé osztott elhelyezkedését: *„Ők ott laknak, mi meg itt lakunk, hát laknak itt is oroszok közbe is, ez is orosz család (mutat egy szomszéd házra). Az asszony az itt született. De orosz végesi volt az apja."* (86 éves férfi) Mint azt látni lehet, a bácsi térhasználatában döntő szerepet játszanak az emberek közötti viszonyok, az ő esetében a szomszédi kapcsolatok. *„A térbeliséget felülmúlhatják a társadalmi kötődések, viszonyok. A távolabb lakó falubéliek, barátok sokkal komolyabb szerepet játszanak a lokális identitás formálásában, mint a közvetlen környezet. A társadalmi kötődések erőteljesebbek lehetnek, mint a territoriálisak."* (Keményfi 2004: 20) A későbbiekben, ennek kontextusában egy részletesebb elemzést kíván a társadalmi viszonyok helyzetének leírása.

Fontos találkozási pont a két etnikum tekintetében a községháza, ahol főként a fiatal korosztálybéliek gyakran tartanak rendezvényeket. Izsnyétén mindkét etnikum rendelkezik saját kocsmával, iskolával és templommal, melyek szintén ahhoz a térhez tartoznak, ahol az adott etnikai közösség éli mindennapjait. A faluban két magyar kocsma van és egy ukrán kocsma, ezek is fontos csomópontok a két tér elkülönülésénél. Két iskola van, az egyik magyar tannyelvű, a másik ukrán tannyelvű iskola. Az iskolaház 1850-ben épült fel. Az óvodában még 2013-ban külön egy magyar és két ukrán csoport létezett, ma már csak ukrán csoportok vannak, ide járnak a magyar óvodások is.

A templomok térelhelyezkedése is etnikailag szeparálódik el, ahol az etnikai elkülönülés mellett a felekezeti hovatartozás is meghatározó. A temetők egy adott keskeny úton haladva egymás után bal és jobb oldalon helyezkednek el. Feltűnő, hogy közel a két etnikum térelválasztásánál, tehát nagyjából a főút közepénél, két magánvállalkozó boltja helyezkedik el egymás mellett, melyek közül az egyik bolt tulajdonosa ukrán, míg a másik bolt tulajdonosa magyar nemzetiségű, továbbá felekezetileg is különbözőek. A két bolt tulajdonosainak és családtagjainak jellegzetességeit a későbbiekben kívánom részletezni, itt csak a térválasztás tekintetében jutnak érvényességre. A faluban több magyar bolt található, mint ukrán, tehát a magyar etnikum dominál a település bolti kereskedelmében. További térhasználati jellegzetességek a házakhoz tartozó kapukra készített, általában állatfigura szimbólumok, melyek meggyőződésem szerint, az értékrendek jellegzetességeivel lesznek összefüggésbe hozhatók.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

A szántóterületek a falu körül, a külső övezetekben helyezkednek el, tehát úgymond körbeölelik a települést. A falu külső gyűrűjén néhány családnak meghatározott méretű, földművelésre alkalmas saját szántóföldje van tulajdonban, vagy bérbe adva. Mivel *„az adott tér tudati leképződése a környezeti adottságokon túl függ a társadalom által meghatározott értékrendtől és a kulturális mintáktól is”*. (Keményfi 2004)

A térbeli megoszlás (etnikumok utcánkénti elkülönülése) árulkodó jel abban a tekintetben, hogy az etnikumok között elhatárolódás, tehát nem egyértelmű asszimilációs folyamatoknak lehetünk tanúi az elmúlt évek kutatásai alapján, hanem inkább szeparálódásnak, izolációnak.

ASSZIMILÁCIÓS FOLYAMATOK IZSNYÉTÉN ÉS KÖRNYÉKÉN

Kárpátalján az etnikai határátlépések leírása eddig leginkább az asszimiláció elméleti keretében történt. Ez két szempontból is indokolt volt: makroszinten azért, mert a rendelkezésre álló etnikai statisztikák nem tették lehetővé az árnyaltabb megközelítést, míg elméleti szempontból Biczó Gábor érvel meggyőzően amellett, hogy az asszimiláció a kárpátaljai szórványban (is) releváns keretezést nyújt. (Biczó 2004: 85–96)

Kárpátalján 2012 óta kutattunk nagy, legalább 25 fős kutatócsoporttal a Miskolci Egyetem Vizuális és Kulturális Antropológia Tanszék hallgatóival és oktatóival, valamint a Beregszászi Egyetem hallgatóival karöltve. A mindennapi együttélést és kulturális sajátosságokat kutattuk. Disszertációm részeként jelenleg is kutatok, folytattam ezt a kutatást Kárpátalján 2017 óta kutatótársammal, ugyanazokon a településeken, ahol annak idején a kutatócsoporttal kutattunk, de elsősorban a határhoz közel eső Izsnyétén. Az asszimilációs kérdéskör és modell felállítása már 2012-ben felmerült a kutatócsoport kérdései között és a kutatási eredmények révén a modell változott, formálódott.

Az egy helyen élő, de különböző etnikumok együttélési helyzeteinek kutatása az antropológiában főként az asszimilációs és a kulturációs vizsgálatok keretében zajlik. Az asszimilációs folyamatok feltárása etnikai közösségek vagy egyének viszonylatában az együttéléssel járó változás mechanizmusainak vizsgálatát a szociokulturális hasonulás összefüggéseként értelmezi. A kárpátaljai terepegyüttes során is felmerült, hogy mely teóriákat érdemes hasznosítani a kutatás során. Az asszimilációt mint változásfolyamatot az asszimiláló aspektusából a szükségszerűen vállalt konfliktus nyereségeként könyvelik el a kulturális pluralizmus követői, míg az asszimiláns (vagy asszimilálódó) perspektívájából romlásként, veszteségként értelmezték. A Kárpátalján végzett csoportos és részemről egyéni, illetve kutatótársam által végzett előzetes eredmények azt igazolták, hogy az asszimiláció keretfogalomként a kárpátaljai viszonyok leírására csak részben támaszkodhat az ame-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

rikai társadalomtudományi tradíciókra. Az asszimiláció fogalmát további terminusokkal kell kiegészíteni a vizsgálat során. Ennek oka, hogy a kutatásban résztvevő, kutatott autochton jellegű, tehát hosszú távon együtt elő közösségek együttélési színtere a hosszú távú stratégiákat részben szegregációs és izolációs mechanizmusok sajátos kombinációjaként mutatja be. Az ukrán és magyar fél teljes mértékben szegregálódott egymástól a kutatott években, míg a rendszerváltás utáni évek mást mutattak, izolációs mechanizmusokat. Fontos fogalom a kontaktzóna fogalma a vizsgált térség esetében, melyet be kell ültetnünk a modellbe. A magyar, ukrán és cigány közösség együttélésében a kontaktzónák a település belső etnikai határait jelentik. A kutatások azt támasztják alá, hogy az ukrán, magyar és roma etnikai közösségek érintkezési felületeinek konkrét térjellemzői a kontaktzóna jelentésében elemezhető tulajdonságai a Kárpátalján létrejött együttéléséi gyakorlatoknak.

A két, 2012–2015 között vizsgált faluban (Császlóc és Izsnyéte) az etnikai együttélési helyzet elemezhető az ott élő etnikai közösségek számaránya, mérete, szervezettsége, más szóval a kisebbség-többség reláció eseti formája alapján is. A 2001-es népszámlálás adatai szerint Császlócon a lakosság 828 fő, amelynek 52%-a (424 fő) magyar, 48% (404 fő) pedig ukrán nemzetiségű, ami alapján a két etnikai csoport számaránya kiegyenlítettnek tűnik.[3] Az ukrán családok kisebb része a falu belső terében, döntő többségük azonban a település külső határában felépített tömbházakban él. Ennek megfelelően az adott családok nem csupán fizikailag, de életformájukban is elkülönülnek a magyar népességtől, tehát szegregációról beszélhetünk. A ház körüli kert, gazdasági udvar, vagy jelentősebb földterület hiányában – a kifejezetten agrárjellegű vagy legalábbis komoly mezőgazdasági hagyományokkal rendelkező településen – egyfajta „kvázi urbánus" életvezetési gyakorlat jellemző.

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS AZ ASSZIMILÁCIÓ TÜKRÉBEN IZSNYÉTÉN ÉS KÖRNYÉKÉN

Az asszimilációs folyamatok vizsgálatához a történeti háttér ismeretére van szükség, ezen belül is az ukrán népesség megtelepedésének körülményeire. A történelmi Ungvidék déli részén található falvak (Császlóc, Rát, Kisgejőc, Nagygejőc) a 18. század óta magyar dominanciájú települések voltak, ahol a ruszin és/vagy ukrán lakosság fokozatos betelepedése csupán az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra első évtizedeiben vett nagyobb lendületet. Ezzel szemben Izsnyétén az ukrán népesség karakteres közösséggé fejlődése, megtelepedése már a 20. század első negyedében végbement és több generáción keresztül stabilizálódott, amit jól szemléltetnek a településen felvett adatok is (Szilágyi 1997).

[3] http://www.ukrstat.gov.ua/ (Letöltve: 2020. 05. 01.)

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

A 19. század folyamán a nyelvhatárperemi térségekben a magyar népesség gyarapodásának hátterében a magasabb természetes szaporulata, továbbá a ruszin népesség nyelvi asszimilációja áll. A görögkatolikus ruszinság asszimilációja különösen feltűnő az ugocsai nyelvhatár településein. A városokban – a betelepedés mellett – a zsidóság nyelvi asszimilációja növelte nagymértékben a magyarok arányát különösen Ungváron és Munkácson. A kárpátaljai magyar kisebbségek egészére vonatkozóan elmondható, hogy alapvetően rurális közösségeknek tekinthetők, tehát a városlakók aránya a magyarságon belül mindegyik régióban elmarad a többségi társadalom urbanizáltsági értékeitől. A magyarok többsége tehát itt is falvakban él, akárcsak Szlovákia déli vidékein. A város és falu, tehát urbánus és rurális viszonyok különbségei tekintetében egyértelműen kijelenthető, hogy a szórvány elsősorban városi vagy nagyvárosi jelenség, ahogy arra Szilágyi N. Sándor és Vetési László is rámutat (Szilágyi 1997, Vetési 2014).

Ennek elsődleges oka, hogy a 20. század folyamán az etnikai szerkezet legfontosabb átalakulási folyamatai pont a városokban, megyeszékhelyeken (jelen kutatásunk térségében Ungváron és Munkácson) játszódtak le, mindig az államalkotó ukrán nemzet javára. A nagyvárosokban az államhatalom-váltásokhoz kapcsolódó kivándorlás és lojalitásváltás, valamint a kisebbség-többség relációjában felmerülő aszimmetrikus etnikai reprodukció jelentősen csökkentették a magyarok számát, melyet a magyar tömb falvakból meginduló szocialista urbanizációs folyamatok sem tudtak ellensúlyozni. A rendszerváltást követően a magyarok egyre inkább kisebbségbe kerültek, asszimilációra kényszerültek sok esetben, napjainkra arányuk a legtöbb esetben 20% alá csökkent.

A 2001 és 2017 közötti becsült csökkenés mértéke természetesen egyenlőtlen mértékű volt. A legjelentősebb tagoló tényező a falu–város különbség. Míg a szórvány falvaiban a csökkenés mértéke 12,5% volt, addig a városokban ennél sokkal jelentősebb, 21,4%-os. Mindennek hátterében elsősorban a városokból való kivándorlás nagyobb volumene áll. A másik fontos tényező a magyarok helyi aránya. Míg a 2001-ben 20% feletti magyar arányú településeken a magyarok aránya 14,3%-kal csökkent 2001 és 2017 között, addig a 10 és 20% közötti településeken 10,9%-kal, a 10%-nál kevesebb magyart tömörítő településeken pedig 24,4%-kal. Ezek a számok – bár az arányos összefüggés nem valósul meg teljes mértékben a kis elemszám, valamint egyes kiugró esetek miatt – mégis jól érzékeltetik, hogy minél nagyobb a magyarok helyi aránya, általában annál kedvezőbbek a népesedési adatok körükben (Tátrai 2020: 35–69).

ASSZIMILÁCIÓ IZSNYÉTÉN ÉS KÖRNYÉKÉN

A demográfiai megközelítés magát a nemzetiségváltást tekinti asszimilációs folyamatnak. A gyakorlatban azonban – kutatási megállapítások, konklúziók is alátá-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

masztják –, hogy sor kerülhet jelentős mértékű asszimilációra etnikumok között anélkül is, hogy nemzetiségváltás következne be.

Manapság az önidentifikációs változások, illetőleg az asszimiláció szerepe kisebb, mint a 20. században. A 2000-es évek utáni asszimilációs folyamatokat tekintve feltűnő, hogy Kárpátalján a migráció az, amely a demográfiai folyamatok fő mozgatórugója. A magyarok számának folyamatos csökkenése is elsősorban az elvándorlásra vezethető vissza. A 21. században tehát az állandó és ideiglenes migrációs folyamatok azok a jelenségek, amelyek a helyi, főként a falusi települések közösségeit jelentősen lecsökkentik (főként magyar részről). Tátrai és Molnár asszimilációkutatásai, valamint a kárpátaljai szórványtelepülések kutatásai során megállapították, hogy a 2001 és 2017 közötti időszak közel 6000 fős fogyatkozásának mindössze 2%-át magyarázza az asszimiláció. Sok egyéb ok áll a háttérben tehát a magyarok népességfogyása mellett. A tereptapasztalatok, mindazon felmérések, amelyek teret engednek a többes/köztes identitások deklarálásának, alátámasztják, hogy a többes kötődések és a hibriditás is hasznos megközelítés e terepegyüttesen. A többes kötődés/hibriditás mind egyéni, mind csoportszinten értelmezhető akár az asszimilációs folyamat lépcsőfokaként, állomásaként, de még jellemzőbb, hogy az egyén ebbe az identitásba természetes módon beleszületik, beleszocializálódik (Tátrai 2020: 50–54).

Az asszimiláció és hibriditás társadalomtudományi fogalmai és adott terepegyüttesen lezajló társadalmi folyamatai ugyancsak más mintákat produkálnak a vizsgált Császlóc és Izsnyéte lokális településeken a városokhoz és más etnikai összetételű, határ menti kárpátaljai településekhez képest, már korai terepbejárásoknál láthatók voltak az etnikumok közötti elkülönülések különböző formái, így más terminusok bevonásai is meghatározók lehetnek.

Asszimilációkutatás Izsnyétén

A TEREPKUTATÁS KÖRÜLMÉNYEI, NEHÉZSÉGEI ÉS ELŐNYEI

A 2017-től kezdődő terepmunkát, általános gyűjtőmunkát és irodalmi kutatómunkát nagyban megkönnyítette számomra, hogy Kárpátalján 2012–2015 között is kutattam nagyobb kutatócsoporttal. Így több száz fős korábbi minták összevetésével tudok dolgozni, amelyek előrelendítik a kutatást és összehasonlítást a szinkronikus kutatásokkal. A nagy minták ugyanakkor nem jelentenek egyértelműen reprezentatív mintát, ugyanakkor megkönnyítik a további kutatásokat, illetve egyfajta longitudinális társadalomtudományi kutatást is szül, hiszen a terepen több év távlatában tudok kutatni, összehasonlítva több év különbségével a változásokat, változó jelenségeket, tendenciákat. További előny, hogy a különböző kárpátaljai kutatások alkalmával több módszert is tudtam vagy kutatócsoporttal együtt tudtunk alkalmazni, így

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

kérdőíves vizsgálatokat, filmfelvételeket, résztvevő megfigyelést, mélyinterjúkat, illetve asszimilációkutatást.

A nehézségeit itt is – ahogy a felvidéki kutatások esetében is – elsősorban a koronavírus világjárvány okozta, mely megnehezítette a terepekre való többszöri kiutazást, az interjúalanyok személyes felkeresését, de általánosságban véve az egész kutatásra nagy, negatív hatást gyakorolt, lassította, akadályozta azt. 2014 után az ukrán–orosz harcok és háborús helyzet miatt nem tudtunk kutatócsoportban kutatni tovább, a megkezdett kutatások abbamaradtak, részemről az asszimiláció és megélhetési stratégiák témaköre, ezt próbáltam a 2017-es év utáni években pótolni, folytatni a teljesség igénye nélkül. 2020-ban a megélhetési stratégiák témakörét kutatva lassított a koronavírus járvány, a kárpátaljai terepre nagyon nehezen jutottam ki, körülményes és nem a szokványos módon tudtam megkérdezni embereket, nehéz volt a résztvevő megfigyelés módszerének alkalmazása is, sőt inkább lehetetlen. Több interjú online, vagy telefonon lett felvéve, a krízis főként az asszimilációkutatást érintette. Ugyanakkor szép számban születtek adatok és korábbi kutatásaimból is tudtam táplálkozni, hogy az asszimilációkutatást eredményesen hajtsam végre.

AZ ADATKÖZLŐK CENZUS ADATAI

A strukturált interjúk adatfeldolgozásánál 113, elsősorban magyar nemzetiségű izsnyétei lakos (a település egészének 5,3%-a) került a mintába, de több esetben vegyes házasságban élőkről volt szó, így 5 ukrán nemzetiségű lakossal is készült adatfelvétel tolmács segítségével a beregszászi egyetemről. Izsnyétén az idősek aránya nagyfokú, így 80%-ban idősekkel készültek az interjúk, főként, hogy a kutatások hétköznapokon zajlottak le, amikor a fiatalok nem tartózkodtak otthon, mert munkában voltak. Az online felmérés azonban elősegítette, hogy nagy számban kerüljenek a fiatalabb generációból is válaszadók a mintába. Mivel a válaszadók 80%-ban idősek voltak, így aktív munkavállalás, vagy munkaerőpiaci helyzet tekintetében 80%-uk nyugdíjas volt, és a 20%-ban található munkavállaló vagy gyesen, gyeden lévő asszony, illetve tanuló, vagy elenyésző munkanélküli is.

STRUKTURÁLIS VAGY NYELVI ASSZIMILÁCIÓ

A megkérdezett 113 adatközlő közül 111-en beszélnek anyanyelvi vagy tökéletes szinten magyarul és csak ketten tartoznak az „elég jól beszéli a magyar nyelvet” csoportba. A megkérdezettek közül 32-en tökéletes szinten, 36-an elég jól, 34-en kicsit és 11-en egyáltalán nem beszélik az ukrán nyelvet. Ebből az derül ki, hogy anyanyelve mellett a megkérdezett magyarok többsége egy megfelelő szinten tud beszélni ukránul is.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

1. táblázat. Nyelvhasználat Izsnyétén (%)

Nyelv	Anyanyelvi/ tökéletes szint	Elég jól beszéli	Kicsit beszéli	Egyáltalán nem beszéli
Magyar (%)	98	2	0	0
Ukrán (%)	28	32	30	10

Forrás: Saját szerkesztés

A kulcs adatközlők nyelvhasználatról szóló elmondásaik alapján kiderült, hogy a leggyakrabban használt nyelv a magyar nép családi körében továbbra is a magyar nyelv, munkahelyen az ukránt, régebbi időkben az orosz nyelvet volt szükséges használni a hatékony munkavégzés szempontjából. Az idősebb korosztály még az orosz nyelvet tanulta főleg a helyi iskolában, manapság már a fiatalok beszélik jobban az ukrán nyelvet. Ennek az az oka, hogy több magyar anyanyelvű szülő tartja úgy, hogy ha magyar nyelvű gyermekét ukrán iskolába járatja, akkor az növeli a továbbtanulási és munkahelyen való elhelyezkedési esélyeit, hiszen a közép- és felsőfokú ukrán állami intézményekben az ukrán nyelv használata elsődleges, továbbá az állami munkahelyek esetében is ugyanez az elvárás mutatkozik. Televízióból, újságból és rádióból, tehát a tájékozódás és információgyűjtés szintjein a magyarok a legtöbb esetben magyar nyelvű adásokat néznek, magyar nyelvű újságokat olvasnak, és magyar rádióadást hallgatnak.

Nyelvhasználattal kapcsolatos konfliktusok látszólag nincsenek a faluban, a rejtett etnikus elhatárolódás inkább a térbeli szegregáció és a vallás szintjén jelentkezik. *„Az etnikai konfliktusok humán ökológiai elemzési módszereinek egyike az ún. versenyelméleti magyarázat szerint, az etnikai konfliktusok valószínűsége akkor csökken a minimumra, amikor a csoportok életterei nem fedik egymást. Az egymás kiszorítására való törekvés elősegíti a konfliktusok kiéleződését és a területi szegregációt is."* (Keményfi 2004: 163)

Konfliktusokat urbánus jellegű területeken említenek, például Munkács esetében, vagy hivatalos helyeken inkább, ahol már elvárják a másik, tehát az ukrán nyelv ismeretét és használatát, de a konfliktusok a régebbi időkben voltak jellemzőek, ma már nem övezik konfliktusok a jelen kapcsolatokat. Leggyakoribb konfliktusgerjesztő forrás a szomszéd falu, Gorond fiataljainak szórakozás céljából Izsnyétére való látogatása, amikor is illuminált állapotban kerülnek összetűzésbe a helybéliekkel, de ebben az esetben sem elsősorban a nyelvhasználati eltérés, vagy az identitás mássága a támadás oka. Egy 57 éves nő így vélekedik a tisztán ukránok lakta Gorond lakóiról: *„Ez olyan vérengző nép, ez a gorondi!"*(57 éves nő) A hivatalos ügyeket egyébként teljes mértékben ukrán nyelven intézik. A falusiak eljárnak mind az ukrán, mind a magyar boltokba egyaránt, ezeken a helyeken sem az etnikai különbözőségek a meghatározóak, inkább a materiális és fiziológiai, tehát az alapvető szükségleteik. Tehát, amelyik árucikk az egyik boltban nincs, azért a másik, akár ukrán, akár magyar bolt-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY

ba mennek el beszerezni, függetlenül a bolt tulajdonosának nemzetiségétől. Egyik adatközlő kiemeli, hogy az ukránok boltja több esetben olcsóbb termékeket kínál, ezért oda gyakrabban elmennek vásárolni, ez esetben tehát a jövedelmi helyzet, kereslet-kínálat viszony is fontos aspektus a bolti látogatásoknál.

Releváns megemlíteni a nyelvi asszimiláció egy fontos hatását, eredményét. Az évszázadok során több nemzet közigazgatásához is tartozó és ezáltal vegyes ajkúvá váló mezorégió kialakított egy bizonyos nyelvi keveréket, amelyet a helyiek „kárpátaljasi" nyelvnek neveznek, melyet Izsnyétén leginkább az idősek köreiben használnak. Ez az úgynevezett ősnyelv, régi nyelv, melyben számtalan, főként szláv nyelvi eredetű szavak, kifejezések keveredése lelhető fel. Így mutatja be a kevert, „kárpátaljasi" nyelvet egy 58 éves, ukrán nő: *„Az minden, össze van keverve. Szlovák, lengyel, cseh, német, magyar, román. Abba mindenféle nyelv van keverve. Az a régi nyelv. Kárpátaljasi."* (58 éves nő)

A településen élő roma családok kutatási adatait figyelembe véve megállapítható, hogy a romák a kizárólag magyar nyelvet beszélő izsnyéteiek közé tartoznak, hivatalos helyeken rá vannak kényszerítve az ukrán nyelvre. Izsnyétén a romák hivatalos ügyeinek intézése során egy olyan stratégiát folytatnak a nyelvi akadályok leküzdése gyanánt, hogy aki közülük tud ukránul, őt küldik, vagy ővele mennek ügyintézni, hiszen többségük nem beszél ukránul.

VEGYES HÁZASSÁG ÉS ASSZIMILÁCIÓ

A vegyes házasságok elemzéséhez a SUMMA 2017 nevű feméréseket vettem alapul, melyek széles spektrumban vizsgálták Kárpátalján a vegyes házasságokat. Jelen tanulmányban vegyesnek tekintjük azokat a házasságokat, ahol a házastársak nemzetisége eltér, vagy valamelyikük kettős identitású. Vegyes család pedig az, amelyben van a többiektől eltérő nemzetiségű, vagy kettős identitású családtag.

A 2001-es népszámlálás 10%-os mintája – mely nem reprezentatív – alapján a házas magyarok 16%-a élt nemzetiségileg vegyes házasságban egész Kárpátalján. (Tátrai 2020)

Az etnikailag heterogén házasságok gyakorisága jelentős változékonyságot mutat Kárpátalja közigazgatási egységeiben. A magyar tömb járásainak falusi területein a magyarok mindössze 7–15%-a élt vegyes házasságban. Ezzel szemben a nyelvhatár városaiban a vegyes házasságban élő magyarok aránya a magyarok körében jóval nagyobb – Ungváron 59%, Munkácson 42%, Huszton 43% –, ami összhangban volt azok nemzetiségi összetételével is (Tátrai 2020).

Az adatokból az látszik, hogy a vegyes házasságok inkább az urbánus területeken jellemzőek, ezt az is indokolhatja, hogy számos kistelepülésen, faluban térbeli elkülönülés jellemző az etnikumok között. Izsnyétén azonban a térbeli elkülönülés ellenére is meglehetősen magas a vegyes házasságban élők száma.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Izsnyétén az egész kárpátaljai, főként magyarok lakta vidékekhez hasonlítva a vegyes házasságok aránya kiemelten magas. Párválasztásnál nincsenek eltérő párválasztási szokások, sőt egyre jellemzőbb a nők körében, hogy magyar férfit választanak maguknak párjuknak. A megkérdezettek közül 57%-ban élnek vegyes házasságban Izsnyétén.

VALLÁS ÉS ASSZIMILÁCIÓ

A falu etnikumainak térbeli elkülönüléséhez nagyban járul hozzá a felekezeti elkülönülés, eltérés is. Az eltérő vallási felekezethez tartozás egyértelműen etnikai kötődést jelöl, tehát a magyar nemzetiségűek szinte minden esetben a református egyház tagjai, míg az ukrán nemzetiségűek pravoszlávok, egy részük görögkatolikus vallású. Ezt alátámasztják a kérdőíves felmérés kvantitatív adatai is, miszerint a megkérdezett 113 izsnyétei magyar közül 95-en reformátusok, csupán 5-en görögkatolikusok, 11-en egyéb vallások hívei és ketten nem tartoznak egyik egyházi felekezethez sem. A görögkatolikusokat Kárpátalja-szerte a reformátusok és a római katolikusok egyaránt „oroszoknak" mondják. A legtöbb helyen azonban kifejezetten a vallási hovatartozásukra vonatkoztatják ezt, és „régi, jó magyar családoknak" tartják őket (Pilipkó 1995).

Az, hogy a vallás mennyire határozza meg az etnikus értékrendet, mi sem mutatja jobban, mint hogy a 'reformátust' a 'magyar', a 'pravoszlávot' pedig az 'ukrán' megnevezés szinonimájaként említik.

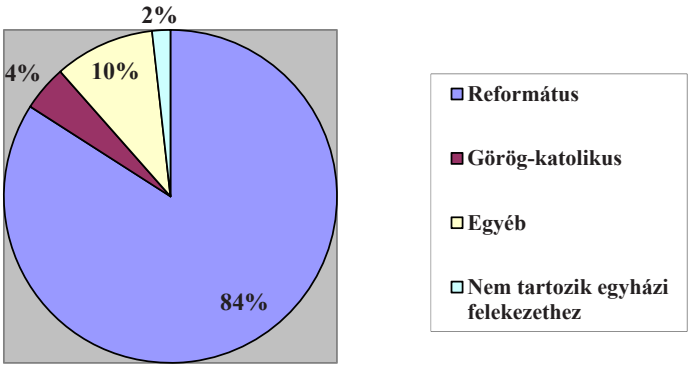

*1. ábra. F*elekezeti hovatartozás Izsnyétén (%)
Forrás: Saját szerkesztés

A saját vallási ünnepek megtartása kapcsán figyelemreméltó eredmény tűnik ki a kérdőíves adatokból, miszerint a nagyrészt református vallást követő hívek közül csupán 38 családban tartják meg a vallási ünnepek többségét. Az eltérő felekezetek

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY

tagjainak egymás egyházi alkalmainak látogatása leginkább azon családok körében intenzív, ahol vegyes házasságban élnek és a házasfelek eltérő felekezethez tartoznak. Megfelelően támasztja alá ezt egy 62 éves ukrán nő arra a kérdésre válaszolva, hogy látogatja-e más felekezetek egyházi alkalmait: *„A reformátusokat igen szoktam, mikor áldoznak, mikor az ünnep, mert tartjuk a református ünnepeket, mindent megünneplünk. A rokonok jönnek nálunk, mi is szoktunk oda, na, ellátogatni."* (62 éves nő) Viszont a temetési alkalmakon részt vesznek az emberek, függetlenül attól, hogy kinek, milyen vallási keretein belül zajlik a temetési szertartása. Itt a rokoni és baráti kapcsolatok a meghatározóak. Felekezetválasztás vagy váltás tekintetében az etnikum a meghatározó, így elkülönülés jellemző, míg a vallási ünnepek megtartásánál nem a felekezeti hovatartozás a mérvadó.

MIGRÁCIÓ ÉS ASSZIMILÁCIÓ

Az izsnyétei lakosság körében is nagyon jellemző, nagymértékű az elvándorlás, a migráció, ugyanakkor leginkább az ideiglenes migráció köthető leginkább az izsnyétei lakosok migrációs stratégiáihoz, akár magyarokról, akár ukránokról beszélünk.

Az asszimilációkutatás adataiból kirajzolódik, hogy a vizsgált 113 személy (5,3%) közül 38-an jártak már külföldön ideiglenes vagy tartós munkavállalás céljából, ebből 36-an Magyarországon, ketten Oroszországban és egyetlen személy Romániában. A külföldre utazás célja elsődlegesen rokonlátogatás volt, ezt követi a munkavállalás, majd a hivatalos ügyintézés, az üdülés, a vásárlás és a továbbtanulás. Mivel a kvantitatív adatok ritka esetben voltak fiatal korosztálybeliek, és mint ismeretes, inkább a fiatal korosztály érintett a külföldi migráció tekintetében, így előnyös megemlíteni, hogy a vizsgált 113 háztartásból 84 esetében vannak családtagjaik, leginkább a válaszadók gyermekeinek generációjában, akik a megkérdezés időpontjában is külföldön tartózkodtak, legtöbb esetben munkavállalás céljából.

Az utóbbi időkben megnőtt a nyugati országokba való egyre intenzívebb vándorlás is, mind a magyarok, mind az ukránok körében. Mivel a migráció az izsnyétei lakosok tekintetében elsődlegesen ideiglenes migráció, így nem okoz sok fennakadást az otthoni együttélés, illetve változást az asszimiláció tekintetében. Ez lokálisan nem hat ki az asszimiláció folyamatára, azonban a térség, a határ menti magyar települések, főként városok elvándorlási hullámait tekintve a magyarok nagyobb arányban vándorolnak el, tehát az asszimiláció e tekintetben az ukránok irányába mutat helyben. A magyarok fiatal generációi más országok, főként nyugati országok (köztük Magyarország is) kultúrájának, közösségének tagjaivá válnak, ott asszimilálódnak.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

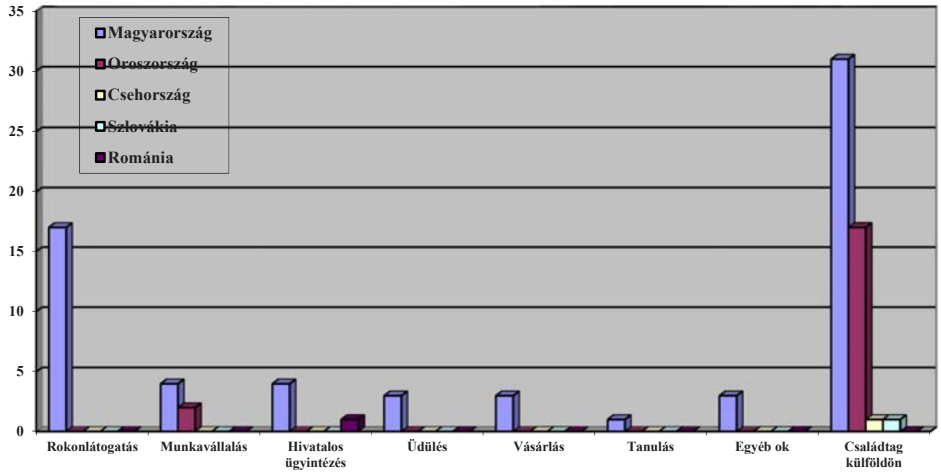

2. ábra: Migráció Izsnyétén
Forrás: Saját szerkesztés

Összegzés

2015-ben az antropológiai kutatócsoport adatai alapján megállapítottuk, hogy az Izsnyétéhez közel eső Császlóc egy kétpólusú település. A későbbi kutatások eredményei révén Izsnyétén azonban egy multietnikus (magyar, ukrán, roma) együttélési szituációt különböztethetünk meg.

Eltérő társadalomtudományi modellt állíthatunk fel a két településen. A felsorolt formális szempontok alapján az etnikai együttélési helyzetek nagyon eltérő formákat ölthetnek, amelyek a lokális szintér keretei között eltérő kapcsolatminőségek kialakulásának feltételeit képezik, s ily módon kiemelkedő szerepet játszanak az etnikai transzferek értelmezésében is. Császlócot és Izsnyétét eltérő együttélési modellek jellemzik, azonban a vizsgált két határon túli település együttes, vagy települések között még inkább eltérő együttélési, asszimilációs modelleket különböztethetünk meg, vagy azonosíthatunk.

Az elkülönülés, az izoláció jellemzi tehát leginkább Izsnyéte etnikumainak együttélését. Ezt az elkülönülést mindhárom társadalmi csoport elfogadja és fenntartja.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

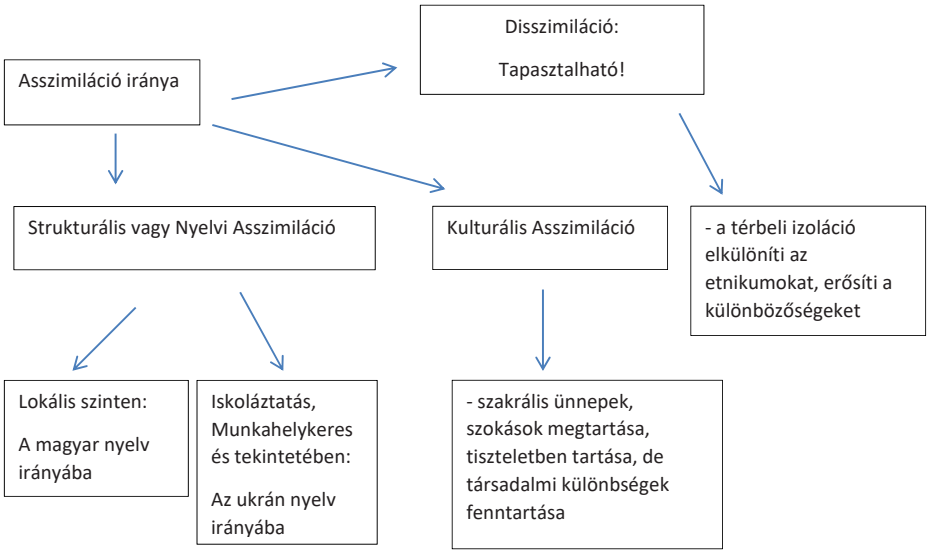

3. ábra: Az izsnyétei közösség asszimilációjának iránya
Forrás: Saját szerkesztés

Az asszimilációelméletek tükrében az izsnyétei multietnikus településen az izoláción kívül egy mélyebb jelentéstartalommal rendelkező modellt, a disszimilációt ültethetjük be, hiszen a disszimiláció irányába mutatnak a változásfolyamatok. Bár további kutatások szükségesek az eredmények alátámasztására, a két kárpátaljai település etnikus együttélési modelljei különbözőek, Izsnyéte közössége sokkal inkább elkülönül egymástól a mindennapi találkozások gyakorlatában, és a különböző, a tanulmányban is vizsgált asszimilációt meghatározó tényezők fényében.

A vizsgált etnikumok együttélésére az elkülönülés, a társadalmi különbségek fenntartása a jellemző, ezért egyértelműen disszimilációs folyamatról beszélhetünk a vizsgált településen a szinkronikus kutatások eredményeiből következtetve, mely terminus a legközelebb áll a lokális közösség együttélési jellemzőinek leírására, magyarázatára. Természetesen e tézis megerősítésére, alátámasztására további vizsgálatok, személyes terepkutatások szükségesek a jövőben.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3
www. metszetek.unideb.hu

Irodalom

Balassa I. (2003): *A szomszédos országok magyarjainak néprajza*. Budapest, Planétás Kiadó

Baranyi B. (2009): *Kárpátalja*. Pécs – Budapest, Dialóg Campus Kiadó

Barth F. (1996): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio.* 7. évfolyam 1. szám

Biczó G. – Kotics J. (2013): *„Megvagyunk mi egymás mellett". Magyar–román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton.* Miskolc, ME KVAI és Csokonai Kiadó

Biczó G. (2004): *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*. Budapest, Osiris

Biczó G. (2014): Az asszimiláció, a kontaktzóna és az interkulturalitás néhány elméleti kérdése a kárpátaljai etnikai együttélési helyzetek vizsgálatában. *Szellem és tudomány*, 1. szám, 85–96.

Borbély S. (2013): Kompenzációs mechanizmusok és egyensúlyteremtő stratégiák egy vegyes (magyar–roma) etnikai összetételű határvidéki településen. *Erdélyi Társadalom* – 14. évfolyam 1. szám, 22.

Fedorenko N. P. (1984): *A szocialista országok gazdasági mechanizmusa*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Fodor Gy. (2003): Kárpátalja demográfiai jellemzése a népszámlálások adatainak tükrében. In: Süli Zakar I. (szerk.): *Társadalomföldrajz – Területfejlesztés I*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó

Karády V. (1997): *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Budapest, Cserépfalvi

Keményfi R. (2004): *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó

Molnár J. (Молнар Йосип) (2016): Національна ідентичність нащадків етнічно змішаних (українсько-угорських) закарпатських родин за даними перепису населення та анкетного опитування. In: Berghauer S. (szerk.): *Social Geographical Challenges and Search for Adequate Answers in East-Central Europe of the 21st Century*. Berehove, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, 166–174.

Niedermüller P. (1999): Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosban. *Replika,* 38. szám, 105–120.

Pikler K. (2016): Az EU területi statisztikai rendszere (NUTS). *Tér és Társadalom*, 30. évf., 2. szám, 29.

Pilipkó E. (1995): *Etnikai és vallási identitás a salánki görög-katolikusok körében*. Budapest, Ethnographia

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/3

S. Benedek A. (1994): *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Budapest, Beremény Könyvkiadó

Smith, Seymour (ed.) (1993): *Dictionary of Anthropology*. London, Macmillan

Szilágyi N. S. (1997): A szórványmagyarság: probléma vagy ürügy? In: Szilágyi N. S. (szerk.): *Miegymás.* Kolozsvár, Kalota Kiadó, 476–493.

Szuhay P. (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: Kemény I. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest, MTA, 23.

Tátrai P. – Molnár J. (2020): Az asszimiláció helye a kárpátaljai szórvány népességfejlődésében, recens demográfiai jellemzőiben. *Regio*, 1. szám, 35–69.

Yinger, J. M. (1976): *Ethnicity in complex societies: structural, cultural, and characterological factors.* In: Coser, L. – Larsen, O. (eds.): The Uses of Controversy in Sociology, Free Press, New York, 197–216.

Elektronikus források

https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/sz-4A3C0/szorvany-4CE29 (Letöltve: 2020. 10. 08.)

http://www.karpatalja.ma/karpatalja/szines/9208-husveti-paszkaszenteles (Letöltve: 2020. 01. 10.)

http://www.kislexikon.hu/magyar_a_a_a.html (Letöltve: 2019. 09. 11.)

Az ukrán népszámlálás hivatalos honlapja: http://www.ukrcensus.gov.ua (Letöltve: 2019. 10. 15.)

http://www.ukrstat.gov.ua/ (Letöltve: 2020. 05. 01.)

http://www.karpataljaturizmus.net/telepules.html (Letöltve: 2019. 11. 10.)

http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-966.html (Letöltve: 2020. 01. 10.)

https://mek.oszk.hu/02200/02201/02201.htm#7 (Letöltve: 2020. 01. 10.)

https://idegen-szavak.hu/izol%C3%A1ci%C3%B3 (Letöltve: 2020. 01. 10.)

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Az idősek szociális kapcsolatai és szabadidő-eltöltése

R. FEDOR ANITA[1] – UNGVÁRI SÁNDOR[2] – MARKOS VALÉRIA[3]

ABSZTRAKT

A társadalmak idősödésének jelensége mára már közismertté vált, a világ számos országában érzékelteti demográfiai, gazdasági, társadalmi hatását. A születéskor várható átlagos élettartam növekedése, az alacsony gyermekszám magától értetődő módon hívta életre a csökkenő, elöregedő társadalmak megjelenésének folyamatát. Mindez számos feladat elé állította a szakpolitikák, a hazai és nemzetközi szervezetek képviselőit, elsősorban az aktív, egészséges időskor elősegítése érdekében. Tanulmányunkban egy 167 fős empirikus vizsgálat eredményeinek egy részét mutatjuk be, melyet a Szent Lukács Görögkatolikus Szeretetszolgálattal közösen bonyolítottunk le 2019 telén azzal a céllal, hogy felmérjük az idősek helyzetét, szükségleteit. Jelen írásunkban azon eredményeit ismertetjük, melyek a közösségi tevékenységekre, a szabadidő eltöltésére, valamint a szociális kapcsolatok jellemzőire koncentrálnak. Elemző munkánk során azt tapasztaltuk, hogy az érintettek, a bentlakásos idősek otthonában élők, fokozottan nyitottak a fizikai és mentális aktivitás megőrzését szolgáló közösségi tevékenységekre, melyek hosszútávon esélyt biztosítanak jóllétük fenntartásához, javításához.

KULCSSZAVAK: idősödő társadalom, szükségletfelmérés, szociális kapcsolatok, közösségi tevékenységek, szabadidő, mentális egészség

ABSTRACT

Social contacts and spending of leisure time of the elderly

The phenomenon of the aging of societies is now well-known, demonstrating its demographic, economic and social impact in many countries around the world. The increase in average life expectancy at birth and the low number of children have naturally triggered the emergence of declining, aging societies. All this has led to a number of tasks for policy makers, domestic and international organizations, primarily to promote active, healthy aging. This article describes some of the results of an empirical study of 167 people conducted jointly with St. Luke's Greek Catholic Charity in the winter of 2019 in order to assess the situation and needs of the elderly. This article presents the results of our study, which focuses on community activities, leisure, and

[1] Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar, e-mail: fedor.anita@foh.unideb.hu
[2] Szent Lukács Görögkatolikus Szeretetszolgálat, e-mail: ungvari.sandor@szlgsz.hu
[3] Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program, e-mail: markosvaleria.90@gmail.com

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
www. metszetek.unideb.hu

social relationships. During our analytical work, we found that those living in residential care homes are more open to community-based activities to maintain physical and mental activity

KEYWORDS: aging society, needs assessment, social relations, community activities, leisure, mental health

Bevezetés

Az idősödés folyamatának világméretűvé válása, az öregedő társadalmak egyre bővülő trendje komoly feladat elé állítja a demográfusokat, a szociális szakembereket és minden, a témával foglalkozó kutatót. A WHO előrejelzése szerint a 60 éves és annál idősebb korosztály népességen belüli arányának emelkedése tovább folytatódik, várhatóan 2050-re a jelenlegi 60 évnél idősebb népesség száma kétszeresére nő. Magyarországon a 65 éves és ennél idősebb népesség aránya 1990 és 2017 között 13%-ról 19%-ra növekedett, és az előrejelzések szerint 2070-re eléri a 29%-ot (Monostor – Gresits 2018: 127).

Az aktív idősödés iránti igény innovatív szolgáltatástervezési folyamat felé indította el a gyakorlatban dolgozó szakemberek gondolkodását. Az idősek életminőségének javítása, jóllétének megtartása, emelése, a fizikai aktivitás megőrzése mellett a mentálisan aktív életmódot is magába foglalja. A fizikai és mentális egészség megőrzése az öregedő társadalmak központi kérdésévé vált mind az otthonukban élő, mind pedig a bentlakásos intézmények idős lakói számára. Tanulmányunkban három észak-alföldi bentlakásos idősotthonban lebonyolított vizsgálatunk azon eredményeit ismertetjük, melyek a közösségi tevékenységekre, a szabadidő eltöltésére, valamint a szociális kapcsolatok jellemzőire koncentrálnak.

Idősödő társadalom

Életünk talán egyik legkritikusabb életszakasza az öregkor. Az életkor előrehaladtával az egyén lehetőségei folyamatosan szűkülnek. Ez a folyamat magában rejti a szerepek feladásának, megváltoztatásának kényszerét (Donászy 2002). Az idősödés folyamata együtt jár a gazdasági inaktivitással, a munka világából való kikerüléssel, melynek közvetlen velejárója a társas kapcsolatok leépülése. Preston (1994) az időskort kritikus fejlődési periódusként definiálja, melyet meghatározó biológiai, fizikai, mentális, pszichoszociális és társadalmi változások kísérnek. Ezen változásokhoz való alkalmazkodás sikerességét az öregségre történő felnőttkori felkészülés határozza meg, melyet alapvetően társadalmi-kulturális hatások formálnak (Bagdy 2000, Jeszenszky 2003, Pikó 2007). A nyugati társadalmak teljesítményközpontúak, a teljesítmény értékelése pedig leginkább a fizetett munkavégzéshez, az aktivitáshoz kötődik (Hézser 2002). Ebből adódóan az idősödő, nyugdíjba vonuló személy egy idő után feleslegesnek, a társadalom haszontalan tagjának érezheti magát. Ezt az

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

állapotot tompíthatja a megsokszorozódott szabadidő előre megtervezett, hasznos eltöltése. A munka és magánélet konfliktusával számoló fiatalabb generációk segítése, az unokákkal való törődés szintén lehetőséget biztosít arra, hogy visszakapcsolja az idősek csoportját a társadalom vérkeringésébe. Néhány akadályozó tényezőt mégsem hagyhatunk figyelmen kívül: ilyen például a gyerekektől, unokáktól való fizikai távolság, vagy az a jelenleg és már egy ideje uralkodó demográfiai trend, mely szerint a fiatal (0–14 éves) korosztály aránya folyamatosan csökken, és ezzel párhuzamosan a 60 évesek és annál idősebbek száma drasztikusan emelkedik. Ez azt is jelenti, hogy az időskorba kerülőknek egyre kevesebb gyermeke és unokája van, egyre kevesebb velük hasonló korú testvérrel és unokatestvérrel rendelkeznek, ami együtt jár az elsődleges, családon belüli támogatórendszer diszfunkciójával (Iván 2002). Ez is jól mutatja, hogy az idősödő társadalomban a generációk közötti megoszlás jelentősen átalakult. Az öregedési index a népesség idősödésének illusztrálására használt mérőszám, mely a 14 éves és ennél fiatalabb népességre jutó idősek (65 évesek és annál idősebbek) arányát mutatja. Az 1. ábra adatai ennek a mutatónak a területi és időbeli alakulását mutatja. Látható, hogy 18 év távlatában jelentősen nőtt az öregedési index. Országos átlagban ma Magyarországon 100 fő 14 év alatti gyerekre 133 fő 65 éves és idősebb ember jut. Ez az arány vizsgálatunk helyszínén, az Észak-alföldi régióban a legkedvezőbb, bár az idős generáció száma itt is meghaladja a fiatalokét. A legrosszabb helyzetben a dél-dunántúli desztináció van, ahol az idősek száma másfélszer annyi, mint a 14 éves és annál fiatalabbaké.

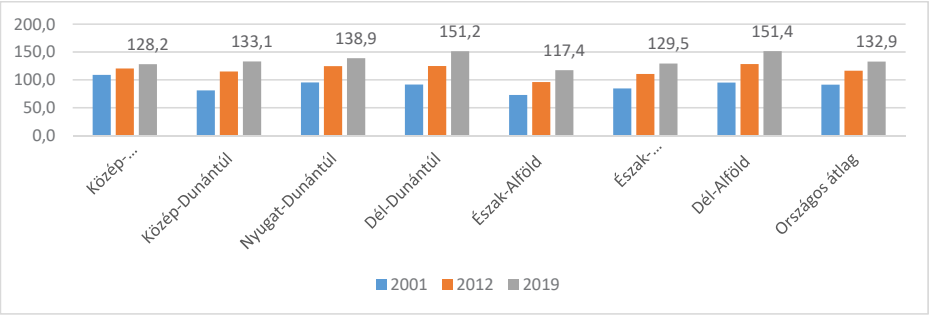

1. ábra. Öregedési index
Forrás: Saját szerkesztés

Egészségszociológiai szempontból azt mondhatjuk, hogy az idősödés folyamatában számos, korábban védőfaktorként funkcionáló tényező leépül, mely hosszú távon negatívan befolyásolja az időskor megélését. A társas kapcsolatok beszűkülése, a házastárs elvesztése elmagányosodáshoz vezethet, a gazdasági inaktivitás az addig megszokott életszínvonal mérséklődését vonhatja maga után. A veszteségélmények halmozódása stresszhelyzetet generál, mely hosszútávon egészségkárosító lehet.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

A krízishelyzet feloldásában, egy örömteli időskor elérésében meghatározó szerepe van a támogató családi háttérnek. Az utóbbi évtizedekben azonban a családi szerkezetek és a nemi szerepek átalakulása figyelhető meg társadalmunkban, melynek hatásai az idősgondozásban is érzékelhetőek (Szalkóné 2020). Ezzel összefüggésben egyre nagyobb szerepe van az idősek életminőségének alakításában, megőrzésében az időseket gondozó intézményeknek, melyek szolgáltatásainak folyamatos felülvizsgálatával, fejlesztésével sokat tehetnek az idősekért.

Elméleti háttér

A társas támogató rendszer hiánya szorosan összefügg a vélt, s hosszú távon a valós egészségi állapottal. Azok, akiknek a társas kapcsolataik beszűkülnek, nagyobb eséllyel válnak szomorúvá, produkálnak depresszív tüneteket, számolnak be a feleslegesség érzéséről, mindez pedig meghatározza általános közérzetüket, elégedettségüket. Ezek a jellemzők az idős korosztálynál fokozottabban jelentkeznek, ezért a társas szabadidő-eltöltésüket egyfajta védőfaktorként foghatjuk fel. Ez kiemelten érinti a bentlakásos idősek intézményének lakóit, akik gyakran valamilyen nehezített életkörülmény, betegség vagy haláleset miatt döntenek az idősek otthona mellett. A változás mindig alkalmazkodással, az új környezet megismerésével, az ott élőkkel való kapcsolatfelvétellel jár, mely sokszor nem egyszerű feladat. Azonban a tapasztalatok azt mutatják, a sokszor elszigetelten élő idősek számára a bentlakásos intézmények a közösségi hálózatok bővülését, új társas kapcsolatok kialakulását, új, akár addig ismeretlen szabadidős tevékenységek kipróbálásának a lehetőségét rejtik magukban. Mind a hazai, mind a külföldi vizsgálatok megerősítik azt a régóta érvényes megállapítást, hogy a beszűkült emberi kapcsolatok, az aktívan eltöltött napok alacsony száma, a társas támogatórendszer hiánya negatív hatással bírnak az egyének mentális és fizikai jóllétére, egészségi állapotára (Berkman – Syme 1979, Ellwardt et al. 2014, Kopp – Skrabski 2007). Ellwardt et al. (2014) hozzáteszi, hogy az időskori jövedelmi szegénység csökkenti a szoros kapcsolatok ápolásának, kialakulásának a valószínűségét.

Cohen-Mansfield et al. (2012) a társas kapcsolatok mellett a szabadidős tevékenységet azonosították a feleslegesség érzése elkerülésére, s ezt a stresszel szembeni védőfaktorként is említik. Janke, Nimrod és Kleiber (2008) a negatív életesemények leküzdésében tulajdonított jelentős szerepet a szabadidős aktivitásnak.

A hazai szakirodalom szintén amellett érvel, hogy az idősek szociális kapcsolatainak jellemzői, ezek minősége szorosan kapcsolódik a szabadidő eltöltésének jellemzőihez, s ez különösen igaz a bentlakásos intézményekben élőkre. Korábbi vizsgálatok eredményei szerint az idősek a szabadidejüket szívesen töltik társaságban, például a vallásgyakorlás területén, de a szervezeti tevékenységekben való közreműködésük is kiemelkedő (Törőcsik 2015). Mindemellett szeretnek egymással

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

beszélgetni és tévét nézni. Az idősek a tévénézésre naponta másfélszer annyi időt fordítanak, mint a teljes lakosság (Lampek 2015).

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a szervezett szabadidős programok tervezésének kedvez az intézményi környezet, hiszen a célcsoport mindamellett, hogy fizikailag helyben van, javaslataikkal, ötleteikkel – érdeklődésüknek megfelelően – alakíthatják a programok tartalmát. Ezt a megállapítást erősíti közvetve Huszti – Ember (2019) szerzőpáros eredménye, akik a telepi körülmények között élők társas kapcsolatait vizsgálva arra jutottak, hogy a nagyobb lakótelepen élők beszűkültebb kapcsolatrendszerrel bírnak.

A kutatás célja és módszerei

2019 telén kutatást indítottunk az Észak-alföldi régióban működő három idősek gondozását ellátó intézményében, azzal a céllal, hogy felmérjük a támogatási és beavatkozási szükségleteket annak érdekében, hogy a biztonságos és magas színvonalú szolgáltatástervezés alappilléreit még inkább megerősítse a fenntartó. A bentlakásos intézményekben demens és pszichiátriai ellátás is folyik.

Ehhez kapcsolódóan felmértük a bentlakásos idősek otthonában élők szociális kapcsolatait, valamint hozzátartozóikhoz, lakótársaikhoz és az intézmény dolgozóihoz való viszonyait. Kérdéseket tettünk fel az egészségmagatartással kapcsolatos ismeretekről, a szabadidő eltöltéséről. Vizsgáltuk a lakókörülményekkel való elégedettséget, és végül arra kértük a válaszadóinkat, hogy fogalmazzanak meg javaslatokat a szabadidő hasznos eltöltésére, az időskori tanulást, informálódást segítő témák tartalmára és a lakókörülmények javítására. Azt várjuk, hogy az ily módon kidolgozásra kerülő, az idősek szükségleteire reflektáló szolgáltatásfejlesztés hatással lesz az érintettek általános közérzetére, mentális aktivitására és életminőségére. További célunk egy olyan megalapozó tanulmány elkészítése volt, mely hosszú távon segítséget nyújt az aktív és egészséges időskort, valamint az élethosszig tartó tanulást biztosító szolgáltatások kialakítására. Írásunkban az idősek szociális kapcsolatainak, szabadidő-eltöltésének, tanulást biztosító szolgáltatások elemzésének és az ezekre vonatkozó javaslatainak bemutatására kerül sor.

MINTA ÉS MÓDSZER

Vizsgálatunk alanyait az Észak-alföldi régióban működő három egyházi fenntartású intézmény ellátotti köre alkotta. A szeretetszolgálat mind az alap, mind pedig a szakosított ellátás területén jelen van. Ehhez kapcsolódóan megtörtént a házi segítségnyújtás klienseinek (200 fő) és a bentlakásos idősek otthonában élők (167 fő) helyzetének elemzése, szükségleteinek felmérése. Jelen tanulmányunkban azonban csak a bentlakásos intézmények lakóinak eredményeit mutatjuk be.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

A felmérésbe bekerült két intézményben jelenleg 232 és 94 fő lakik. Az ellátottak között vannak demens személyek és pszichiátriai betegek, ezért első lépcsőben az intézményvezetőkkel egyeztetve szakértői mintavétellel dolgoztunk (ezt a két csoportot nem emeltük be a vizsgálatba), majd ezt követően teljes körű lekérdezést terveztünk. A vizsgálatban való részvétel önkéntes volt, így a demens és pszichiátriai betegek, valamint a felmérésben részt venni nem kívánók nélkül összesen 167 fő válaszolt a kérdőív kérdéseire. Ez a lakók 51%-a, akik körében kérdezőbiztosok bevonásával személyes lekérdezésen alapuló kérdőíves adatgyűjtést alkalmaztunk. Az adatok rögzítését és feldolgozását SPSS 25.00 Windows szoftver segítségével végeztük. A minta általános jellemzőin túl a társas támogató környezet és a szabadidő-eltöltés mellett az idősek közösségi tevékenységére vonatkozó elvárásokat mutatjuk be.

A VIZSGÁLAT DIMENZIÓI

A kérdőívek kérdéseire a mintába beválasztott valamennyi lakó, összesen 167 fő válaszolt. A kérdőív három fő részből állt. Először megkérdeztük az időseket arról, hogy hogyan érzik magukat a bentlakásos intézményben, illetve arról, hogy mitől éreznék jobban magukat, mi segítené az aktív és egészséges időskorukat, mi támogathatná a hasznos szabadidő-eltöltésüket, van-e igényük és lehetőségük új ismeretek megszerzésére. A második részben az idősek egészség-magatartásával kapcsolatban tettünk fel kérdéseket. Végül a kérdőív záró részében került sor a biográfiára. Az eredmények bemutatását a szociodemográfiai, szociokulturális jellemzők bemutatásával kezdjük, majd az idősek szociális kapcsolataira, szabadidő-eltöltésére, ismeretszerzésre vonatkozó motivációikra fókuszálunk.

Az idősek általános jellemzői

A bentlakásos intézmények válaszadóinak nemek szerinti megoszlásában visszatükröződik az országos trend, mely szerint az intézményi körülmények között élő idősek körében több a nő, mint a férfi. Ez a jelenség a hazai demográfiai sajátosságok leképeződése is egyben, mivel Magyarországon a férfiak és nők születéskor várható átlagos élettartama jelentősen eltér egymástól, a nők javára. 2018-ban 5,2 év volt a különbség (KSH – Népesség, népmozgalom [1941–]).

A válaszadóink 68,7%-a nő és 31,3%-a férfi. Többségük (57,9 %) a 60–79 évesek csoportjához tartozik, 3 fő 50 éves kor alatti. Az idősotthoni lakók 7,9%-a (13 fő) 48–59 éves, 26,8%-a 60–69 éves, 31,1%-a 70–79 éves, 28,7%-a pedig 80 és 89 éves kor között van. 9 fő válaszadó 90 éves vagy e feletti. A lakók átlagos életkora 74 év.

Az idősek iskolai végzettség szerinti megoszlása alapján megállapíthatjuk, hogy a lakók 15,3%-a (25 fő) kevesebb, mint nyolc osztállyal, 34,4%-a (56 fő) nyolc osztállyal rendelkezik. A megkérdezett idősek 30,7%-ának (50 főnek) van szakiskolai

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

szakképesítése, 10,4%-nak (17 főnek) van érettségije. 6,2% (10 fő) főiskolai, 3,1% (5 fő) egyetemi diplomával rendelkezik (2. ábra).

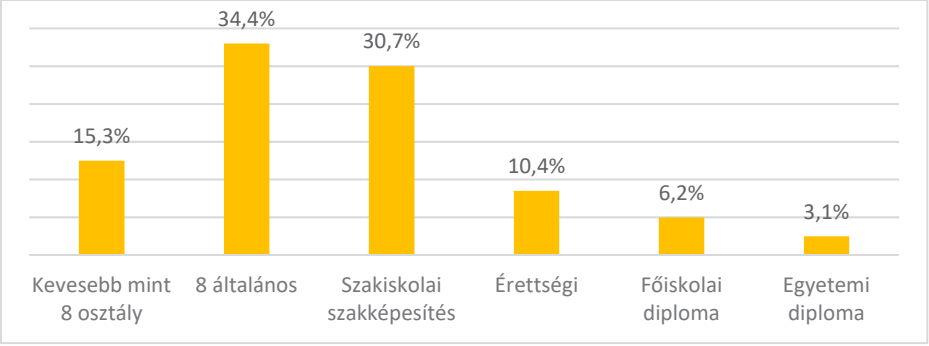

2. ábra. A válaszadó idősek iskolai végzettség szerinti megoszlása (%)
Forrás: Saját szerkesztés

A válaszadó időseknek több mint a fele özvegy 51,5%, (85 fő). 18,8% (31 fő) házas, 18,8% (31 fő) pedig elvált, míg 3 fő (1,8%) azt válaszolta, hogy az élettársával él. Nőtlen, hajadon családi állapotról a válaszadók 9,1%-a (15 fő) nyilatkozott (3. ábra).

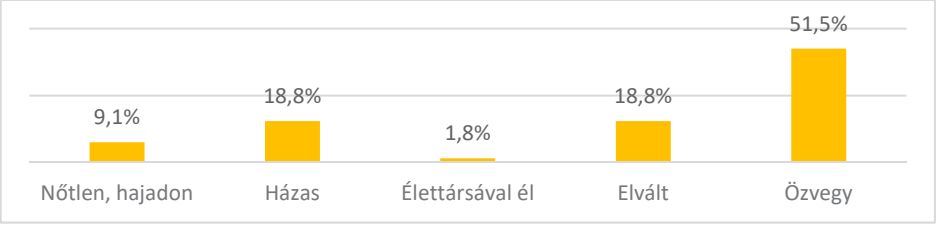

3. ábra. A válaszadó idősek családi állapot szerinti megoszlása (%)
Forrás: Saját szerkesztés

Az idősek 80%-a (128 fő) válaszolta azt, hogy van gyermeke, és 20%-a (32 fő) azt, hogy nincs neki. Közel egyharmaduknak (38 főnek) egy gyermeke van, 40%-ának (50 főnek) két gyermeke, 18,4%-ának (23 főnek) három gyermeke, 8,8%-ának (11 főnek) pedig négy gyermeke van. További 0,8%-nak (egy-egy idős válaszadónak) van öt, hat, illetve hét gyermeke (4. ábra). Az idős lakók közül 104 fő tartja a kapcsolatot a gyermekével/gyermekeivel, azaz akinek van gyermeke, azoknak a 81,9%-a ápolja is vele a kapcsolatot. 18,1% (23 fő) pedig azt válaszolta, hogy van gyermeke, de évek óta nincs köztük kapcsolatfelvétel.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

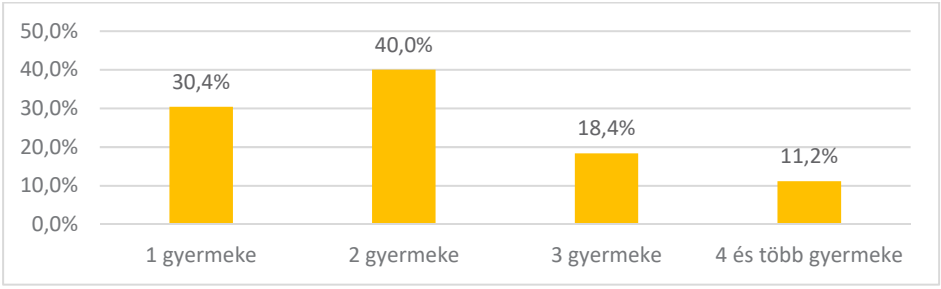

4. ábra. A válaszadó idősek gyermekeik száma szerinti megoszlása (%)
Forrás: Saját szerkesztés

Megkérdeztük az idős lakókat arról is, hogy mennyi ideje laknak az intézményben. Közülük 21,6% (35 fő) kevesebb, mint egy éve él az intézményben. 24,7% (40 fő) egy-két éve, 53,7% (87 fő) pedig már több mint három éve lakik bent. A lakók közül 13,3% (22 fő) egyedül lakik saját szobában. A többség, 71,5% (118 fő) csoportosan lakik az intézményben más szobatársakkal együtt. Az idős válaszadók 13,9%-a (23 fő) házastársával, 1,2%-a (2 fő) pedig élettársával osztozik egy szobán.

Az idősek szociális kapcsolatai

Össztársadalmi érdek, hogy az időskorúak ne veszítsék el kapcsolataikat, ne szigetelődjenek el, hanem vegyenek részt közösségi tevékenységekben, legyenek viszonzott társas kapcsolataik, amelyek hatására a közösség hasznos tagjának érezhetik magukat. A generációk közötti együttműködés, kapcsolattartás erősítése több szempontból is fontos. Egyrészt segíti a generációk közötti tudástranszfer folyamatát, másrészt ezzel párhuzamosan a generációs feszültségek enyhítését, melynek hátterében leggyakrabban a különböző világnézet, eltérő tudás, más gondolkodásmód, nézőpont, különböző tapasztalatok, eltérő ismeretek és szókincs áll (Lampek 2015, Dobos 2016). A bentlakásos intézményben élő idősek körében a generációk közötti kapcsolatokon túl, melyben elsősorban a gyermekek és unokák érintettek, a saját generáción belüli viszonyok, valamint az intézményben dolgozó gondozókkal való kapcsolatok fontosságát kell kiemelni. A korábbi hazai kutatások azt mutatják, hogy az idősek életminőségének legfontosabb mutatói az egészség megléte, a családhoz tartozás, mások segítése (és segítség kapása másoktól), a szeretet, az emberi kapcsolatok jellemzői, beszélgetés másokkal, valamint a belső és külső békesség megléte (Tróznai – Kulmann 2003). Az idősek egészséggel összefüggő életminőségében védőfaktornak minősül a problémacentrikus megküzdés, a jövőre vonatkozó célok és a társas támogatás megléte. Rizikótényezőként kell tekinteni a depressziós és szo-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

rongásos tünetekre, a diszfunkcionális attitűdökre, a női nemhez való tartozásra, a fájdalomtünetekre és a negatív életeseményekre (Füzesi – Boros 2015).

Mindezeket alapul véve felmértük, hogy az általunk vizsgált célcsoport milyen személyes társas támogató rendszerrel, szociális kapcsolatokkal rendelkezik. Ennek megismeréséhez feltártuk, hogy az idős válaszadók hogyan viszonyulnak egymáshoz, szobatársaikhoz, gondozóikhoz. Kíváncsiak voltunk arra is, kivel tudják megbeszélni a problémáikat, valamint hogy kik és milyen gyakran látogatják őket.

Vizsgálatunkban azt tapasztaltuk, hogy az idős lakók többségének (55,7%, 93 fő) jó a kapcsolata az intézményben lakótársaival. 29,9% (50 fő) nyilatkozott úgy, hogy elfogadható a viszonya általában a többi lakóval. Míg 9% (15 fő) úgy nyilatkozott, hogy nagyon jó a kapcsolata a többi lakóval, addig 4,8% (8 fő) mondta azt, hogy rossz a kapcsolata a többiekkel, 0,6% (1 fő) pedig azt, hogy nagyon rossz ez a viszony (5. ábra).

Korábban láthattuk, hogy a lakók többségének van szobatársa, ezért azt is megkérdeztük az idősektől, hogy milyennek érzik a kapcsolatot a közvetlen szobatársaikkal. A válaszokból úgy tűnik, hogy a lakóknak a közvetlen szobatársaikkal jobb a kapcsolatuk, mint általában az intézmény többi lakójával. 29,3% (43 fő) azt mondta, hogy nagyon jó; 43,5% (64 fő) pedig azt nyilatkozta, hogy jó a kapcsolata a szobatársaival. Közömbös (elfogadható) választ adott 19,1% (28 fő), míg 5,4%-nak (8 főnek) rossz, 2,7%-nak (4 főnek) pedig nagyon rossz a kapcsolata a szobatársaival (5. ábra).

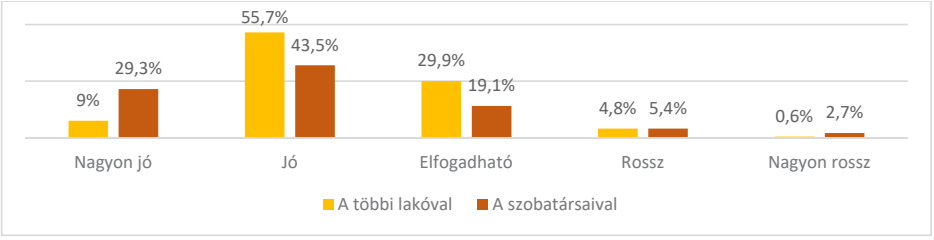

5. ábra. Milyen a kapcsolata általában az intézményben lakó társaival, a szobatársaival?
Forrás: Saját szerkesztés

Ha az 1-től 5-ig terjedő Likert-skála átlagaival vizsgáljuk a lakótársakkal és a szobatársakkal való kapcsolatokat, akkor azt láthatjuk, hogy a lakótársakkal átlagosan 3,7 pontra, míg a szobatársakkal 3,9 pontra értékelték a válaszadók a viszonyukat.

A férfi és női lakók véleménye nem különbözik szignifikánsan azzal kapcsolatban, hogy hogyan vélekednek a lakótársakkal való kapcsolatukról. Mégis figyelemre méltó az az adat, hogy a nők valamelyest jobbnak ítélik meg a társaikkal való kapcsolatukat, mint a férfiak. A válaszadó nők közel háromnegyede, míg a férfiak közel fele vélte úgy, hogy jó vagy nagyon jó a kapcsolata az intézményben lakó társaikkal (1. táblázat).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

1.táblázat. Milyen a kapcsolata általában az intézményben lakótársaival? (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Nagyon jó	8,0	10,0	9,4
Jó	48,0	59,1	55,6
Elfogadható	34,0	27,3	29,4
Rossz	8,0	3,6	5,0
Nagyon rossz	2,0	0	0,6

Forrás: Saját szerkesztés, $p \leq 0{,}293$

Az intézmény lakóinak egymáshoz való viszonyulását egy további kérdéssel is vizsgáltuk. Itt azt az eredményt kaptuk, hogy az idős lakók 68,5%-a (113 fő) úgy érzi, hogy a lakótársai befogadták. 57,3% (94 fő) úgy nyilatkozott, hogy őt tiszteli a többi lakó, 45,7% (75 fő) pedig azt mondta, hogy őt becsülik a többiek, további 44,2%-ban (73 főben) pedig megbíznak a többiek, úgy érzik a megkérdezettek. Ugyanakkor 15,2% (25 fő) nyilatkozta azt, hogy a többi lakó távolságtartó vele szemben, 4,8% (8 fő) azt, hogy őt lenézik a lakótársai, 4,3% (7 fő) pedig úgy érzi, hogy kiközösíti őt az intézmény többi lakója.

A kapcsolataik jellegét, az egymáshoz való viszonyukat jól tükrözik azok az értékek, amelyeket megneveztek. A társadalomban az elfogadás, a pozitív megítélés jelzők, nevezetesen a becsülik, tisztelik, megbíznak benne, nem szoros viszonyokra utalnak, inkább mintha önmaguk minősítésére, csoporton belüli kiemelt szerepére mutatnának rá. A lenézés, a távolságtartás, a kiközösítés okáról nem beszélnek, amely lehet, hogy csak a bezárkózás okának szubjektív érzése, de lehet egészségi, vagyoni, műveltségbeli különbségből adódó tény is, de erre nem utaltak.

Továbblépve a lakótársak kapcsolatának elemzésében azt kértük a válaszadóktól, hogy az iskolai osztályzatokhoz hasonlóan értékeljék a felsorolt kijelentéseket (1 = egyáltalán nem jellemző, 5 = teljes mértékben jellemző). A felsoroltak közül a legmagasabb osztályzatot a befogadás, elfogadás kapta (3,98). Ezt sorrendben követte a többi kijelentés a lakók egymás közötti kapcsolatáról: a kapcsolatokat a barátságosság (3,90), türelem (3,84), kölcsönös figyelem (3,81), megértés (3,65), bizalom (3,53), nyitottság (3,51) jellemzi. Az itt élő emberek megpróbálnak barátságot kötni egymással, szoros kapcsolatot (3,40) és közös tevékenységet (3,26) kialakítani. A bemutatott eredményekkel összecseng az idősek között kialakult baráti kapcsolatoknak a jellemzői. A lakók 50,9%-a (83 fő) nyilatkozott úgy, hogy van olyan kapcsolata a lakótársaival az otthonban, amely mára baráti viszonnyá alakult. A megkérdezett lakók 41,7%-a (68 fő) szerint nincs olyan ember a lakók között, akit a barátjának nevezne. 7,4% (12 fő) pedig nem tudta eldönteni, hogy van-e barátja az otthonban. A nők valamivel többen (52,3%) nyilatkoztak bent kötött barátságokról, mint a férfiak (46,9%).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

A bentlakásos intézmények lakóinak közérzetét nagyban befolyásolja, hogy milyen gyakran látogatják őket hozzátartozóik, rokonaik. Az egyszemélyes idős háztartásokban 2014-ben lebonyolított vizsgálat eredményei szerint az idősek 40%-a heti rendszerességgel találkozik gyermekével (Patyán 2014). Saját vizsgálatunkban hasonló összefüggést találtunk. A lakók 36,9%-a (59 fő) válaszolta azt, hogy minden héten fogad látogatókat. 25%-ukat (40 főt) havonta egyszer látogatnak meg. 11,9%-ukat (19 főt) évente néhányszor, 18,8%-ukat (30 főt) pedig még ennél is ritkábban látogatnak meg az intézményben. Az idősek 7,4%-a (12 fő) válaszolta azt, hogy őket soha nem látogatja meg senki.

Életkori bontásban azt látjuk, hogy a legidősebbek (71 év felettiek) látogatási gyakorisága kiemelkedik az ettől fiatalabbakéhoz képest (sig.p ≤ 0,014). Közülük közel minden második lakót heti rendszerességgel, minden ötödik lakót pedig havi rendszerességgel látogatnak hozzátartozói. Ehhez képest a 48–60 éves korosztály tagjainak 16%-a, a 61–71 évesek 21%-a fogad minden héten látogatót, havonta pedig a 48–60 évesek 44,4%-a, a 61–70 évesek 27,9%-a. A legkevésbé látogatottak a 61–70 évesek. 42%-ukat évente néhányszor, illetve nagyon ritkán látogatják. A másik két életkori csoport negyede számolt be hasonló látogatási mintázatról (2. táblázat).

2. táblázat. A válaszadó idősek látogatóik fogadásának gyakorisága életkor szerinti bontásban (%)

	Hetente	**Havonta**	**Évente néhányszor**	**Ennél is ritkábban**	**Soha**	**Összesen**
60 év alatti	16,7	44,4	22,2	5,6	11,1	100
61–70 év közötti	20,9	27,9	14,0	27,9	9,3	100
71 éven felüli	48,0	19,4	9,2	17,3	6,1	100

Forrás: Saját szerkesztés, p ≤ 0,014

A látogatók az esetek 64%-ában (103 fő) az idős emberek gyerekei. 25,8%-ot (41 főt) a testvérei, 6,4%-ot (10 főt) pedig a korábbi szomszédjai látogatják. A lakók 25%-a (40 fő) jelölte be az egyéb látogató kategóriát, amit csak feltételezhetünk, hogy legnagyobb számban unokákat és esetleg régebbi barátokat, barátnőket takarhat.

Statisztikailag meghatározó kapcsolatot találtunk a látogatási gyakoriság és a „Van-e Önnek gyermeke" kérdések között (sig.p ≤ 0,002). A vártnak megfelelően azokat a bentlakó időseket látogatják heti rendszerességgel, akiknek van gyermeke. Körükben közel minden második idős embert látogatják minden héten (45,2%), míg a gyermektelenek esetében ez az arány mindössze 6,5%. Szomorú tényként nyugtázzuk azonban, hogy a gyermekkel rendelkező idősek közül minden harmadikat éven-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY

te néhányszor, *nagyon ritkán*, vagy *sohasem* látogatnak. Ilyen típusú látogatás (vagy annak hiánya) jellemző a teljes minta (gyermekesek és gyermektelenek) 38,1%-ára. Mindez azt mutatja, hogy az idősek egy jelentős részének a lakótársakon és a gondozókon kívül ritkán van személyes kontaktusa másokkal. Ezért nagyon fontos, hogy a lakók és a gondozók között milyen bizalmi kapcsolat alakult ki (3. táblázat).

3. táblázat. A válaszadó idősek látogatóik fogadásának gyakorisága annak összefüggésében, hogy van-e gyermeke (%)

	Hetente	**Havonta**	**Évente néhányszor**	**Ennél is ritkábban**	**Soha**	**Összesen**
Van gyermeke	45,2	22,2	11,1	15,9	5,6	100
Nincs gyermeke	6,5	32,3	16,1	29,0	16,1	100

Forrás: Saját szerkesztés, $p \leq 0{,}002$

Az idős lakók többségének (56%, 93 fő) jó a kapcsolata az intézmény gondozóival. 24,7% (41 fő) úgy véli, hogy nagyon jó viszonyt ápol velük. Míg 16,3% (27 fő) úgy nyilatkozott, hogy elfogadható a kapcsolata a gondozókkal, addig 3% (5 fő) mondta azt, hogy rossz a kapcsolata velük. Ha az 1–5-ig terjedő Likert-skála átlagértékét vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy a válaszadók 4,02 pontra értékelték az intézmény gondozottjaival való kapcsolatukat, ami jónak mondható.

Egy további kérdéssel is vizsgáltuk azt, hogy hogyan érzik az idős lakók, a gondozók hogyan viszonyulnak hozzájuk. Itt azt az eredményt kaptuk, hogy a lakók 73,5%-a (122 fő) úgy érzi, hogy az intézmény dolgozói befogadták őket. 66,9% (111 fő) úgy nyilatkozott, hogy tisztelik őt a gondozók, 59,5% (99 fő) pedig azt mondta, hogy becsülik, további 44,3% (74 fő) pedig úgy érzi, hogy szeretik a gondozók. Ugyanakkor 10,8% (18 fő) nyilatkozta azt, hogy az intézmény dolgozói távolságtartóak vele szemben, 3,6% (6 fő) azt, hogy lenézik a gondozók, 8,4% (14 fő) pedig úgy érzi, hogy közömbös számukra. Látható az eredményekből, hogy az idős lakók kicsivel jobbnak ítélik meg a viszonyukat az intézmény dolgozóival, mint az intézmény többi lakójával.

Az idős lakók az esetleges problémáikat elmondani, azokat megbeszélni leginkább a dolgozókkal, ápolókkal (52,8%, 86 fő) és a családtagokkal (49,4%, 80 fő) tudják. Furcsának tűnhet, hogy a rangsor elején a dolgozók és az ápolók vannak, de alapvetően ők azok, akikkel fizikailag nap mint nap találkoznak. A szobatársaival a lakók 30,9%-a (50 fő), a vezetővel 22,4%-a (36 fő), a lakótársakkal pedig 20,2%-a (33 fő) tud beszélni a problémáiról. A válaszadók 9,3%-a (15 fő) mondta azt, hogy egy baráttal tudja ezeket megbeszélni. 6,7% (11 fő) választotta az egyéb kategóriát, akik közül 9 lakó senkinek sem tudja elmondani a problémáit.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Szabadidős tevékenységek

A következőkben a bentlakásos idősotthonok lakóinak szabadidő-eltöltésére vonatkozó eredményeinket mutatjuk be. Meg kell említenünk, hogy ebben a speciális helyzetben az egyéni, de még inkább a társas szabadidő eltöltésének biztosításában, megszervezésében jelentős szerep hárul az adott intézményre. Ezért megkérdeztük az időseket arról, hogy az intézmény szokott-e kulturális, szabadidős rendezvényeket szervezni a lakók számára. A válaszadók 83,3%-a (135 fő) mondta azt, hogy igen, szokott. További 9,3% (15 fő) válaszolta azt, hogy igen szokott, de nem eleget. Így összesen a lakók 92,6%-a (150 fő) nyilatkozott úgy, hogy szokott az intézmény rendezvényeket szervezni a gondozottaknak. 5,4% (9 fő) azt válaszolta, hogy nem szoktak ilyen rendezvények lenni, további 1,8% (3 fő) pedig nem válaszolt a kérdésre.

Arra is kíváncsiak voltunk, hogy amennyiben vannak ilyen rendezvények, úgy részt vesz-e azokon a megkérdezett idős lakó. 36,2% (59 fő) rendszeresen részt vesz a rendezvényeken, és további 36,2% (59 fő) pedig esetenként jelenik meg ezeken az alkalmakon. Tehát az idős lakók 72,4%-a (118 fő) megjelenik az intézmény által szervezett kulturális, szabadidős rendezvényeken. 25,2% (41 fő) válaszolta azt, hogy soha nem volt még ilyen eseményen, néhányan pedig nem válaszoltak erre a kérdésre (4 fő).

Az iskolai végzettség tekintetében nem találtunk szignifikáns különbséget a magasabban és alacsonyabban iskolázott válaszadók véleménye között abban a tekintetben, hogy milyen rendszerességgel vesznek részt az intézményi programokon.

A nemi különbségek alapján láthatjuk, hogy a nők szívesebben járnak az intézmény által szervezett eseményekre ($p \leq 0{,}002$). 42,7%-uk rendszeresen, 38,3%-uk esetenként ugyan, de részt vesz ezeken a programokon, s 16,4%-uk monda azt, hogy egyszer sem volt még ilyen rendezvényen. Ezzel szemben a férfiak legnagyobb része még soha nem vett részt ilyen programokon 41,7%-uk (20 fő), 33,3%-uk esetenként ellátogat (16 fő) és 22,9%-uk (11 fő) mondta azt, hogy rendszeresen jelen van az előadásokon (4. táblázat).

4. táblázat. Ön részt szokott venni az intézmény által szervezett rendezvényeken? (%)

	Igen, rendszeresen	**Igen, esetenként**	**Nem, soha**	**Nem tudja**
Férfiak	22,9	33,3	41,7	2,1
Nők	42,7	38,2	16,4	2,7
Összesen	36,2	36,2	25,2	2,4

Forrás: Saját szerkesztés, $p \leq 0{,}002$

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4

TANULMÁNY

Kíváncsiak voltunk, hogy a lakók egynegyede miért nem vesz részt ezeken a rendezvényeken, mi ennek az oka. A legtöbben egészségügyi okok miatt maradnak távol (betegségek, nehézkes mozgás). Ők teszik ki a rendezvényekről távol maradók 35%-át (14 fő). További 33,3% (13 fő) nem érzi jól magát ebben a társaságban, 17,5% pedig kedvetlenségre, érdektelenségre hivatkozva marad távol a rendezvényektől. Néhány idős lakó hivatkozott még lustaságra, a rossz tapasztalataira az ilyen rendezvényekről, és arra, hogy nincs ideje.

A szervezett programokat látogatóktól azt kértük, hogy értékeljék azokat az általunk megadott szempontok szerint az iskolai osztályzatokhoz hasonló módon. A lakók átlagosan négyes osztályzatot adtak az intézmény által szervezett szabadidős tevékenységekre. A legmagasabb értékelést a rendezvények szervezettségére (4,17) adták az idős lakók. A második legjobb a rendezvények változatosságának (4,12) az értékelése volt. Ezt követte sorrendben a többi kijelentés: *jól érzem magam a rendezvényeken* (4,04), *az ellátás jól szervezett a programok alatt* (4,01), *elég gyakran vannak ilyen programok* (3,98) és *jó közösségépítőek ezek a programok* (3,82).

Az előadásokkal való elégedettséget is megvizsgáltuk nemi bontásban. Látható, hogy a nők minden tényezővel elégedettebbek voltak, mint a férfiak. Ők ezeket jellemzően 4-nek, azaz jónak értékelték, a férfiak inkább 3-as, azaz közepes minősítést adtak. Míg a nők legfontosabbnak azt tartják, hogy jól szervezettek legyenek a programok (4,44), a férfiak számára a programok változatossága a fontos (3,7). A nők legkevésbé fontosnak azt tartják, hogy jó közösségépítőek legyenek ezek az alkalmak (3,33), a férfiak pedig azt, hogy jól érezzék magukat (3,31) (5. táblázat).

5. táblázat. Értékelje 1–5-ig, hogy mennyire elégedett a szabadidős tevékenységekkel? (átlag)

Neme	Jól érzem magam ezeken a rendezvényeken	Elég gyakran vannak ilyen rendezvények	Jól szervezettek ezek a szabadidős tevékenységek	Változatos programokat szerveznek	Jó közösségépítőek ezek a programok	Az ellátás jól szervezett a programok alatt
Férfi	3,31	3,67	3,56	3,70	3,33	3,68
Nő	4,38	4,12	4,44	4,31	4,01	4,17
Anova	**0,000**	0,078	**0,000**	**0,022**	**0,017**	**0,047**

Forrás: Saját szerkesztés

Az előadásokkal való elégedettséget a válaszadók iskolázottságának függvényében is megvizsgáltuk, azonban statisztikai különbséget nem találtunk a megszerzett iskolázottsági fokozat és a válaszadók véleményének tükrében. Úgy tűnik tehát, hogy hasonlóan vélekednek a különböző iskolázottságú lakók az előadásokkal kapcsolatban.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4

TANULMÁNY

Az intézmény szolgáltatásfejlesztésének egyik eleme a lakók szabadidő-eltöltésének javítására, valamint az időskori tájékoztatásra, tanulásra kívánt reflektálni, ezért megkérdeztük az időseket, hogy szeretnék-e, ha az intézmény előadásokat szervezne számukra. A többség (64,8%, 105 fő) pozitívan nyilatkozott az előadásokat illetően, és szeretné, ha a fenntartó szervezne ilyen típusú programokat. Minden ötödik válaszadó (20,4%, 33 fő) mondta azt, hogy nem tartja fontosnak ezeket. További 14,8% (24 fő) pedig bizonytalan választ adott a kérdést illetően.

A nők szignifikánsan pozitívabban nyilatkoztak arról, hogy az intézmény szervezzen-e előadásokat a gondozottak számára. Közel háromnegyedük (81 fő) szeretné, ha lennének ilyen előadások, míg a férfiaknak csak a 45,8% (22 fő) válaszolt hasonlóan. Ezzel párhuzamosan míg a nőknek csak a 12,8%-a (14 fő) nem szeretne ilyen rendezvényeket, addig a férfiak 33,3%-a adott nemleges választ. Bizonytalan a kérdést illetően a nők 12,8%-a (14 fő), a férfiaknak pedig 20,8%-a (10 fő) (6. táblázat).

6. táblázat. Szeretné, hogy az intézmény előadásokat szervezzen a gondozottaknak? (%)

	Igen	**Nem**	**Nem tudja**
Férfi	45,8	33,3	20,8
Nő	74,3	12,8	12,8

Forrás: Saját szerkesztés, $p \leq 0{,}002$

A magasabban és az alacsonyabban iskolázott lakók válaszai között nem találtunk statisztikai különbséget a tekintetben, hogy szeretnék-e, hogy az intézmény előadásokat szervezzen.

Az idős lakók részvételi szándéka is érdekelt minket. 29,2% (42 fő) biztosan ott lenne, 47,9% (69 fő) pedig témától függően venne részt ilyen előadásokon. 13,9% (20 fő) nyilatkozott úgy, hogy nem valószínű, hogy érdeklődne az előadások iránt, 9% (13 fő) pedig még nem tudja, hogy részt venne-e.

Látható, hogy az érdeklődő lakók közel fele abban az esetben venne részt ezeken az előadásokon, ha a téma elnyerné a tetszését. Az igényfelmérés szellemében a következő kérdésnél előadás témajavaslatokat vártunk a gondozottaktól. A válaszadók több mint fele (55,6%, 65 fő) javasolta, hogy egészséges életmóddal, egészségmegőrzéssel kapcsolatos előadások legyenek. A válaszadók több mint harmada (34,2%, 40 fő) hallgatna szívesen pszichológiai tartalmú előadásokat, (24,1%, 28 fő) a generációk közötti különbségekről, (23,9%, 28 fő) a generációk közötti kapcsolattartásról szeretne több információkhoz jutni. Ezt követte sorrendben a többi témajavaslat: a lelki egészségvédelem (21,6%, 25 fő), a szépkorúak társas kapcsolatai (17,9%, 21 fő), az időskori depresszió (17,9%, 21 fő), a mentális állapot védelme, megőrzése (17,9%, 21 fő), a gyászfeldolgozás (14,5%, 17 fő) és az időskori intimitás (8,5%,

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY

10 fő). Az egyéb kategóriát további 8,5% (10 fő) jelölte be, melyhez kapcsolódóan a következő javaslatok születtek: természetvédelem, kultúra, Ki mit tud? vetélkedő, zene, színház, humor, ének, film és sport. Utóbbi tekintetében természetesen egy kíméletes, az életkori és fizikális sajátosságoknak megfelelő sportolási módot, például az intenzív sétát érdemes kiemelni, vagy ahogyan arra Móré és Bene (2020) utal, akár – megfelelő infrastrukturális feltételek mellett – az online sportolás lehetőségét.

Az előadások témáját illetően nem volt szignifikáns különbség a nők és a férfiak igényei között, továbbá jelentős korcsoportonkénti különbségeket sem fedeztünk fel. Az életkori csoportok menti összehasonlításban az időskori depresszió iránti érdeklődés mentén tártunk fel statisztikai különbségeket. Az időskori depresszió témaköre szignifikánsan jobban érdekli a 61–70 év közöttieket (34,8%, 8 fő), mint a tőlük idősebbeket (11,8%, 9 fő), vagy a fiatalabbakat (23,5%, 4 fő).

7. táblázat. Milyen témában javasolna előadást korcsoport szerinti bontásban (%)

	60 év alattiak	**61–70 év közötti**	**71 éven felüli**	**Szignifikancia**
Az időskori depresszió	23,5	34,8	11,8	0,036

Forrás: Saját szerkesztés

Az iskolázottság vonatkozásában két esetben mérvadóak a különbségek a különböző előadásokkal kapcsolatos érdeklődésekben. Egyrészt az időskor pszichológiája témájában, melyről elsősorban a szakiskolai szakképesítéssel rendelkező idősek érdeklődnek legnagyobb arányban, de magas az érdeklődés a főiskolai végzettségűek körében is. Érdekes eredmény, hogy az egyetemi diplomával rendelkezők körében nem volt olyan személy, aki érdeklődne a téma iránt, így nem jelenthető ki, hogy a felsőfokú végzettségűek körében nagyobb érdeklődés lenne kimutatható. A mentális állapot védelme téma iránt érdeklődők több mint fele érettségivel rendelkezik, több mint negyede pedig szakiskolai szakképesítéssel. A felsőfokú végzettségűek nem mutattak érdeklődést ezen téma iránt.

8. táblázat. Milyen témában javasolna előadást iskolai végzettség szerinti bontásban (%)

	Kevesebb, mint nyolc általános	**Nyolc általános**	**Szakiskolai szakképesítés**	**Érettségi**	**Főiskola**	**Egyetem**	**Szignifikancia**
Az időskor pszichológiája	15	13,5	45,2	23,1	30	0	0,034
Mentális állapot védelme	5	8,1	31,3	53,8	0	0	0,000

Forrás: Saját szerkesztés

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Megkérdeztük azt is a gondozottaktól, hogy véleményük szerint milyen időtartamú előadások lennének ideálisak az idős lakóknak. 64,5% (80 fő) nyilatkozott úgy, hogy a rövidebb előadásokat és a minél több témát preferálná. 14,5% (18 fő) szerint egy-két előadás lenne a jó, azonos témában. 12,1% (15 fő) szerint viszont előadássorozatok indítása lenne a legideálisabb egy adott témában. 8,9% (11 fő) jelölte be az egyéb kategóriát, ahol jellemzően a félórás és az egyórás időtartamú előadásokra érkeztek javaslatok.

Összegzés

Elemző munkánkban a bentlakásos idősotthonban élők szociális kapcsolatait, szabadidő-eltöltését tártuk fel. Kiemelten kezeltük az érintettek időskori tanulását, informálódást segítő témák tartalmára tett javaslatainak bemutatását. Felmérésünk célja az volt, hogy mindazon túl, hogy megismertük az idősek helyzetét, eredményeink alapjául szolgáljanak egy későbbi szolgáltatásfejlesztési terv kidolgozásához. Úgy véljük, hogy a lakók igényeihez mért fejlesztés hosszútávon hozzájárul az idősek fizikai és mentális egészségének megőrzéséhez, életminőségének javításához.

Eredményeink alapján megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált idősek nem alkotnak egységes csoportot. Szociális kapcsolataikban, nyitottságukban, közösségi tevékenységekben való részvételükben, érdeklődési körükben differenciák figyelhetőek meg, melynek elsősorban egészségügyi, szociális, életkori okai vannak.

Az idős lakók többsége jó kapcsolatot ápol lakótársaival, s az intézmény dolgozóival, a gondozókkal való kapcsolatuk minősége is kedvező képet mutat. A mindennapi életvitelük, egészségi állapotuk fontos része a hozzátartozókkal való kapcsolattartás, de a napi szükségleteik, problémáik már inkább a gondozókhoz, a belső munkatársakhoz kapcsolják őket. Problémáikat az esetek többségében a gondozókkal és a családtagokkal beszélik meg. A megkérdezettek a saját önértékelésük fontos részének tekintik azt, hogy milyen a viszonyuk a többiekkel (tisztelik, becsülik stb.).

Az intézmény által szervezett szabadidős programokon általában megjelennek a lakók, de magasabb részvételi arány prognosztizálható, ha az érdeklődésükhöz közelebb álló témákban, az életkori sajátosságaiknak megfelelő időtartamban szerveződnének ezek a programok. A hitéleti tevékenységben valamennyien részt vesznek. Mindemellett sokan preferálták az egészséges életmóddal, egészségmegőrzéssel, a konfliktuskezeléssel, az időskor pszichológiájával és a generációk közötti különbségekkel, együttműködéssel kapcsolatos előadások szervezését.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4

Irodalom

Bagdy E. (2000): Fejlődéslélektan az életfolyamaton át. Pszichoterápia, 9(10): 263–296.

Berkman, L. F., Syme S. L. (1979): Social networks, host resistance, and mortality: A nine year follow-up study of Alameda County residents. American Journal of Epidemiology, 109(2): 186–204.

Cohen-Mansfield, J. – Marx, MS. – Thein, K. – Dakheel-Ali – M. (2009): The impact of past and present preferences on stimulus engagement in nursing home residents with dementia. Aging & Mental Health, 14(1): 67–73. doi: 10.1080/13607860902845574.

Dobos Cs. (2016): Generációk közötti kommunikáció és tudástranszfer sajátosságai. Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények, Miskolc, XI. évfolyam, 1. szám, 29–39.

Donászy M. (2002): Időskori szerepek és krízishelyzetek. In: Tariska P. (szerk.): Kortünet vagy kórtünet. Mentális zavarok az időskorban. Medicina Könyvkiadó, Budapest. 46–56.

Ellwardt, L. – Peter, S. – Präg, P. – Steverink, N. (2014): Social Contacts of Older People in 27 European Countries: The Role of Welfare Spending and Economic Inequality. European Sociological Review, Vol. 30 No. 4, 413–430.

Füzesi Zs. – Boros J. (2015): Idősek életminősége és egészségmagatartása. In: Lampek K. – Rétsági E. (szerk.): Egészséges idősödés. Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, Pécs, 8–26.

Hézser G. (2002): A pásztori pszichológia gyakorlati kézikönyve. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest

Huszti É. – Ember Zs. (2019): Társas kapcsolatok és mentális egészség szegregált településrészeken. Egészségfejlesztés, 60(5): 36–45.

Iván L. (2002): Az öregedés aktuális kérdései. Magyar Tudomány, 108. évf. 4. szám, 412–418.

Janke, M. C. – Nimrod, G. – Kleiber, D. A. (2008): Leisure activity and depressive symptoms of widowed and married women in later life. Journal of Leisure Research, 40(2): 250–266.

Jeszenszky Z. (2003): Az időskori mentálhigiéné társadalmi jelentősége. In: Kovács M. (szerk.): Időskori depresszió és szorongás. Springer, Budapest, 23–29.

Kopp M. – Skrabski Á. (2007): Magyar lelkiállapot az ezredforduló után. Távlatok, www.tavlatok.hu/86/86kopp_skrabski.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 05. 15.)

KSH – Népesség, népmozgalom (1941–). http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnt001c.html (Utolsó letöltés: 2021. 01. 17.)

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/4

Lampek K. (2015): Az aktív idősödés és a társadalom. In: Lampek K. – Rétsági E. (szerk.): Egészséges idősödés. Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, Pécs 28–46.

Monostori J. – Gresits G. (2018): Idősödés. In: Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): Demográfiai Portré 2018. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest, 127–145.

Móré M. – Bene Á. (2020): Karanténsport – A testmozgás jelentősége időskorban. *Magyar Gerontológia*, *12.* (Különszám), 44–45. https://doi.org/10.47225/MG/12/Különszám/8475. (Utolsó letöltés: 2021. 01. 15.)

Patyán L. (2014): Egyszemélyes háztartásban élő idősek életminősége. Acta Medicinea et Sociologica, 5. évf. 12–13. szám, 123–141.

Pikó B. (2007): Egyenlőtlenségek vizsgálata a serdülők és az idősek egészségi állapotában mint szociológiai kihívás. Szociológiai Szemle, 17. évf. 1–2. szám, 99–109.

Preston, S. H. (1984): Children and the Elderly, Divergent Paths for America's Dependents. Demography, 21. évf. 4. szám, 435–458.

Szalkóné Bodnár T. (2020): A magyar idősgondozás jövője a humán erőforrás tükrében. Szakdolgozat, Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar, Nyíregyháza

Törőcsik M. (2015): Az idősek társas kapcsolatai. In: Lampek K. – Rétsági E. (szerk.): Egészséges idősödés. Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, Pécs, 120–141.

Tróznai T. – Kullmann L. (2003): Életkor és életminőség. In: Kovács M. E. (szerk.): Időskori depresszió és szorongás. Springer Tudományos Kiadó, Budapest

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Bérrel való elégedettségi tényező egy elégedettségi vizsgálat tükrében

RÁCZ ANITA[1]

ABSZTRAKT

Jelen tanulmányban egy empirikus kutatás[2] keretében született vizsgálati eredmények közlésére kerül sor, melynek során láthatóvá válik a dolgozók bérrel kapcsolatos elégedettségi szintje. A 2019-ben 4 államigazgatási szerv körében lefolytatott empirikus kutatás keretében végzett online kérdőíves vizsgálat azon része kerül bemutatásra, amely a munkahelyi bérrendszer versenyképessége, a bér és a teljesítmény viszonya, valamint a bérrel és az egyéb juttatásokkal való elégedettség tekintetében adott válaszok eredményeit összesíti.

KULCSSZAVAK: közigazgatás, kormánytisztviselő, illetményrendszer, versenyképesség, elégedettség, Kit.

ABSTRACT

Factor of wage satisfaction in the light of a satisfaction survey

Present study reports about the survey results of an empirical research reflecting the wage satisfaction level of employees. The part of the empirical research done in 4 different administration bodies in 2019 with the help of an online questionnaire survey is presented, in which results are summarized concerning responses to competitiveness of the wage system, relation of wage and performance, and the satisfaction with wage and further allowances.

KEYWORDS: civil service, civil servant, payment system, competitiveness, satisfaction, Kit.

Bevezetés

A közigazgatásban – tekintettel a terület sajátosságára és speciális funkcióira – eltérő állami bérpolitika érvényesül a közszférán belüli más bérrendszerekhez képest. Annak ellenére, hogy a közigazgatás foglalkoztatási szabályozása az 1992. évi Ktv.-

[1] Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, ariam.racz@gmail.com

[2] Rácz Anita Mária: Motivációs tényezők a közszféra személyi állományának foglalkoztatásában. Különös tekintettel a Kttv. és a Kit. jogszabályokban foglaltakra, a közigazgatás államigazgatási szervei vonatkozásában című értekezéstervezetben részletezett – a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola doktori képzése keretében – lefolytatott empirikus kutatásra 2019-ben került sor a közszolgálati motivációs tényezők felmérését vizsgálva.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

hez képest jelentős módosításokon ment keresztül, a rendszer lényege mégis sokáig nem változott, legfeljebb helyi, illetve intézményi szinten volt lehetőség a bér bizonyos mértékű elmozdulására (Kiss 2005).

A hazai közigazgatási foglalkoztatási rendszerre 1992-től hosszú időn át a jogviszonyban töltött idő és az iskolai végzettségen alapuló besorolási rendszer volt a jellemző. Míg a versenyszférában alkalmazott Mt. és erre épülő humánerőforrás-menedzsment (kollektív szerződés és karriertervezés rendszere) nagyobb rugalmasságot biztosító rendszer, addig a közigazgatás foglalkoztatási rendszere inkább merev, kötött és az egyéni képességeket, motivációt igen ritkán értékelő, premizáló rendszerként volt jellemezhető, amely mérsékelten adott lehetőséget a teljesítmény alapú differenciálásra. Tervszerű előmeneteli rendszer, amely kiszámítható, lassú bérnövekedést biztosít, azonban az egyéni képességeket, kiemelkedő teljesítményt nem tudja megfelelően értékelni és honorálni, a személyes motivációt nem ösztönzi. A rendszer ez alapján alapvetően demotiváló és nehezíti a közigazgatásban a jó szakemberek megszerzését, valamint megtartását. A kormányzat e negatív hatást felismerve kidolgozta a 2011-ben indult, majd 2012-ben továbbfejlesztett Magyary Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Programot (Magyary Program 11.0 és 12.0), amely az erős állam megteremtésének egyik alapjaként a közszolgálati személyzeti politika fejlesztését, stratégiai alapokra helyezését, valamint a vonzó közszolgálati életpálya megteremtését tűzte ki célul. Alapvető elhatározása a magyar közszolgálati rendszer stratégiai megújítása volt. Többek között ennek eredményeként került bevezetésre 2019. január 1-jei hatállyal a kormányzati igazgatásról szóló 2018. évi CXXV. törvény (a továbbiakban: Kit.), mint új foglalkoztatási törvény, amely alapjaiban és több lényeges ponton szakított a korábbi hagyományos szabályozással, ami legnagyobb részt a besorolási és illetményrendszert érintette.

A közigazgatásban a foglalkoztatásra vonatkozó valamennyi szabályozás célja a szervezetrendszer hatékony működésének megteremtése, amely magában hordozza a közigazgatásban dolgozók motiválását és megbecsülését is, hiszen ezek nélkül nem várható el a magas teljesítmény. A Kit. megalkotásával a közszolgálatban dolgozók motivációs eszközei tekintetében egy alapjaiban új szabályozás született meg, melyre példa az új illetménytábla, valamint juttatási elemek bevezetése. Az új illetményszabályozás lényege, hogy a béralku lehetősége megjelenik, bár korlátozott mértékben, de a munkáltatónak nagyobb mozgásteret ad a korábbiakhoz képest, ami jelentős teljesítménynövelő, motivációs eszközként funkcionál.

A Kit.-et megelőzően a közigazgatásban dolgozók illetményét kötött előmeneteli rendszer alapján határozták meg. Az előmeneteli rendszer jellemzője volt, hogy a képzettségi szint (iskolai végzettség) és a jogviszonyban eltöltött idő alapján történt a besorolás. Tekintettel arra, hogy az illetmény mértékét a jogviszonyban töltött idő hossza befolyásolta, így általánosságban elmondható, hogy minél idősebb volt valaki, annál többet keresett. Természetesen ettől a főszabálytól eltérést jelenthetett, ha

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5
www. metszetek.unideb.hu

a közszolgálatban dolgozót illetménypótlék (pl. idegennyelvtudási pótlék), vagy a dolgozó kiváló teljesítménye alapján a munkáltató által megállapított alapilletménytől való eltérítésre volt jogosult. Illetve az sem volt mindegy, hogy a közigazgatás központi, területi vagy helyi szervénél töltötte be az adott munkakörét, mivel az illetménykiegészítés mértéke szervenként ennek megfelelően különbözött. E rendszerben előfordulhatott, hogy a NAV-nál Budapesten dolgozó kollégák bére 20%-kal eltérhetett egymástól annak függvényében, hogy a központi szervnél vagy a területi szervnél látta el feladatait. Ezen szabályozás szerint a jogviszonyban töltött idő növekedésével lépcsőzetesen meghatározott magasabb szorzót alkalmaztak, ezzel garantálták a tisztségviselők illetményének növekedését.

Ezen kötött illetményrendszeren lazított a Kit. szabályozása, amelynek eredményeként a központilag meghatározott szorzószámmal történő illetményszámítást felváltotta egy olyan besorolási rendszer, amely már egy minimum és maximum illetményösszeget határoz meg, mely sávon belül a munkáltató dönti el az illetmény mértékét. Így a munkáltató – az adott közigazgatási szerv rendelkezésére álló költségvetési forrás mértékéig, annak terhére – állapíthatja meg az illetményt. A jövedelemkereten belüli összeget a munkáltató saját hatáskörében, vezetői javaslat alapján hozza meg.

Sávos, álláshely alapú illetményrendszer a Kit. szabályozásában

A Kit. hatályba lépésével, a korábbiakban a közigazgatásban nem használt, új bérrendszer került bevezetésre. A kötött rendszert felváltotta a sávos, álláshely alapú bérrendszerrel, melynek keretében az illetménymegállapításnál a minimum és maximum összeget meghatározó sávon belül lehetőséget kap a munkáltató a személyes kompetenciák, teljesítmények, érdemek elismerésére. Az illetmények egyszerűbb módon kalkulálhatóak, nem szükséges az illetmény kiszámításához a korábbi jogviszonyok igazolása sem, a munkáltatói jogkör gyakorlója által a törvény mellékletében található, illetménysávon belül, szubjektív döntéssel kerül az illetmény megállapításra. Ez jóval egyszerűbb módszer a bér meghatározására, mint a korábban alkalmazott illetményalapból, alapilletményből, illetménykiegészítésből és pótlékokból kalkulált, objektíve meghatározott bér. A jogalkotó szándéka az új szabályozási rendszerrel a kormánytisztviselők számára az ellátott feladatokkal és kapcsolódó felelősséggel arányban álló illetménymegállapítás biztosítása.

Az illetmény megállapítása során a munkáltatói jogkör gyakorlójának lehetősége van mérlegelni, hogy mekkora illetményt kíván megadni a kormánytisztviselőnek az adott álláshelyhez tartozó illetménysávon belül. Természetesen ennek meghatározása több tényezőtől függ, hiszen mérlegelheti a kormánytisztviselő iskolai végzettségét, szakmai tapasztalatát, nyelvtudását, esetlegesen a korábbi munkahelyén biztosított bér nagyságát és ezek alapján határozza meg az adott illetménysáv alsó,

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

illetve felső határa között adható, konkrét illetményt.[3] Béralkut tesz lehetővé az új rendszer bizonyos korlátok között, illetve a törvény garanciális szabályként rögzíti, hogy az illetmény összegének legalább a – Kormány által rendeletben megállapított – garantált bérminimum összegét el kell érnie.

Az empirikus kutatás

A közszolgálati motivációs tényezőket vizsgáló empirikus kutatás keretében végzett online kérdőíves felmérést[4] négy államigazgatási szervnél folytattam le, melyből három szerv (fővárosi és) megyei kormányhivatal, egy autonóm államigazgatási szerv volt. A kutatás az adott államigazgatási szerveknél foglalkoztatott személyi állományra terjedt ki, mind vezetői, mind ügyintézői körben. A kérdőíves felmérés keretében a kutatásban részt vett személyi állomány részére online, anonim módon történő kitöltés lehetőségét biztosítottam. A kutatás eredményétől – az empirikus vizsgálat lefolytatását megelőzően – azt vártam, hogy a kutatásban részt vettek válaszaira alapozva saját képet kapjak a közigazgatás motivációs rendszeréről alkotott nézetekről, véleményekről.

A kutatásba bevont államigazgatási szervek esetében biztosítottam a teljes körű anonimitás lehetőségét, így ennek eredményeként az online kérdőíves megkérdezés keretében adott válaszok elemzése során az egységességet szem előtt tartva egyöntetűen a közigazgatási szerv – anonimitását megőrizve – megnevezése nélkül kerülnek az adatok, kimutatások feltüntetésre. A kérdőíves megkérdezés lefolytatására, a kérdések megválaszolására az adott szerv – vezetői döntéstől függően – 1-2 hetet biztosítottak.

A kérdőív legnagyobb részét tették ki, valamint a kérdőív vázát alkották a motivációs tényezőkre és ösztönzőrendszerre vonatkozó kérdések, melyből jelen a közigazgatás bérrendszerére vonatkozó négy vizsgálati kérdésre adott válaszok eredményei, megállapításai kerülnek bemutatásra. A kérdések kapcsán a válaszadók a személyes megítélésüket, a kérdések értékelését egy 0-tól 5-ig terjedő, 6 fokozatú Likert-skálán[5]

[3] A kormánytisztviselő megállapított illetménye az adott naptári évben a teljesítményértékelése alapján módosítható. A teljesítményértékelés alapján a kormánytisztviselő illetménye az adott besorolási kategóriához tartozó összeghatáron belül legfeljebb 20%-kal csökkenthető, illetve legfeljebb 30%-kal növelhető.

[4] A kérdőíves vizsgálat a tudományos adatgyűjtés egyik speciális és gyakran alkalmazott módszere, melynek során kérdőív segítségével kerül feltérképezésre a megkérdezettek véleménye a kutatás tárgyáról (Hornyacsek Júlia [2014]: A tudományos kutatás elmélete és módszertana. Szakkönyv tudományos munkát végzők és doktori tanulmányokat folytatók számára. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, ISBN 978-615-5491-36-8, 91. old.)

[5] Rensis Likert amerikai pszichológus és szociológus által a doktori értekezéséhez 1932-ben kifejlesztett Likert-skála módszerének lényege, hogy különböző állításokat két szélsőséges végpont között kialakított skálán értékelnek. „Mind a két esetben az egyik végpont abszolút ellenkezést, míg a másik abszolút egyetértést, azonosulást testesít meg, amelyek között a válaszadó elhelyezheti véleményét az adott állítással kapcsolatban." (Zerényi 2016: 470)

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

végezték el. 0 pontot adtak, ha az állítás egyáltalán nem jellemző a szervre, fennálló helyzetre, 5 pont pedig a maximálisan jellemző minőséget jelöli.

A kérdőíves vizsgálatban résztvevők köre

A kutatás kérdőíves megkérdezésében összesen 1249 fő vett részt, a Szerv 1. részéről, 404 fő (32,35%), a Szerv 2. állományából 513 fő (41%), a Szerv 3. részéről 305 fő (24,42%) és a Szerv 4. foglalkoztatottjaiból 27 fő (2,16%).

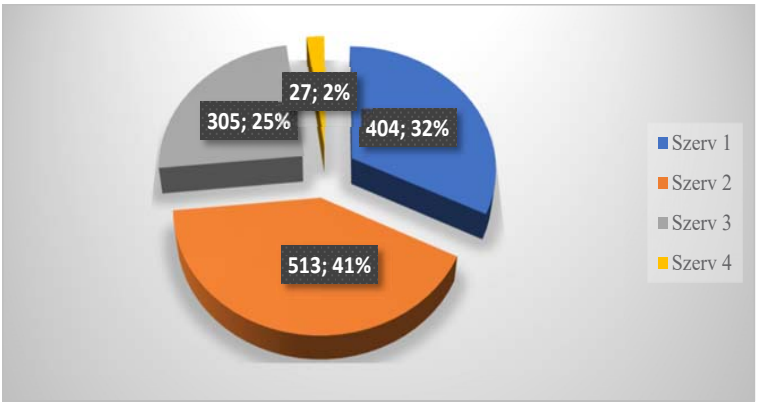

1. ábra. Az online kérdőíves vizsgálatban résztvevők köre
Forrás: Saját szerkesztés

A kutatásban részt vettek az adott államigazgatási szerveknél foglalkoztatott személyi állomány vezetői és ügyintézői is. Az összes kérdőívet kitöltők közül 16 fő (1,28%) felsővezető, 139 fő (11,13%) középvezető, 1084 fő (86,79%) szellemi alkalmazott, 10 fő (0,8%) fizikai alkalmazott volt.

A munkahelyi bérrendszer versenyképessége a magánszférához képest

A jó javadalmazási politika egy olyan bérrendszert alkalmaz, ami a munkaerőpiacon is versenyképes jövedelempolitikát követ, összhangban van a végzett munkával, valamint igazságos és méltányos a szervezeten belüli munkakörök szempontjából is. A szervezet bérpolitikája az egyéb motivációs tényezők mellett fontos eszköze a dolgozók teljesítménynövelésének. A fizetés számos előnnyel rendelkezik a többi motivációs tényezőhöz képest, hiszen rendszeres, értéket jelent és folyamatosnak tekinthető mindenkinél a pénz iránti szükséglet megléte. Alfred Marshall (Marshall 1961) kialakította a bérhatékonyság fogalmát: az alacsony bér arra sarkallja a munkavállalót, hogy munkaerejét elvonja a munkáltatótól, és lehetőleg alternatív bevételi

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

források után nézzen, de legalábbis igyekezzék idejét, energiáját a munkahelyen kívüli élet megpróbáltatásaira fenntartani. Az alacsony bér tehát csak látszólag hatékony, valójában lerontja a termelékenységet. A bér növelése ugyanakkor nem korlátlanul javítja a termelékenységet, hiszen adott szint fölött már nagyobb szubjektív hasznossággal jár a megkeresett jövedelem elköltése, mint a jövedelem további növelése.

Említést érdemel a közszféra és a magánszféra közötti karrierválasztási és mobilitási különbségeket feltáró 2013 júniusában lefolytatott empirikus vizsgálat, mely szerint a közszférában való munkavállalás – a megkérdezettek véleménye alapján – „romló, csökkenő presztizsű, a hátrányos megítélést elsősorban az utóbbi évek negatív anyagi mérlege, a terhek megnövekedése és a megbecsülés hiánya adja" (Gellén 2013).

A kérdőív vizsgálati kérdése: Ön szerint mennyire versenyképes a munkahelyének bérrendszere a magánszférához képest?

Az 1249 főből a válaszadók többsége a munkahelyének bérrendszerét kevésbé tartja versenyképesnek a magánszférához képest. Ezt mutatja, hogy 368 fő (29,46%) egyáltalán nem tartja a bérrendszert versenyképesnek a magánszféra viszonyrendszerében, 261 fő (20,9%) alacsony szintűre, 1-esre értékelte a bérrendszer versenyképességét. 272 fő (21,78%) adott 2-es, 239 fő (19,14%) adott 3-as értéket. A magasabb pontértékeket viszonylag kevesen választották, 93 fő (7,45%) értékelte 4-esre és csupán 16 fő (1,28%) értékelte 5-ösre a munkahelye bérrendszerének versenyképességét a magánszférához képest.

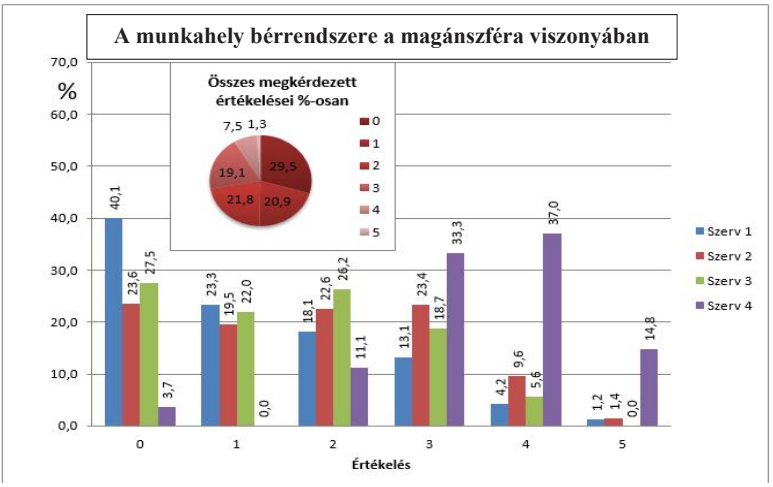

2. ábra. A kérdőíves felmérésben részt vevők véleménye a munkahely bérrendszeréről a magánszféra viszonyában %-os eloszlásban
Forrás: Saját szerkesztés

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

A munkavégzés során nyújtott teljesítmény fizetéssel való arányossága

Megállapítható, hogy amennyiben egy munkavállaló ugyanazt a fizetést kapja meg kiemelkedő teljesítmény nyújtása mellett, mint egy másik ugyanolyan munkakörben dolgozó munkatársa alacsony teljesítmény mellett, a kiemelkedő teljesítményt nyújtó munkavállalóra ez demotiváló hatással van. Ezért is fontos, hogy a munkáltató teljesítménnyel arányos bérpolitikát kövessen. A munkavállalók teljesítményének értékelésére egyéni mérés szerint, a szervezet céljaihoz mérten kerül sor.

A kérdőív vizsgálati kérdése: Mennyire gondolja azt, hogy a munkája során nyújtott teljesítménye arányos a fizetésével?

A megkérdezettek véleménye a munkájuk során nyújtott teljesítmény és a fizetés[6] arányosságáról vegyes képet mutat. 196 fő (15,69%) adott legalacsonyabb értéket, így ennyien gondolják azt, hogy az általuk nyújtott teljesítmény egyáltalán nincsen összhangban a megkapott bérrel (elégedetlenség). 218 fő (17,45%) adott 1-es, 243 fő (19,46%) adott 2-es értéket. A válaszadók nagy része választotta a 3-as értéket (317 fő, 25,38%) és a 4-es értéket (227 fő, 18,17%). Ezzel szemben kevésnek mondható azoknak a száma (48 fő, 3,84%), akik úgy gondolják, hogy a munkájuk során nyújtott teljesítmény és a kapott fizetés egymással arányban áll.

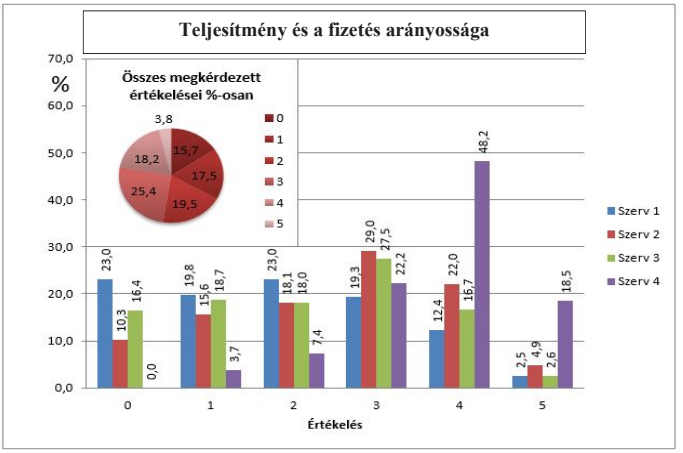

3. ábra. A kérdőíves felmérésben részt vevők véleménye a munkájuk során nyújtott teljesítmény és a fizetés arányosságáról %-os eloszlásban
Forrás: Saját szerkesztés

[6] 2020. januárban a bruttó átlagkereset 375 200 forint, a nettó átlagkereset 249 500 forint volt. Ehhez képest 2020. januárban a közszféra átlagkeresete bruttó 341 500 forint, nettó 227 100 forint volt, ami jóval alulmaradt a vállalkozások átlagkeresetéhez képest (bruttó 390 600 forint, nettó 259 800 forint). (Az átlagkeresetek összegében a koronavírus-járvány hatása a vizsgált időszakban még nem jelentkezett.) [KSH 2020. január havi bruttó átlagbér. KSH Gyorstájékoztató (2020): Keresetek, 2020. Közzététel: 2020. március 31.] https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/ker/ker2001.html

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Bérrel való elégedettség

A bér[7] lényegében a munkáért járó ellentételezés. Világunkban a pénz fontossága és betöltött szerepe nem kérdőjelezhető meg, ellenben megállapítható, hogy a pénz értéke és annak motivációs ereje nagyban függ a dolgozó értékrendjétől, a motivációs számításától, valamint a pénz felhasználhatóságától. A pénz megerősítő jellegét tekintve pedig, amennyiben a munkavállalók a jutalmakat szabályos időközönként kapják, annak csekély motiváló hatása van, ezért a havi szinten kapott fizetés inkább „munkakörülményként" értelmezhető. Természetesen ez alól kivételt képeznek a teljesítményarányos javadalmazási rendszerek, melyek motiváló hatással bírnak. (Farkas – Balogh – Rideg 2015)

A közigazgatásban jelenlévő bérrendszerre vonatkozóan – felölelve a fizetéssel való elégedettséget – az illetmény mint motivációs tényező, az egyik legfontosabb szervezeti erőforrás meghatározó tényező a szervezet működési irányában (Gellén 2015).

A kérdőív vizsgálati kérdése: Mennyire elégedett a bérével?

A megkérdezettek közül 188 fő (15,05%) állította azt, hogy egyáltalán nem elégedett a bérével. Kevésbé mutatnak elégedettséget az 1-es értéket adók (203 fő, 16,25%), valamint a 2-es értéket adók (242 fő, 19,38%). A válaszadók nagy része választotta a 3-as értéket (317 fő, 25,38%). Második legnagyobb részt a 4-es értéket választottak teszik ki (260 fő, 20,82%). Kevésnek mondható a bérükkel maximálisan elégedettek száma, mivel az 5-ös értéket csupán 39 fő (3,12%) választotta.

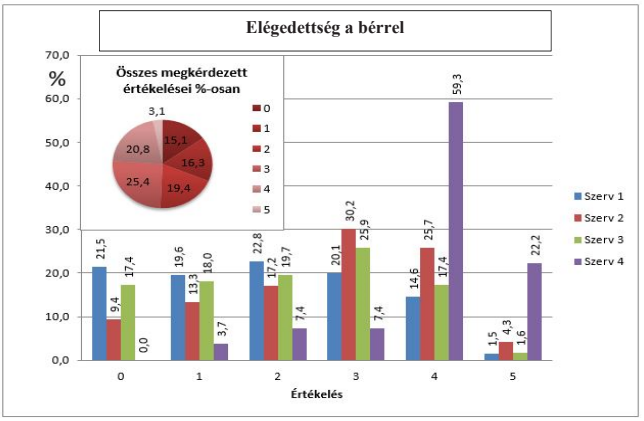

4. ábra. A kérdőíves felmérésben részt vevők elégedettsége a bérrel %-os eloszlásban
Forrás: Saját szerkesztés

[7] Magyarországon 2019. januártól szeptemberig terjedő időszakban a teljes munkaidőben alkalmazásban állók nemzetgazdasági szintű havi bruttó átlagkeresete 359 900 Ft volt, ami 10,8%-kal haladta meg az egy évvel korábbi átlagkereseti adatokat. Központi Statisztikai Hivatal (2019): Magyarország, 2019. I–III. negyedév. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mone/mo1909.pdf

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TANULMÁNY

Az egyéb juttatásokkal való elégedettség

Az egyéb juttatások közé több juttatási elem is tartozik. Kiemelt szerepet tölt be a cafetéria-juttatás, ami béren kívüli elemként egyéb juttatásnak minősül. Ide tartozik – többek között – az étkezési hozzájárulás, ruhapénz, telefonszámla-térítés, lakhatási támogatás, tanulmányi támogatás, szociális hozzájárulás, egészségügyi szűrővizsgálatok stb. A béren kívüli juttatási elemek ritkán hatnak közvetlenül a dolgozók munkahelyi teljesítményére, de az ösztönzési rendszert vonzóbbá téve, mindenképpen hozzájárulnak a munkáltató iránti elköteleződéshez és támogatják a szervezethez való pozitív hozzáállást (Krauss – Petró 2014).

A kérdőív vizsgálati kérdése: Mennyire elégedett az egyéb juttatásokkal?

A kutatás során a válaszadók többsége a teljes mértékű elégedetlenségét fejezte ki az egyéb juttatásokkal összefüggésben. Bizonyítja ezt az, hogy az 1249 fő megkérdezett közül 530 fő (42,43%) választotta a 0 értéket az egyéb juttatásokkal kapcsolatos elégedettség terén, 222 fő (17,77%) pedig az ugyancsak alacsony szintű 1-es értéket adott. 194 fő (15,53%) értékelte az egyéb juttatásokkal kapcsolatos elégedettségét 2-es értékűre, 3-as minősítést pedig 159 fő (12,73%) adott. 103 fő (8,25%) jelezte a válaszában viszonylag elégedettségét a 4-es érték megadásával. A válaszadók csupán elenyésző részét teszik ki azoknak a száma, akik az egyéb juttatásokkal kapcsolatosan maximális elégedettséget éreznek (41 fő, 3,28%). Jelen tanulmányban részletesen közölt egyéb juttatási szabályok a jelek szerint – terjedelmük és kidolgozottságuk ellenére – inkább irritálják, semmint ösztönzik a válaszadókat.

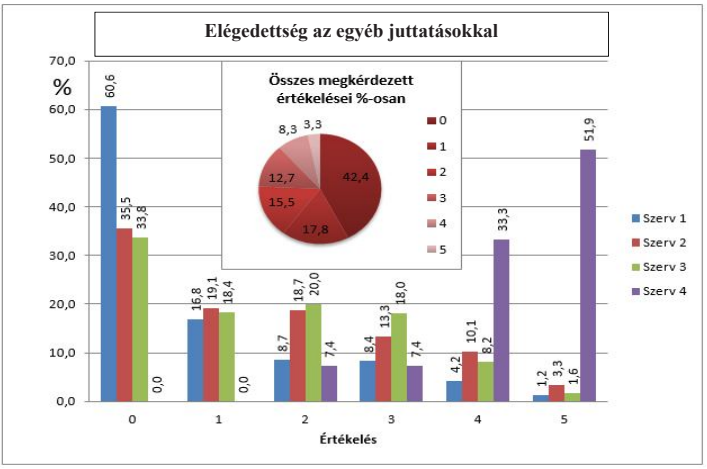

5. ábra. A kérdőíves felmérésben részt vevők elégedettsége az egyéb juttatásokkal %-os eloszlásban
Forrás: Saját szerkesztés

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Összegzés

Jelen tanulmányban részletezett bérrel kapcsolatos elégedettségi mutatók bemutatására egy 2019-ben lefolytatott – közszolgálati motivációs tényezők felmérését vizsgáló – empirikus kutatás során feltett kérdésekre adott válaszok alapján került sor. A fent részletezett kutatási eredményeket mindenképpen érdemesnek tartom összehasonlítani az ugyanezen témában 2014-ben a „Jó Állam" koncepcióval összefüggésben végzett kutatás megállapításaival.

A „Jó Állam" koncepcióval kapcsolatos kutatás[8] a bizalom, az együttműködés és a hatékonyság közigazgatással kapcsolatos összefüggéseit mérte vezetői, kormánytisztviselői szinten, valamint a lakosság és az egyetemi hallgatók körében. A vizsgálati kutatás során 40 db mélyinterjú készült vezetőkkel, 11 004 fő kormánytisztviselő részéről online kérdőív megválaszolására került sor, a lakosság körében reprezentatív kérdőíves felmérés történt, valamint az egyetemi hallgatók körében is kérdőíves megkérdezés zajlott.

A vizsgálati kutatási kérdések a Magyary Programban meghirdetett „Jó Állam" koncepciója köré szerveződtek. A 2014-ben lefolytatott kutatás többek között kitért a vezetők által hatékonynak ítélt motivációs eszközökre, mely jelen tanulmány témája szempontjából is relevanciával bír. A vezetői mélyinterjúkat 2014. februárban és márciusban folytatták le, melynek során összesen 40 fővel végeztek átlagosan 1 óra terjedelmű interjút. A kutatás mélyinterjúba bevont vezetői minisztériumok, kormányzati hivatalok megyei és járási kormányhivatalok vezető és középvezető munkatársai voltak. Az érintett vezetők többségében helyettes államtitkárok és osztályvezetők voltak, többnyire jogi-igazgatási, HR és ágazati szakmai vezetői körből. A kutatás megállapítása, hogy a mélyinterjúba bevont vezetők által hatékonynak tekintett motivációs eszközök körében – a vezetett szervezeti egységtől és ágazattól függetlenül – az anyagi kompenzáció minősült a legjobb motivációs tényezőnek. Ezzel összefüggésben megállapítást nyert, hogy a közigazgatásban dolgozók bérjuttatása a versenyszférához hasonlítva – kevésbé versenyképes. Továbbá a kutatás keretében felmért, havi fizetéssel való elégedettség szempontjából a kilátástalanság volt a döntő tényező (Gellén 2015). „A hivatali kompenzáció versenyképességének hiánya a gazdaság kis mértékű gyorsulása, ezzel együtt a piaci körülmények között elérhető juttatások relatív emelkedése következtében 2013-tól már érezhetően befolyásolta az állásokra pályázók bérelvárásait a megkérdezett vezetők szerint." (Gellén 2015)

Az eltérő időpontokban és módszerekkel végzett kutatások mindegyike arra az eredményre jutott, hogy a bér kiemelkedő jelentőségű a motivációs tényezők közül. Némi különbség érzékelhető a közszféra béreinek megítélése tekintetében, noha

[8] Az ÁROP 1.1.26-2013-2013-0001 keretében elvégzett kutatás a „Jó Állam" koncepcióval kapcsolatos percepciókat méri…" (Gellén M. [2015]: Közigazgatás: Reform után, átalakítás közben. A 2010–2014-es időszak közigazgatási reformja az érintettek véleménye alapján. Patrocinium Kiadó, Budapest, 35. old.)

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5

TANULMÁNY

2019-ben sem voltak maradéktalanul elégedettek a bérekkel a közigazgatásban dolgozók, azonban kilátástalanság nem volt tapasztalható, amely helyzet egyik lehetséges okaként a Kit. bevezetésével eszközölt bérrendezés is megemlíthető.

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a közigazgatás illetményrendszerében, a Kit. által eszközölt módosítások szükségességét és időszerűségét is alátámasztották a közigazgatáson belüli humánerőforrás-gazdálkodás hatékonyságát vizsgáló mérési eredmények.

Irodalom

Farkas F. – Balogh G. – Rideg A. (2015): Menedzsment alapvetések és funkciók. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

Kiss Gy. (2005): Munkajog. Budapest, Osiris Kiadó

Krauss G. – Petró Cs. (2014): A közszolgálat béren kívüli juttatási rendszerének aktuális kérdései. Pro Bublico Bono – Magyar Közigazgatás 2014 (4): 45–46.

Gellén M. (2013): A közszféra és a magánszféra viszonya az egyéni karrierutak tervezésében. Pro Bublico Bono – Magyar Közigazgatás, (4): 36–47.

Gellén M. (2015): Közigazgatás: Reform után, átalakítás közben. A 2010–2014-es időszak közigazgatási reformja az érintettek véleménye alapján. Patrocinium Kiadó, Budapest

Hornyacsek Júlia (2014): A tudományos kutatás elmélete és módszertana. Szakkönyv tudományos munkát végzők és doktori tanulmányokat folytatók számára. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest

Kádár K. (2019): Hatékony közigazgatás. In: Jó állam jelentés 2019. NKE – Kutatásmódszertani és Mérésügyi Iroda. 157. old.
https://joallamjelentes.uni-nke.hu/kiadvanyok/jo-allam-jelentes-2019-elso-valtozat/ (Letöltve: 2020. 05. 06.)

Központi Statisztikai Hivatal (2019): Magyarország, 2019. I–III. negyedév
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mone/mo1909.pdf (Letöltve: 2020. 06. 26.)

[KSH 2020. január havi bruttó átlagbér. KSH Gyorstájékoztató (2020): Keresetek, 2020. Közzététel: 2020. március 31.]

https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/ker/ker2001.html (Letöltve: 2020. 10. 18.

Marshall, A. (1961): Principles of Economics. An Introductory Volume. 8th edition. English Language Book Society & Macmillan Co. London.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/5

http://krishikosh.egranth.ac.in/bitstream/1/77892/1/PRINCIPLES%20OF%20ECONOMICS.pdf. (Letöltve: 2020. 10. 07.)

Zerényi K. (2016): A Likert-skála adta lehetőségek és korlátok. Opus et Educatio 3. évf. 4. szám 470.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

Közelítések egy integrációs látleletről

Két könyv, egyazon fázis, harmadik olvasat

Kovách Imre (szerk.) (2020): Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, Budapest, 377 oldal
Kovách Imre (szerk.) (2020): Mobilitás és integráció a magyar társadalomban
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, Budapest, 432 oldal

A. GERGELY ANDRÁS[1]

Ahogy a kutatót a fölhalmozódó forrásanyag, oszlopokba rendeződő adattömeg, feltárt új ismeret serkenti egységbe foglalni a tudástapasztalatot, úgy kellene talán összegzésre bírja a megjelenített anyag a recenzenst is. A prezentáció felelőssége, a közlés relevanciája így ugyan messze nem összevethető, ám a nyilvánosság kockázata talán közös annyiban, vagy legalábbis megosztható, ha a reflexió méltóképpen föl képes emelkedni a kutató(k) közlő szándékához. Két ekkora, s ily módon árnyalt tanulmánykötet esetében ez nem is kevés rizikóval kecsegtet, de mert a próbatétel nélkül kevesebbet is ér, inkább csak „megszolgálni" próbálhatom a bizalmat, mely reflexióra bírt e téren.

A kézbe kapott kötetek (mert mindjárt párban kiadott művekről esik majd szó) első tekintetre is impozáns, már a küllemre is speciális gondot fordító munkák. Élmény kézbe venni az elegánsan öltöztetett műveket, melyeket ízléses, rangképes, megfontolt komolyság tömör pompája jellemez – kissé talányosra formálva is a fedőlapra illesztett illanékonyság hangulatával (Kovács Mariann választékos munkájaként). Ez fontos. Érdektelen küllemű kötetnél még belelapozni is próbatétel – ezek viszont csábítják a kezet a megértés felé közelíteni. Ráadásképpen mintegy szerencsésen fedik, leplezik is a szándékot, mely „címkézett olvasótáborként" azonnal kiválasztja azt a három tucat értelmiségit, akit efféle kérdések még érdekelnek, s

[1] ELTE TáTk Kulturális Antropológia Tanszék, email: andrasgergelya@gmail.com

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
www. metszetek.unideb.hu

ezektől is elmarad valahol a közérdeklődés vagy a szakmai kíváncsiság, mely a társadalmi tudás, politikai vagy gazdasági rálátás köztes szférájába emelhetné az érintett tömegek számára is relevánsnak minősülő elemzések egész tudástárát.

Nem könnyen engedődik meg olyasféle észrevétel, mely abból indul ki, hogy a társadalmi struktúra kutatásában (legalább) a nyolcvanas évek óta életvitelszerűen jelenlévő Kovách Imre és kutatói köre más érdekeltségi és értelmezési igényt formál efféle tartalmak publikálására, mint a politikai vagy akár a közgondolkodási többség, vagy éppen e recenzió készítője. Nem vagyok eléggé „empirikus társadalomkutató" ahhoz, hogy módom volna megfaggatni – nem a legszélesebb társadalmi érintettségi kört, de legalább – az elvben érdekelt szociológusokat arról, miképpen vélekednek a társadalmi struktúra jelenéről és az ebbe integráló hatások köréről. De félem a várható válaszok jellemző többségét, hogy ugyanis még vélekedni is vétek ilyesmiről olyankor, midőn maga a struktúra, s mögötte még inkább maguk az érintettek társadalmi körei a totális, kezelhetetlen, átláthatatlan átmenet fázisában érezhetik magukat, s róluk „érvényeset" vélekedni is merénylet vagy erős kockázat lehet. Ekképpen a két kötet szinte flegma távolságtartásra késztet, ha a magam struktúra-elméleti igényére és a lehetséges válaszkísérletekre gondolok, s azt is belátom, ha csak engem késztet kételyekre – de félem, a lehetségesen érdekelt többséget is ugyanígy.

Innen jó veszteni! Sőt, mert már a nyolcvanas évek társadalomtudományi szakmai vitáit (a rétegződés – modell – vizsgálat kulcskérdéseire hangolt sok kötetben) is felhangolta az alapvető problematika, mely a struktúra- vagy kultúraorientált felfogásmódok lehetségességével számolt, ezt a tetten érhető két dimenziót pedig az alábbiakban is a két testvérkötet látszólagos elkülönítésével tagolom – jóllehet, ez a belátó rálátás már önmagában is adná egy harmadik olvasat lehetőségét.

Az alapstruktúrá(k)ról

Már az *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban* című kötet[2] szerkesztői előszava is jelzi, mennyiben mondható egységesnek a szerzői tanulmányok szerves illeszkedése a kutatási projektben megnevezett témakörben, de egyúttal meg is állapítja: „A tanulmányok a rendszerintegráció, társadalmi integráció és személyközi integráció szintjein elemzik az integrációs mechanizmusok működését és annak hatásait. Integrációs mechanizmusoknak tekintik azokat az intézményi, csoportos esetleg egyéni cselekvéseket, beállítódásokat, képzeteket, értékeket és normákat, amelyek létrehozzák, javítják, lehetővé teszik az integráció szereplőinek együttműködését, növelik az összetartozás érzetét, csökkentik vagy megelőzik az integrációval kapcsolatos kommunikáció zavarainak és a konfliktusok kialakulásának lehető-

[2] Kovách Imre (szerk.) (2020): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, Budapest, 432 oldal

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

ségét vagy elmélyülését." (7. old.) Így hát (legalább) három integrációs szint, három kiterjedés és ötféle főbb dimenzió mentén keletkezett elemzésekről van szó. Ezek mindegyike mint tudományos igényű tanulmány is, további ágak és bogak, szempontok és nézőpontok, perspektívák és kölcsönhatások, technikák és kihívások, helyzetek és válaszok sokasága felé vezeti tovább az érdeklődő tekintetét. S ha a legfelszínesebben is komolyan vesszük, hogy egy műhelymunka egyetlen tanulmánya körül egy alkalmi vitában még hány további szempont, hiányérzet, belátási igény, magyarázat, értelmezési horizont vagy szűkítési-lokalizálási igény jelenik meg, akkor talán átlátható a recenzens dilemmája, miként is lehetne négy fejezetbe tagolt tíz szakmai tanulmányt egyetlen olvasati perspektívából fölbecsülni. E sejtelmes képtelenség vállalását szívesen bízom másokra, magam itt egy „kívülnézeti" optikával tekintek most a dolgozatok összességére, s biztos lehetek abban, hogy temérdek szükséges méltánylási szempontot figyelmen kívül fogok hagyni. Ezt azonban nem bánom, szinte bárki más olvasóval is meg fog esni hasonló. De mert tanulmánykötet, melynek polcunkon a helye, még semmi sem ment veszendőbe, idővel újra elővehető, forgatható, összehasonlítható, mérlegelhető marad további rákérdezések alkalmával is. Együttesen is, esettanulmányi értékeik kiemelésével is.

Lehet, talán leginkább akkor járok el korrektül, ha a lehetséges olvasót rögtön az ismerkedés fázisába is beavatom. Példaképpen: megpróbáltam rákeresni a négyszáz oldalnyi szövegben, hova, avagy mibe is integrál mindaz, ami mechanizmusként ezt segítené vagy épp gátolná. Mert hát valahol és valahogyan kellene lennie valaminő integrációs, beilleszkedési, bentmaradási, valahová-tartozási eredendő célnak, társadalmi késztetésnek is… A keresés eredménytelen maradt, mintegy evidenciaként tételeződik, hogy van „A" társadalom, van egyéni és csoportos és rétegződési és részesedési integrációs szint, s vannak egyenlőtlenségek a társas együttlét strukturális eredőit, hatásait tekintve. Tehát alapszinten egy konszenzusból indulunk: van társadalomképünk, van olyasmi, amit szinte közös nevezővel, egyetértéssel társadalomnak tekintünk, s amihez minden egyénnek vagy közösségnek kell lennie valamely kapcsolódási pontjainak, szintjeinek, kötődéseinek, akaródzásainak. Ezzel máris alapgondom van, s a tanulmányok ebben nem megcáfolnak, hanem eligazító módon meg is erősítenek. Ez leginkább az a „távolságtartó", indifferens (hogy ne mondjunk „objektívat" véletlenül sem) rálátás, mely nem belül-, hanem kívülálló, vagyis feltételezi, hogy mintegy konszenzussal beszélhetünk egyfajta elvont társadalmi valóságról vagy valóságképről, melyben viszonylag könnyeden egyetérthetünk, ami ezúttal a valamibe-beilleszkedés késztetése. S persze, nem tudományos konszenzus kérdése, avagy még kevésbé megegyezéses feltétel, hogy tételezünk egy nagy egészet, melynek részeiként és rétegeiként további elemek megnevezhetőségét posztuláljuk. Annyi viszont a kiindulás alapjaihoz tartozik akkor, hogy mintha egységes képünk lenne arról, mit nevezünk társadalmiságnak, egyének helyzetének, pozícióknak, státuszoknak, javakhoz jutásnak és elosztásnak, részesültségnek vagy dezintegráltságnak akár. Nem „leckekönyvi" tézisre vágyom, de arra igen, kerülhes-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

sen valahol elő egy képzet úgy, hogy annak paraméterei világossá tettek számomra is. A „rákeresés" gesztusa innen indult: amennyiben a társadalom mint létező föltétlenül egy képzetes nagy egész, amibe integrálódik az alárendelt népesség, akkor már sokkalta inkább nemzeti, állami, politikai, képzetes univerzumról van szó, vagy éppen lakóhelyi, származási közösségről, mint akár az egyes tematikus tanulmányok körében bármelyik írásban. Ez mint dilemma bizonnyal „iskolás kérdés", avagy alapismeret a struktúrakutatóknak, de nem az magának az Ismeretlen Olvasónak. Már az első, mintegy keretet is adó tanulmány *Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés* címen (Huszár Ákos, Kovách Imre, Kristóf Luca és Szabó Andrea írása, 11–43. old.) igyekszik eligazítani abban a gondolatkörben, ahogyan a társadalmak kutatásának tudománytörténetében az új- és legújabb kori tárgyalásmódok kezelték ezt a válaszlehetőséget (Marx, Weber, s főképpen Merton alapján), amihez nemcsak szaktárgyi olvasottság kell, de mérlegelési aspektus is. A szerzők ennek nyilván birtokában vannak, de úgy vélem, messze nemcsak a szaktudományi optika kell itt érvényesüljön, legalább ennyire szükség volna a „legáltalánosabbnak" mondható vagy legszélesebb értelmű társadalmiság értelmezési hálójának elmélettörténeti körvonalaira is. A szerzők viszont erre kifejezetten nem vállalkoznak, eleve szűkítenek és pontosítanak társadalmi integráció, a kapcsolatok, az egyenlőtlenségek, a normák, a részvétel módjai és specifikusan a szubjektív kirekesztődés területére. „A tanulmány témája a társadalmi rétegződés és integráció összefüggése, amelyet 2015-ben és 2018-ban felvett kvantitatív adatokon elemeztünk. Bemutatjuk az integrációs modell létrehozásának részleteit, a felhasznált dimenziók konstruálását és változásait a két felvételi időpont között. Választ kerestünk arra, hogy a normatív funkcionalista rétegződésmodell elemzésbe vonásával hogyan lehet jobban megérteni a társadalmi pozíció és az integráltság egymásra hatását és az ezt elősegítő, kikényszerítő integrációs mechanizmusok működését. Eredményeink szerint a foglalkozási csoportok és a vizsgált integrációs mechanizmusok között értelmezhető összefüggés mutatható ki. Az osztálymodell felső rétegei (leginkább a vállalkozók, a vezetők és értelmiségiek, az egyéb szellemiek) következetesen magasabb gyenge kötésszámról, alacsonyabb kirekesztettségérzetről és magasabb politikai részvételről számoltak be. Szintén nagyon hasonló, csak éppen pont fordított előjelű eredményeket tapasztaltunk a foglalkozáson alapuló modell alsó rétegeinél, leginkább a munkanélkülieknél és az alacsonyabb képzettséghez kötött segéd- és betanított munkát végzőknél. Ami talán a legérdekesebb fejlemény, hogy a munkaerőpiacról való kilépés, egész pontosan a nyugdíjas korba való belépés és a jelenlegi nyugdíjas státus nem változtatta meg lényegesen a gazdaságilag aktív időszakból eredő társadalmi előnyöket és hátrányokat." (411. old.)

Röviden: ha itt a történeti, tudományelméleti, metodikai vagy struktúra-leképezési látószög kellően körvonalazatlan marad, miként lesz hitelessé az utána következő további tanulmányok sora? Hogy kérdésem (a „mibe" és „hova") az integráltság, a személyi/perszonális integritást beleértő, vagy azt feltételül kezelő szemlélődés

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
www. metszetek.unideb.hu

része-e, kissé indokolnom kell. A nemcsak szigorúan „szótári" értelemben vett integráció a teljes egészhez való viszonyt jelzi vagy utalja, ez valószerű. Ugyanakkor – s ez az, amit a beilleszkedési mechanizmusok kötet az elvontság szintjén látszik kezelni, s a másik, a térbeli, csoportbeli, identitási és mobilitási kérdéseket taglaló kötet már emberközelibb valóságában tételez – a társadalom egésze mint integrált egység okkal teszi feltételezhetővé, hogy nem egységességről és egyenlőségről van szó, hanem a beilleszkedés tudatos, megfogalmazott, vállalt, stratégiává vagy cselekvési normává tett szándékról, társas létformák és közösségek saját struktúráját kiadó számosságról, felépítményről, formaegészről. De hogyan is lehet azt az „optikailag" egységnek tetsző univerzumot valóban élő közösségek összefüggésrendszerévé téve rákérdezni az egyes rész-egészek viszonyára és kapcsolatrendjére? Együgyűbben fogalmazva: ha én kérdezett vagyok, és integráltságom a kérdés, alapszinten visszakérdezek: miért, én így magamban és megannyi egyesítő, elkülönítő, hasonlóvá tevő vagy megkülönböztető jegyemmel együtt nem vagyok egy integráció része? Nem vagyok beilleszkedett, csak akkor, ha neve van az illeszkedésnek, ha kódja van a hovatartozásnak, ha iránya van a törekvésnek, ha célja és normája a sikerének? (Emlékezetes még az egykori struktúravizsgálatok ellenpontján a Somlai Péter által fölvett szempontegyüttes, melynek módszertana és a társadalmi betagolódásra építő kérdéskörei a szocializáció jóval intimebb oldaláról közelítettek mindehhez „*Kiilleszkedési zavarok*" címen, 1989-ben.) Nos ez az, amit a kötet (s részint a másik is) oly módon vesz evidenciának, hogy föl sem merül az integráció mint cél, az integráltság mint rang, a beilleszkedési és hovátartozási állapot mint készség vagy szándék függvénye, magyarán a vállaltan–tudatosan–célzatosan elért strukturális pozíció és az elszenvedett, szubjektív életvilágok kölcsönhatásaként létrejött entitások különbségeinek szükséges részletrajza. Ezzel, úgy vélem, és egynémely szakirodalmi bóklászás meg is erősít ebben: a mai integrációs vizsgálódások köre azt teszi kétségessé, hogy akinek nincsen deklarált/deklarálható egységesülési törekvése, beilleszkedési célja, alkalmazkodási modellje, csatlakozási aspirációja vagy beolvadási programja, az nem is része a nagybetűs társadalomnak, így nem lehet alanya az összehangolódás és hovátartozás teljességének – ami pedig amúgy is meghatározhatatlan –, egyben tehát magának a kutatásnak is csupán esetlegesen válhat részévé. Hol van tehát a „nem-integrált" egyed ebben a folyamatban, akinek alkalmazkodási, betagolódási, hozzárendelődési, egybemosódási célja nincs vagy nem kifejezhető, de mégis része az egésznek, ha akarja, ha nem?

A részválasz, de könnyedén elfogadható replika azonban – a különösebben mély személyiségfejlődési vagy szociálintegratív adottságokkal részletesen számolni képes feltételrendszer nélkül is – az, amit a bevezető fejezet rögtön részkérdésekre, integrációs szintek sorára bont. „A *rendszerintegráció* szintjét a politikai alrendszerrel összefüggő mechanizmusok és tudások, az intézmények, valamint legalább részben a normák és értékek fedik le. A politikai értékek és annak differenciálódása, az értékvilág ugyanis tárgya a politikai kultúrának és a politikai szocializációs szakiroda-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

lomnak egyaránt. A *társadalmi integrációhoz* tartoznak a redisztribúciós mechanizmusok, amelyek a társadalom különböző rétegei között újraosztják a rendelkezésre álló forrásokat (Czibere et al. 2017, Csanádi 2020). Nyilvánvaló a térbeliségnek, a lokalitásnak, másként a területi integrációnak a társadalmi integrációhoz tartozása is (Csurgó et al. 2017), amelynek a Kovách-féle értelmezés alapján a hagyományos foglalkozási alapú rétegződés problematikája is a része. Az integrációs modell és a korábban használt, elsősorban foglalkozásalapú modellek összehasonlításának egyik eredménye az volt, hogy az integrációs modell használata jelentős módon bővíti a magyar társadalom valós tagozódásával kapcsolatos ismereteket, azokat új szempontokkal egészíti ki (Kovách et al. 2016)." (14. old.) A kutatások egésze (tételezve, hogy az összesség elvben az egész is) tehát itt eleve az integráció típusait, modelljeit tekinti az integráltság teljességének, s ennyiben alapszintű részválaszt is ad alapkérdésemre: ha így elemezzük, így vesszük, akkor ez az integráció-fogalom és az a társadalmi összkép mint együttes aspektus ebben a modellben és a maga módján harmóniában is van. Ebből fakadóan mintegy a modell részeként kezelt *személyközi integrációhoz* tartozó értékek pedig a három komponensű rétegződési modellnek úgy részei, hogy a hagyományos rétegződésmodellek és -sémák mellett olyan viszonyrendszert formálnak képletté, melyben „a társadalom felső és alsó csoportjainak jellemzőit" megjelenítő leírás „minden más modellnél érthetőbbé teszi a középrétegek differenciálódását előidéző folyamatokat és társadalmi mechanizmusokat" mutató keretrendszert, hogy ezekkel az új kutatások új aspektusaival új „empirikusan megragadó dimenziókat" sikerüljön létrehozni (15. old.). A társadalmi integráció különböző dimenziót *az integrációhoz és a dezintegrációhoz* kapcsolódó problémákkal együttesen mérlegelő társadalomszerkezeti modell pedig (a hagyományos foglalkozásalapú modell mellett) a foglalkozásra építő csoportosítások, rétegsémák és látens osztálymodell-leírás mellett a társadalmitőke-változók (így a kapcsolatok, a bizalom és a részvétel) bevonását is alkalmasnak látták az elemzésre, a hagyományos modellekkel leírt rétegződési és strukturális egyenlőtlenségek megjelenítésére, s ezekhez képest a társadalmi integráltság egyéb indikátorai (szubjektív társadalmi kirekesztettség, szubjektív társadalmi fontosság, normakövetés, munkaintenzitás) bevonására is kísérleti bizonyítást tettek, a korábbi modellek és foglalkozásalapú rétegződéssémák magyarázó erejét kiegészítve az integráltság magasabb szintű társadalmi tőkével együtt járó változóival. (14. old.) „Ennek a tanulmánynak az elsődleges kérdése az, hogy a társadalom különböző csoportjai miként és minek a következtében integrálódnak a magyar társadalomba és milyen integrációs mechanizmusok segítik elő vagy éppen gátolják a különböző társadalmi helyzetűek integrációját. A kulturális célok eléréséhez rendelt intézményes eszközök a társadalmi integráció több egymástól eltérő dimenzióján keresztül megjelennek (vö. Dupcsik – Szabari 2015, Kovách et al. 2017), amelyek a dezintegráció különböző fajtáiról tájékoztatnak. A lehetséges dimenziók közül négyet vizsgálunk: a politikai

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

részvételt, valamint a gyenge kötések számát, azaz a nexusdiverzitást, a társadalmi kirekesztődés érzékelését és a normakövetést." (12. old.)

A kicsit szándékoltan is „tudálékoskodó" kérdésemre kapott hamari válasz („a sokféléből most négyet vizsgálunk") tehát már az első tanulmányból leágaztatható, ehhez pedig a szerkesztő, Kovách Imre, a kötet szerkezetének pontosító keresztmetszetét is adja bevezetőjében: „A társadalmi egyenlőtlenségekkel foglalkozó blokk első két tanulmánya amellett, hogy megkerülhetetlen jelentőségű kutatási eredményeket ad közre a rétegződés és integráció kapcsolatáról és a politikai integrációról, az integrációs mechanizmusok fogalmának az értelmezéséhez történő elméleti igényű hozzájárulást is felvállalja. A harmadik szöveg a redisztribúciós mechanizmusok integratív és sajnálatos módon dezintegratív következményeit mutatja be nagyrészt új és korábban hiányzó adatok értelmezésén keresztül. A kormányzás integrációs lehetőségeiről és következményeiről szóló rész a középszintű és a helyi kormányzási szintek, valamint a civil társadalom szervezeteinek működéséről közöl javarészt teljesen új szemléletű és információs bázisú elemzéseket. A munkaerőpiac és az egész[ség]ügyi rendszer integrációs funkcióinak az elsődlegesen fontos és kiemelkedően sikeres elemzéseit a Magyarország és a határon túli magyarok kapcsolatát, együttműködését bemutató nagyszerű összefoglaló mű, illetve az előítélet és migrációs tapasztalat kölcsönhatásait leíró munka követi. A kötet szerkesztője tudatában van annak, hogy a társadalmi integrációról való tudásunk szintézise a következő munkánk feladata, ugyanakkor abban is biztos, hogy az olvasó alapvető fontosságú szövegeket talál ebben a kötetben, amelyek teljességgel új megközelítésekkel és módszerekkel járulnak hozzá jelentősen a jelenkori magyar társadalom ismeretéhez." (7–8. old.)

A *Társadalmi egyenlőtlenségek és társadalmi integráció* blokkot tehát a *Struktúra és cselekvés. A politikai integráció mechanizmusai* (Gerő Márton és Szabó Andrea írása, 45–82. old.) fejezet követi, majd a *Redisztribúció és társadalmi integráció* (ez Balogh Karolina, Czibere Ibolya, Kovách Imre, Nemes-Zámbó Gabriella tanulmányaként, 83–133. old.). Az ezekből kiemelhető tartalmak rövid szemlézése is vétség lenne, hisz amikor Gerő – Szabó áttekintésükben a politikai szociológia és a politikatudomány főáramával szakítva épp azt hangsúlyozzák, milyen kölcsönös kapcsolat van a társadalom különböző csoportjainak viszonyai és a *politikai folyamatok* (politikai integráció, egyenlőtlenségek, politikai cselekvés, civil társadalom, újraelosztás) *történeti és strukturális beágyazottságai* között, akkor a kölcsönhatások elemi részletei felé térnek ki, interakciók révén keresik a rendszerszemléletű megközelítéseket (mindenekelőtt Charles Tilly munkássága alapján az újraelosztás, a civil társadalom és a politikai kommunikáció területeit), s az átjárhatóságot, csoporthatárokat tekintik át a NER önképére formálandó társadalmi eszközrendszerére koncentrálva – ezt pedig „röviden" vázlatozni szinte képtelenség. De a *redisztribúció/integráció* tanulmány is olyan kontextusokban vizsgálja a címadó összefüggéseket a 2015–2018 közötti társadalmi egyenlőtlenségeken, melyekben a jövedelmek formáit és jellemzőit

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

saját adatfelvétel alapján a jóléti transzferek, családtámogatások, a nyugdíjak, munkanélküli támogatások (segélyek) és hatásaik szempontjából elemzik, kitérve a projektformában újraosztott fejlesztési és egyéb források felhasználásának társadalmi következményeire, továbbá a jóléti redisztribúció egyéb velejáróira is –, hogy ezek csíziója éppen a mélységi mutatókban van, körvonalaikkal csak a tematikus horizont rajzolható meg, részleteiket pedig nem én pontosítom, hanem a szerzők érdemi adatai biztosítják tanulmányuk keretei között.

A bevezetőben is jelzett második nagyobb, *Kormányzás és integráció* című blokk (ugyancsak három dolgozattal) Pálné Kovács Ilona elemzésével kezdődik, aki *A kormányzás területi (közép) szintjének integrációs szerepe* (135–166. old.) témakörében elvégzett empirikus kutatás nyomán a magyar megyék helyzetével foglalkozik, főként arra koncentrálva, miként töltenek be integrációs-koordinációs szerepkört a középszintű önkormányzatok, megállapítva, hogy szinte teljesen periférikus pozíciót töltenek be, kitetten a más országokban is tapasztalható centralizálási törekvéseknek, de lényegileg a magyar kormányzati és helyi, különösen nagyvárosi önkormányzati elit megyeellenességével magyarázhatóan. Viszont mert a teljes önkormányzati szektor jelentős veszteséget szenvedett el az utóbbi évtizedben, kicsiny marad az esélye annak, hogy a középszintű képviseleti kormányzási szereplők a koordinációs és társadalomintegrációs szerepkörük fogyatékosságai okán jelentős hatékonysági, területi és társadalomintegrációs közreműködéssel tudnák szolgálni a kormányzás egészét. Helyi szintű, közvetlenebb kapcsolat lehetőségeit keresi tanulmányában Tamás Veronika is (167–194. old.), aki *Az önkormányzatok és a helyi társadalom integrációja* címen vizsgálja a politikai szférán kívül eső szereplők döntéshozatali sanszait, befolyási esélyeit. Ezen a területi integrációs szinten az állampolgári, civil szervezeti, vállalkozói, közéleti aktivista bekapcsolódás mechanizmusait keresi, mivel a kormányzati racionalitás bázisát a sokszereplős részvételi, az „új lokalizmust" mutató, a delegáció-elméleteket és partnerségi megoldásokat is figyelemmel kísérő nemzetközi összehasonlítás alapján úgy fest, nem „hozza" a helyi önkormányzatok számára jelentős előnyöket, részben a társadalom inaktivitása, részben pedig az önkormányzatok nyitottságának hiánya miatt, leszámítva egyes jól szituált társadalmi csoportok (például értelmiség, vállalkozók) erős érdekérvényesítése (demobilizáció, közvetlen profitcélok, szűkös forrásallokáció, csökkenő forrásbázis) kérdésköreit – ám a helyi társadalom nagy részében erősen korlátozott minden téren, így a közösségi kohézió szenvedi kárát mindezeknek is. A témakörök szerves egészbe fonódnak *A civil társadalom változó szerepei és a társadalmi integráció* témakörével Gerő Márton és Kerényi Szabina írásában (195–232. old.), melyben a civil társadalom, a társadalmi mozgalmak, a nonprofit szektor és a politikai lehetőségstruktúrák szerepelnek az integráció és a politikai részvétel tesztjeként. Kiemelik, hogy a civil társadalom politikai keretfeltételekkel összefüggő működése elvileg elválaszthatatlan lenne a politikai kontextustól, ezen belül azoktól, melyek közt az integráció különböző funkciói nem eleve adottak, így a társadalmi mozgalmak és a

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
www. metszetek.unideb.hu

nonprofit szektor koncepcióit is szükséges átlátni. Az elméleti, leíró modellek, valójában sokszor elvárásokkal terhelt koncepciók egy része azonban sokszor csak képzetes remények, mögöttes adataik viszont a KSH nonprofit szervezetekre vonatkozó idősorainak elemzésével illusztrálva nem csupán a 2010 óta lezajlott civil társadalmi gyengülésről bizonykodnak, hanem a civilitás részbeni szervezeti átalakulásairól is: a demokratikus elköteleződésű szervezetek központi szerepe az erőforrások és beágyazottság lassú növekedése révén biztató lehetett, de az utóbbi évtizedben „azok a szervezetek erősödtek meg, amelyek kevésbé vagy egyáltalán nem hangsúlyozták a demokratikus szempontokat, miközben a szervezetek politikai beágyazottsága folyamatosan csökkent vagy stagnált. Ezzel párhuzamosan drasztikusan csökkent azon szervezetek száma és befolyása, amelyek korábban fontos szerepet játszottak a demokratikus közéletben." (415. old.)

A lokalitás, a középszintű és helyi kormányzás, valamint a civil érdekérvényesítés leíró megjelenítései és idősorai már jelzik, hogy a politikai részvétel és a politikai lehetőségstruktúrák alighanem nagyobb rendszereket alkotnak, vagy azokba tagolódnak. Ezért is indokolt a kötet struktúrájában az *Integrációs rendszerek* (231–307. old.) blokk ittléte, melyben két tanulmány teszi mélységi elemzés tárgyává a részrendszerek strukturális mutatóit: a munkaerőpiac és az egészségügy a témakörük.

Az elsőben *Rugalmasság biztonság nélkül. Munkaerőpiaci integrációs mechanizmusok Magyarországon a 2010-es években* (233–265. old.) címen Illéssy Miklós, Huszár Ákos és Csizmadia Péter taglalja a meghatározó évtized foglalkoztatásbővítési és költséghatékonysági kérdései mellett a munkaerőpiacról kiszorultak társadalmi védettség nélkül maradását, a relatív deprivációs szintek fennmaradását és az érdekérvényesítési képességek párhuzamos csökkenését. A tézisből fakad részint a válasz is: a mai magyar társadalom egyre inkább a munkaerőpiacon kívánja integrálni a társadalom tagjait, de egyre gyengébb védelmet biztosít az idős korúaknak, a tartós betegség vagy munkanélküliség miatt munkaerőpiactól távol maradóknak, a legkevesebb erőforrással rendelkezőknek, a legkevésbé konfliktusképeseknek, illetve a problémáikat nehezebben artikulálni képeseknek – föltéve a kérdést: mennyire lesz fenntartható a gazdasági növekedés visszaesése és a külföldi foglalkoztatás világjárvány okozta esetleges bezáródása után a jelenlegi szociális modell, s marad-e a foglalkoztatás lehetséges rugalmassága egy európai szociális modell része, avagy leválik arról. Ebben a „totálképben" már részben jelen van a másik makro-mutatókkal rendelkező részrendszer is, nevezetesen a *Társadalmi integráció, egészség, egészségügy* (Kollányi Zsófia tanulmánya, 267–307. old.) állapotrajza, mely az egyéni, és még inkább a populációs szintű egészségi állapotban összegződni láttatja a perszonális és tömeges érdekkörű hosszabb távú folyamatokat, ezen belül az egészségi állapot alakulásának szociológiai modelljét, az alapvető okok elméletét, mely a különféle alapvető erőforrásokhoz (a tudáshoz, a pénzhez, a kapcsolatokhoz, a hatalomhoz) hozzáférés alakulását és a megoszlások rendszerét formálja. Záró tézisként az integrációs modell és az egészségi állapot kapcsolatát vizsgálja statisztikai módszerekkel,

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

melyek magyarázzák az egészségi állapot alakulásának strukturális tényezőit (például a jövedelem szintjét meg az iskolázottságot), de ugyanígy a normakövetés és a politikai aktivitás összefüggéseit is az egészségi állapottal kapcsolják össze kölcsönhatásaikban.

Itt már részben a totális kép és a részek kölcsönhatásai kezdenek dominálni. Sőt, a kötet következő blokkja már *A részek és az egész* keretében épül tovább Bárdi Nándor tanulmányában (311–370. old.), mely *Közeli távolság. Magyarország és a határon túli magyarok viszonyairól* témacímmel először száz év kormányzati vízióiról szól, majd szűkítve az utóbbi három évtized határon túli magyarokkal kapcsolatos állampolitikáját taglalja, s ennek mint integrációs kérdésnek a magyar etnokulturális közösség és az országhatárok viszonyában „a történetileg szétszakított és szétfejlődött közösségben egyenrangúként" jelen lenni kívánó, „a kulturális, nyelvi, rokoni, baráti kapcsolataikon túl az ország 1920 előtti történetének is szerves részét képező" régiók társadalomintegrációs képességét, gyakorlatát tekinti át. Bárdi leíró módon, az eddigi szakirodalom alapján Magyarország kisebbség- és szomszédságpolitika-története szerint taglalja a magyar–magyar kapcsolatokról, a magyar politikai közösségen belül a nemzet körül zajló klasszifikációs harcról, „a modernizációs fejlődési idealizmus és a nemzeti öncélúság avagy az alkotmányos patriotizmus és a virtuális nemzet intézményesítése stratégiáinak versenyéről" kínálkozó forrásáttekintést és problémakatalógust. Összegzése alapján „a nyelvi, fogalmi birtokbavételt, illetve a határon túli magyarokhoz való viszony társadalmi megítélésének változásait" tükröző összkép, majd az 1989 utáni budapesti kormányzatok magyarságpolitikáját és a határon túli magyarok anyaországi jogi helyzetének változását" tárgyaló fejezetek következnek – idevéve a támogatáspolitika, „a Magyarországra történő, különböző célú szomszédországi bevándorlást és az áttelepülők integrálódását" mutató nyomokat is –, melyek a záró blokkban a nemzetiesítés, a kisebbségpolitika, az egymásról alkotott kép, az önkép és az etnopolitika kölcsönhatásait is megfontolás tárgyává tevő összképbe illeszkednek. Mintha részbeni folytatása is volna itt a kisebbségpolitika strukturális kérdéseinek Papp Z. Attila és Zsigmond Csilla tanulmánya (371–409. old.), mely *Kontextus vagy kontaktus? Előítélet-rendszerek és migrációs tapasztalatok* kérdéskörében a másság elfogadása-elutasítása mintázatainak általános és sajátosabb jellemzőit tárja föl „a kontextus és kontaktus elméleti megközelítésébe ágyazva, a szocio-demográfiai változók, a migrációs tapasztalat, a belső mobilitás és a társadalmi integráció témái szerint". Itt alighanem az állampolitika, a társadalmi struktúra és az államiság tételezett univerzumának egyik sarkkérdését érintik, nevezetesen azt a tágabb kontextust mutatják be, melyben a „társadalmi kontextus heterogenitásának előítéletességet mérséklő hatását" megfigyelve „a migrációs tapasztalat negatív sztereotípiák lebontását elősegítő, tetten érhető jellegzetességeire" fókuszálva, sőt az időben korábbi felmérések szocio-demográfiai háttérrel összefüggő előítéletességeire is rámutatva, ezek iskolázottsággal és kapcsolati körökkel, a

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

politikai klíma előítéletek mintázataira gyakorolt hatásának feltárására is adatokat nyújtó komplexitására következtetnek.

A (kulturális) mozgások funkcionalitásáról

A fentiek nyomán az a képzetünk támadhat, hogy a második kötet (mely nem szándéka szerint második, még kevésbé másodlagos, csupán másodjára vettem kézbe) a Nagy Egész tételezett és megnevezett összefüggésrendszerének egy látszólag részkérdéseként, valójában a visszahatások révén éppoly kulcsfontosságú problematikaként jeleníthető meg. A bevezetőben (szinte azonos szavakkal és körülírással) ugyancsak Kovách Imre mint kutatásvezető és szerkesztő indítja a könyv körvonalazását, megismételve immár a *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*[3] címen összefogott írások előtt „az összegző elemzés egy későbbi munka lesz" helyzetrajzot (7–8. old.), ám áttekintésében az itt közölt írások kerekded bemutatására koncentrál. A kiadó(k), a kötet választékosan ízléses külleme nem tér el, e 377 oldalas kötet is négy nagyobb fejezetre épül *(Mobilitás és integráció, Területi mobilitás, Vissza a társadalomba, Határon innen, határon túl),* de látható, hogy több szerző ismételt szerepeltetése részint a témaköröknek, részben meg a feltáró szempontoknak felelhetett meg. Természetesen nem lehet képem, még kevésbé rálátásom arra, miért mondjuk az ingázás, a bevándorlók befogadottsági mutatói vagy a börtönből szabadultak kérdésköre szerepel itt hangsúlyosan egy-egy tanulmányban, s miért nem a hajléktalanok vagy lecsúszott agrárvállalkozók, meggazdagodott oligarchák vagy sajtómágnások jelennek meg a rétegződés csoportképző faktoraiban, de ennek okaira a kötet részben ki is tér, részben meg láthatóvá teszi maga az egész mű, miképpen vezet a másik kötet strukturális integrációs alapkérdéseinek számos leágazása további ágazati kérdések, csoportformáló erők, funkcionális egységek konkrét egzisztálása felé. Indításával Kovách hangsúlyozza is, hogy a több partnerintézmény bevonásával készülő egész anyag a társadalmi integrációs és dezintegrációs alapkérdések folyamatait kívánja tükrözni, ha nem is egymásra olvasható fejezetek formájában, de olyan összefüggések révén, melyek az egyenlőtlenség alapkérdéseihez és az előnyök/hátrányok kialakuló rendszeréhez képest leginkább a mobilitások folyamataiban mutatnak jellegadó hatásokra.

A fentiekhez hasonló, mintegy „kivonatos absztrakt" jellegű bemutatásokra talán már nem lesz módom (nem beszélve az olvasói türelem határtalanságának fogytáról), de annyit jelezni érdemes, amennyi az önálló kötetre ad érdemi magyarázatot. Kovách szerkesztői előszava ezt így rögzíti: „A jelentős új ismereteket közreadó első témablokk két tanulmánya szerint az európai összehasonlításban a zártabbak közé

[3] Kovách Imre (szerk.) (2020): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, Budapest, 377 oldal

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

tartozó magyar társadalom objektív és megélt, szubjektív mobilitása közötti különbségeket erőteljesen befolyásolja a politikai irányultság, valamint, hogy a férfiak és a nők társadalmi helyzetének a változtatási lehetőségei összességükben még mindig inkább a nők hátrányait mutatják. A magyar társadalom integráltságának a változását 2015 és 2018 között azzal a szándékkal elemeztük a harmadik tanulmányban, hogy megvonjuk a 2010-et követő korszak társadalomra vonatkozó kormányzati törekvéseinek a mérlegét, ugyanakkor bemutassuk az integrációt központba állító módszer és szemlélet társadalomszerkezeti mozgásokat és azok okait is regisztrálni és elemezni képes előnyeit. A negyedik tanulmány elméleti igénnyel és kiemelkedő eredménnyel foglalja össze a magyar társadalom politikai integrációjáról való ismereteinket. A második rész témái a területi mobilitás és az integráció összefüggéseinek, a kapcsolati tőke és a földrajzi mobilitás, valamint az ingázásra ható tényezőknek a bemutatása. A következő rész a szociális munka mobilitási és integrációs folyamatokba történő, korántsem magától értetődően pozitív beavatkozásáról, valamint a börtönből szabadultak visszaintegrálódásának a korlátairól szól adatgazdag és elmélyült elemzésekkel. A kötetzáró tanulmányok újdonságtartalma is jelentős: a nyugati magyar diaszpórák anyaországhoz kötődő és a befogadó államokhoz is kapcsolódó kettős integrációjának a dilemmáiba, motiválóiba vezetik be az olvasót." (7–8. old.) A kötet tehát nem I/2. könyv, hanem önálló szociológiatudományi opusz, funkciója ugyanakkor szervesen az előzőekre épül, azokat ki is egészíti és bizonyos téri-társadalmi-politikai kontextusokban valorizálja is.

Az első elemzés (Huszár Ákos és Szabó Andrea munkája, 11–33. old.) mindjárt a belső összefüggések, az inter- és intragenerációs szubjektív társadalmi mobilitás, a pártpreferenciák és a politikai integráció részkérdései felé kalauzol, „nem a társadalmi mobilitás hagyományosan vizsgált objektív dimenzióit, hanem annak az egyénben lecsapódó érzetét, a szubjektív mobilitást vizsgálva", melyben a közelmúlt évek szociológiai, politikatudományi vizsgálódásaiban tükröződő, a média által erősen vezérelt társadalmak objektív mutatókon túli, sőt „valóságon túli, úgynevezett megélt valóságnak, vagy ahogy a politikatudomány ezt mondja: a *'post-truth'* világnak" szubjektív tüneteire koncentrálnak. A szubjektív mobilitás ilyetén érték-, ideológia- és politikavezérelt, sőt befolyásolt rétegződési hatásai „a mobilitás szempontjából inkább állandóságot, stabilitást mutató társadalom, a szubjektum szintjén lehet erősen felfelé mobilnak megélt, dinamikus és kedvező konnotációjú" világ formálódásáról vallanak, a társadalom tagjai bár hónapról hónapra kedvezőtlenebbé váló helyzetbe kerülnek, „objektív mobilitási mutatókkal ez az érzet nem támasztható alá. Ennek egyik kézzelfogható példája a Fidesz 2006-os *'Rosszabbul élünk, mint 4 esztendeje!'* kampányszlogenje, amely arra próbált rávilágítani, hogy a társadalom súlyos veszteségeket szenvedett az MSZP által vezetett 2002–2006 közötti időszakban" – így a feltörekvés e meghatározó korszakát egyúttal a mediatizált új közfelfogás korszakának is láthatjuk. Szintúgy a látszatok és léthelyzetek tényadati, valamint szubjektív képük kínálja a dilemma megfogalmazását *A társadalmi mobilitás egyen-*

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

lőtlensége a nők és a férfiak között. Közeledés vagy távolodás? címen (Huszár Ákos, Balogh Karolina és Győri Ágnes tanulmányában, 35–57. old.), akik a származás és az egyéni társadalmi pozíció összefüggését a nők és a férfiak mobilitási jellemzői közötti különbségek áttekintésében mutatják ki, hátrányos helyzetek és ezek javulási trendje szerint is. Ugyanakkor a nemek közötti egyenlőtlenségi relációkban arra a kedvezőtlen tendenciára is rámutatnak, hogy erősödik a magyar társadalom bezáródása a mobilitás mértékének csökkenésével, s ebben ugyan a nők abszolút mobilitási mutatói összességében már kedvezőbben alakulnak, mint a férfiakéi, ez azonban nem jelenti azt, hogy a mobilitási esélyeik is kedvezőbbek. A *Mobilitás és integráció* főfejezet módszertani értékének is hangadó tanulmánya Gerő Márton, Hajdu Gábor, Kovách Imre, Kristóf Luca és Szabó Andrea alapozó áttekintése (*A magyar társadalom integrációja 2015, 2018*, lásd 59–88. old.), akik a két időpontban megformált integrációs modellek szerkesztésében felhasznált dimenziók összehasonlításával elemzik a magyar társadalom integrációjának változásait a két adatfelvételi időpont között, láttatva a modellek formálódását és eredményeit, a kapott eredményeket összehasonlítva a kormányzat kinyilvánított társadalompolitikai céljaival. „A tanulmány eredményei, a látens profilelemzés a modellalkotáshoz, a modelleket létrehozó változók megoszlásai és statisztikai kapcsolatai jól alkalmazhatók és bizonyítják, hogy az integrációs modell alkalmas nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségek és az integráció adott állapotának a leírására, hanem azok két időszak közötti elmozdulásainak, módosulásainak az elemzésére is. A társadalmi egyenlőtlenségek és integráció nagyon csekély mértékben módosultak 2015 és 2018 között. A társadalom politikai integrációja jelentős mértékben felerősödött" – írják összegzésképpen, amivel egyúttal fel is vezetik Szabó Andrea és Gerő Márton itt következő áttekintését *A magyar társadalom politikai integrációja* címmel (89–126. old.), akik az utóbbi fél évtized saját elemzéseit a politikai rendszer, a folyamatok integrációs hatásai, az értékrend, a részvétel és az interakciók mechanizmusai révén újrateremtődött együttélési kérdéseit úgy összegzik, mint a politikai alrendszer működtetéséhez szükséges feltételeket, amelyek a korábbi mintázatokhoz képest immár a habermasi értelemben vett nyilvánosság-mintázat új politikai kultúrához vezető útját jelzik egy 2018-as reprezentatív adatfelvétel tanúsága szerint.

A kötet második nagyobb egységének a *Területi mobilitás* rendszerét fókuszált kutatásokkal, a kapcsolati tőke, földrajzi mobilitás és ennek nemekre gyakorolt hatása szempontjából „elkülönült" vizsgálódásokkal alátámasztó tanulmány-hármasa adja. Talán nem szorul részletezőbb magyarázatra a struktúraformáló mechanizmusok mellett az integráció térbeniségének fontossága, de a *Területi mobilitás és a magyar társadalom integrációs csoportjai* című elemzéssel (Csizmady Adrienne, Győri Ágnes, Kőszeghy Lea és Rácz Attila munkájával, 129–161. old.) a demográfiai, munkaerőpiaci, urbanizációs, szubjektív térátélési és objektív (KSH) adatsoros mutatókkal ékes tanulmány a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézete által 2018-ban, országosan reprezentatív mintán végzett kérdőíves kutatás anyagá-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

ból is kiemeli, hogy a háztartások területi mobilitási lehetőségeit és hajlandóságát befolyásoló tényezők közül a lakás- és munkaerőpiaci helyzet mellett a területi mobilitás társadalmi különbségeinek megértésében miért fontos a mobilitási lehetőségeket és hajlandóságot befolyásoló tényezők, a lakásmobilitás, az alkalmazkodási és normakövető rutinok, valamint a kapcsolatgazdagság politikai aktivitásra gyakorolt hatásainak tisztább áttekintése. Közelítően hasonló az ugyancsak kapcsolathálózatok, IT-eszközhasználat és távolságkezelés kérdése Dávid Beáta, Albert Fruzsina és Huszti Éva írásában, akik *Kapcsolati tőke és földrajzi mobilitás* címen (163–192. old.) „a kapcsolati tőke indikátoraként használt, a személyes kapcsolathálózatok legszűkebb, erős kapcsolatokat tartalmazó körének, az úgynevezett bizalmas beszélgetési hálózatoknak az alakulását" tekintették át a 2015–2018 közti időszak adataiból kibontakozó változások nyomon követésével. Itt már fölmerül az is, amit részleteiben elemez Bakó Tamás és Kálmán Judit *Változott-e az ingázásban a nemek közötti egyenlőtlenség? Az ingázási időre ható tényezők és változásuk 1990 és 2011 között Magyarországon* címen (193–219. old.). Írásukban nemzetközi összehasonlítás révén kerülnek közelebb az ingázási idő, a helyi munkaerőpiac, a női foglalkoztatás, a népszámlálás, a szelekciós modell integrációs kérdéseihez, közelebbről a munka miatti ingázás modern jelenségét a munkaerőpiac és a lakáspiac térbeli interakciójának eredményeként tekintő aspektushoz. Az egyén részéről racionálisnak tűnő választás, ha jobb lakáskörülmények vagy előnyösebb munkalehetőség, magasabb bérszínvonal révén kompenzál térbeli távolságot és talán a mobilitással járó fáradságot, de (mint a nők esetében egyre jellemzőbb) a leíró típusú ingázási mintázatok révén egy új szempontú szelekciós ökonometriai modellel vizsgálhatók az ingázási időre ható tényezők. Eszerint bár a nők egyre jobban felzárkóztak a férfiakhoz számos téren, ám eredményeik szerint a lakóhely földrajzi elhelyezkedése lényegesen nagyobb hatással bír, mint bármelyik egyéni szintű demográfiai változó, s ez komoly kihatással lehet az ingázás társadalmi költségeire és jóléti hatásaira – összegzik rálátásukat a fölvetett változás-kérdésre.

Új aspektus kerül szemünk elé a következő blokk *(Vissza a társadalomba)* két tanulmányában, ahol először Rácz Andrea mutatja be *A szociális munka intervencióinak hatása a társadalmi mobilitásra és immobilitásra* témakör perspektíváit (223–248. old.), ezen belül a szociális munka mozgásterét a hátrányos helyzetű, kirekesztett családok és egyének támogatásában, a rendszer diszfunkcionális működése és a kliensek helyzetének konzerválása szempontjából, mindenekelőtt a gyermekes családok, a társadalmi mobilitás és ellátórendszer működése terén a jól-léttel összefüggésben, a gyermekvédelmi rendszer, a kirekesztett léthelyzetek és állapotok rögzülését, konzerválását eredményező diszfunkcionalitások hatásával számolva. Már más, de a mobilitásnak a diszkriminációval, közösségi és jogi megbélyegzettséggel találkozó szféráiban izgalmas terület felé kalauzol Boza István, Csáki Anikó, Ilyés Virág, Köllő János, Kőműves Zsófia, Márk Lili és Mészáros Mercedes kollektív elemzése (*Keresleti korlátok a börtönből szabadultak reintegrációjában,* 249–291.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

old.), melyben a fogvatartottak és a diszkrimiáció magyarországi gyakorlatát szemügyre véve közel negyvenezer, a vizsgált időszakban legalább egyszer fogva tartott személyről készítettek áttekintést a vállalatok alkalmazási stratégiájában jelen lévő kockázatvállalásról és az érintettek visszailleszkedési esélyeit komolyan tanulmányozandó kérdéskörökről.

Esélytelen esélyek, avagy szépségtapaszt hordozó tematika felé kanyarodik el a kötet záró tárgyköre, a *Határon innen, határon túl* blokk, melyben a diaszpóra-kérdések és a bevándorlás közeli tematikái rímelnek az előző tanulmánysor föltette kérdésekre is. A tárgykör evidensen meghatározó írása Papp Z. Attila, Kovács Eszter és Kováts András dolgozata (295–324. old.), melyben *Magyar diaszpóra és az anyaország. Diaszporizáció és diaszpórapolitika* tárgykörébe emelve egy új, fiatal, az anyaország és a transznacionális perspektívák közötti helyzetét megfogalmazó népességcsoport kapcsolatrendszeri kultúráját tematizálják a nemzetközi diaszpórapolitikai szakirodalom elméleti keretei között és a kormányzati politika anyaországképzeteinek tárgykörében. A diaszpórában élő magyarság kapcsolata felől valamiképpen gondolkodik a magyar politika, valamiféle szerepet szán is nekik a magyar nemzetépítésben vagy külpolitikában, de másképpen viszonyul az anyaország a külföldön (nyugaton) élő nemzettagokhoz, mint azt a képzetek szintjén fölvázolhatnánk. „Saját empirikus adataink segítségével vizsgáljuk azt is, hogy a külföldre migrált magyarok hogyan viszonyulnak Magyarországhoz és új, lakóhelyük szerinti országukhoz. Képet adunk arról, hogy a külföldön élők milyen módon intézményesülnek új környezetükben, és választ adunk arra is, hogy a különféle szerveződéseik egy új diaszpóra kialakulásához vagy inkább csak egy transznacionális mozgás állandósulásához vezetnek" – írják összegző kivonatukban, jelezve írásuk végén, hogy a diaszpóra-politika hosszabb távú intézményes fenntartása és szilárdabb intézményesülése még számos előre nem látható globális, valamint anyaországi hatástól függ. Ilyen függések egyike a könyv záró tanulmányában, Feischmidt Margit és Zakariás Ildikó írásában (325–351. old.) az európai szelektív mobilitási rendszerbe való helyezkedés és a szolidaritás összefüggéseinek kérdésköre *(Szolidaritás és társadalmi mobilitás. Magyar bevándorlók jótékonysága és fizetett munkája a német bevándorlási rendszerben),* ahol a menekültellátásban végzett jótékonyság és a fizetett munka európai migránsok strukturális és érzékelt munkaerőpiaci helyzetére gyakorolt hatását elemzik. Vizsgálatuk „a Németországban élő magyarokra irányult, módszere online survey és interjús adatfelvétel. A tanulmány megállapítja, hogy az önkéntesen végzett szolidaritási munka növelte a magyar migránsok esélyét arra, hogy Németországban fizetett munkát találjanak, ami sokak számára az előrelépést jelentette a formális munkaerőpiacon is. Ez a strukturális összefüggés az értelmezések szintjén a migráns élethelyzetek azonosságának diskurzusait és a személyes példákra hivatkozó meritokratikus diskurzusokat erősítette." Adatsoraikban tehát a dezintegrációs hazai folyamatok külföldön integrációs ellenoldala kap reflektorfényt, sorok közt jelezve mintegy azt is, hogy a „migránsellenző" hazai bel- és EU-politikák inkább a be-,

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/6
www. metszetek.unideb.hu

s kevésbé a kibontakozások irányába hatnak a makrostruktúra kulturális hátterében.

A kötetek bemutatásánál praktikusan használtam a kötet végén elhelyezett (magyar és angol) absztraktokat is, ezek nélkül a több mint 800 oldalas tanulmánytömeg áttekinthetetlen is lett volna, vagy olyan terjengős, ami ugyan a mobilitás és az integráció kérdéskörét talán érinthette volna további dimenziók terén, de tudományos nóvumaikat, párhuzamaikat és rendszerképző motívumaik részletrajzát biztosan nem adhatta volna. Így is egy harmadik olvasat keletkezett, ami talán nem baj, legalább kifejezhetem benne a szakmai vagy távolsági érdeklődő olvasó iránti szolidaritásomat. A kötetek egy több éves kollektív kutatói munka tudományos eredményei, melyeket a szerzők és szerkesztő „a NER rendszerének széleskörű leírása és egyben mérlege is" végszóval zárnak a kötet hátoldalán. Végszónak még korai összegzés, a fogyatkozó integritások időszakában azonban a „legfőképpen politikailag integrált" magyar társadalom e sajátos rajzolata mindenesetre nemcsak hiánypótló, de súlyosan lehangoló is.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/7
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

A felzárkóztatás módszertana

Császár Rozália – Koska Éva – Kovács Gábor – Dr. Szarvák Tibor (szerk.) (2020): Felzárkózási együttműködések támogatása. Módszertani kézikönyv. Társadalmi Esélyteremtési Főigazgatóság, Budapest, 204 oldal[1]

FUCSKÓ MÓNIKA[2]

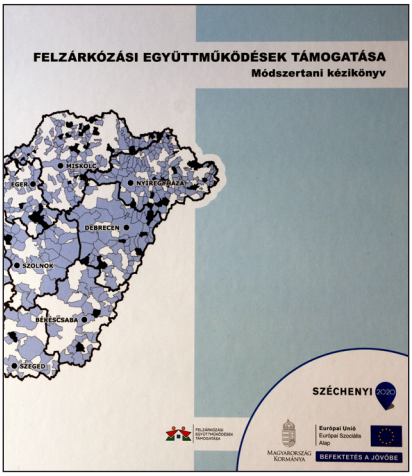

A szegregált élethelyzetek felszámolása komplex programokkal című felhíváshoz készült módszertani kötet megvalósítói – elsősorban önkormányzatok, egyházi jogi személyek és nonprofit szervezetek – azon tevékenykednek, hogy támogassák a szegregált lakókörnyezetben, mélyszegénységben élő hátrányos helyzetű családokat, közösségeket a társadalmi felzárkózás és az integráció folyamatában.

A kötet elsődleges funkciója megismertetni az esélyteremtés társadalmi környezetét, mindemellett a társadalmi mobilitás érdekében komplex, összehangolt és folyamattámogatással kísért szakmapolitikai beavatkozásokra is lehetőséget nyújt. A módszertani anyag további fontos célkitűzése, hogy a tevékenységek komplexitásának leírásával megerősítse a „jó gyakorlatok" gyűjtését.

A kötet nyolc fejezetének első része a *„Szociális munka aktuális kérdései a szegregált élethelyzeteket csökkentő programokban"* címet viseli. A fejezet hangsúlyozza a jelenléti szociális munka szükségszerűségét és hatékonyságát, amely a komplex szemlélettel kiegészítve, megújítva a szociális munka klasszikus standardjait, esélyt nyújt a szegregált élethelyzetű közösségek és települések számára, továbbá hozzájárul a családok problémáját helyben ellátó rendszerek megerősítéséhez. A felzárkóztatás további fontos szegmense a szélesebb tartalmú jól-lét elérése, életminőség

[1] Készült az EFOP-1.6.1-VEKOP-16-2016-00001 Felzárkózási együttműködések támogatása program keretében az Európai Unió támogatásával.

[2] Nyíregyházi Egyetem, Alkalmazott Humántudományok Intézete, Szociálpedagógia és Közösségszervezés Intézeti Tanszék; e-mail cím: fucsko.monika@nye.hu

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/7
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

fejlesztése az adott élethelyzethez igazodva. A fejezet további részeiben a szegregált élethelyzeteket felszámoló programok szükségességének, jellemzőinek meghatározását ismerhetjük meg. Ezt követően a pontos értelmezés szempontjából lényeges definíciók, és ehhez kapcsolódóan a jelenléti szociális munka történeti gyökerének, előzményeinek, valamint a Magyar Máltai Szeretetszolgálat jelenleg is aktívan működő programjának bemutatására kerül sor.

A második fejezet a „*Közösségfejlesztés, közösségi és szolgáltató terek kialakítása és működtetése*" címet viseli, mely hangsúlyozza a helyi közösségek születésének, kialakulásának fontosságát. A közösségi funkciók (szocializáció, gazdasági boldogulás, társadalmi részvétel, közösségi kontroll, kölcsönös támogatás) meghatározásán keresztül mutat rá az egyén támogatásának lehetőségére ott, ahol az egyéni erőfeszítés nem elegendő. A „settlement" típusú szolgáltató és közösségi terek számtalan előnnyel rendelkeznek, többek között helyben elérhetőek számukra a társadalmi csoportok, szolgáltatásaik bárki számára hozzáférhetőek, hatékonyságuk főbb eszköze a komplexitás, mely a hatások megerősödését jelenti a gyakorlatban. További nagyon lényeges szempont azoknak a prevenciós tevékenységeknek a szolgáltatása, melyet kizárólag ezen szereplők nyújtanak. A változások elérése érdekében bevonja a közösség tagjait, közösen feltérképezve a problémát, az igényeket, a szükségleteket, amelyet ezt követően rugalmasan a segítő támogatásával valósítanak meg. A fejezet további részében konkrét választ kaphatunk a közösségi munka kereteinek kialakítására és a fejlesztés lehetőségeire, melyben a releváns szakmai elvárások, a szolgáltatóház működtetésnek keretfeltételei, továbbá az együttműködő partnerek és a jó gyakorlatok[3] megismertetése is megjelenik.

A harmadik fejezet a „*Szociális diagnózis alapú esetmenedzsment*" szerepének hangsúlyozásával emeli ki a kliensmunka során megjelenő elsődleges célokat, fő szempontokat, melyek a folyamatos jelenléten, bizalmon, egyenrangú partnerkapcsolat kialakításán, a rendszeres családlátogatásokon, továbbá a nyitott és befogadó szemléleten alapuló közösségi terek nyújtotta támogatáson alapulnak. Az esetmunka során a komplexitás és a rendszerszemlélet alapvető fontosságú. A módszertani füzet támpontot biztosít a területen dolgozó segítők részére a szükségletek felmérésétől kiindulva a szakemberre vonatkozó elvárásokon keresztül a hiányosságok kezelésén át az esetmunka lépéseire épülően a fejlesztési tervek elkészítésének módszerétől a kivitelezéséig. A fejezet a jó gyakorlatok[4] bemutatásával lehetőséget nyújt az adaptációra, illetve a továbbgondolásra is.

[3] Eszköz és játékkölcsönzés – Nagyecsed; Közösségi gyógyszertár – Gyulaj; Kézműves foglalkozások – Baja; Teleptorna – Pécs; „Légy a telep csillaga" – Tuzsér; Kirándulás Nógrádban az ősvilági Pompeiben – Varsány; Zenetár és az Örömzene – Nyírmihálydi.

[4] Interprofesszionális együttműködés a hatékony partnerségért – Jászladány; Szolgáltatási térkép – Besenyőd; Egyéni tanácsadás – Pécs; Ismerd meg magad! – önismereti tréningek – Kiskunfélegyháza; Fodrászat a csillagpontban – Nagyecsed.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/7
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

A negyedik fejezetben a „*Gyermekeket és szülőket célzó programok*" részben a fő téma a hátránykompenzáció, ahogy a szakemberek is fogalmaznak: a korai életszakaszban szerzett ismeretek meghatározóak a későbbi sikerek tekintetében, a munkaerőpiacra való bekapcsolódás esélyeinek növelésében. Az eredmények hosszú távú fenntartása érdekében azonban lényeges a család bevonása is a felzárkóztatás folyamatába, továbbá a szoros és aktív együttműködés a szakemberekkel. A gyermekek és családok felzárkóztatása érdekében a komplex telepprogramok nyújtanak célzott, egymásra épülő szolgáltatásokat. Az erre vonatkozó háttérinformációk részletezése, mint többek között a szakmai teamre irányuló elvárások, az információs háttéranyag a gyermekkori szűrések és fejlesztés területén, továbbá a koragyermekkor támogatási mechanizmusaira[5] vonatkozó szakmai ajánlások is megtalálhatóak a módszertani anyag jelen fejezetében. Mindemellett az általános iskolás korosztály és a serdülő gyermekek életkori sajátosságaira is reagáló szakmai tartalom[6] is fontos ismereteket tartalmaz. A jelenléti team munka lényeges feladatköre továbbá a prevenciós tevékenységek biztosítása[7] is, mely az iskolai környezetben, illetve az iskolán kívüli közösségekben is hiánypótló. A szakmai fejezet záró részében a jó gyakorlatok[8] ismertetése további hasznos információkat tartalmaz a jelenléti munka hatékonyságának tekintetében.

A következő fejezet alátámasztva számos országos kutatás tapasztalatait, mely eredmények szerint a telepen élők körében a droghasználat mint tünet, súlyos társadalmi problémaként van jelen, a „*Szenvedélybetegség felismerése és kezelése, prevenció- és egészségfejlesztés*" témakörébe nyújt betekintést. A kutatási eredmények alátámasztják, hogy a tudatmódosító anyagok használatának fő célja a valóságból való kilépés, a szegénység, a kilátástalanság, az unalom és a tehetetlenség elviselését szolgálja. Ugyanakkor már igen korai életszakaszban megjelenik a gyermekek körében is (10–13 éves korosztály) a dohánytermékek, energiaitalok, gyógyszerek és új pszichoaktív szerek (biofű) fogyasztása. A veszélyeztetettség még inkább nő az említett szerek együttes, rendszeres alkalmazása révén (Szécsi 2017). A fejezet az alapfogalmak ismertetésén keresztül, a felépülési szakaszok bemutatásával, a felismerés és kezelési lehetőségek részletezésével segít a jelenléti szociális segítő munkát végző szakembereknek felkészülni a témával kapcsolatosan. Lényeges továbbá az addiktológiai problémákat kezelő intézményrendszer és az ellátások részletes be-

[5] Biztos Kezdet Gyerekház működtetése.
[6] Tanoda program.
[7] Drog- és devianciaprevenciós programok.
[8] Baba-mama klub, Magyar Máltai Szeretetszolgálat – Pécs; JÁTSZ-MA, A játék mint fejlesztési módszer a fiatalok, kiemelten a hátrányos helyzetű fiatalok esetében – TKKI; Dráma és színjátszóműhely – Magyar Máltai Szeretetszolgálat; Közösségi falfestő műhely – Magyar Máltai Szeretetszolgálat; Kortárs Képzés – Baja; Táncház – Baja; Zenei műhely – Pécs; Esély filmklub – Komló; A boldogság kék madara – Magyar Szegényellenes Alapítvány; Olimpiai tábor-projekthét, Magyar Szegényellenes Alapítvány.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/7
www. metszetek.unideb.hu

mutatása. A jó gyakorlatok[9] további hasznos információkkal szolgálnak a prevenciós tevékenység területen végzett hatékonyság tekintetében.

A további fejezet témaköre a *„Felnőttképzés, kompetenciafejlesztés és a szociális gazdaságba való bekapcsolódás támogatása"*. A foglalkoztatáshoz való egyenlő esélyű és teljes körű hozzáférés alapvető feltétele a társadalmi befogadásnak, a jövedelem meghatározó az anyagi jólét tekintetében, a túlélési stratégiák tervezésében, sőt a társadalmi csoportok közötti kapcsolatok alakításában is szerepet játszik. A célok megvalósítása érdekében nélkülözhetetlen a felnőttképzés, a munkaerőpiaci kompetenciák fejlesztése, de a munkagyakorlat szerzésének támogatása is. A telepen élők foglalkoztatottságának növelése hosszabb távú folyamat, a speciális igényekhez igazodóan kell alakítani (hátrányos helyzetű, alacsony végzettségű, a munkaerőpiacról tartósan kirekesztett lakosság). A komplex beavatkozások kialakítását befolyásoló tényezők számbavétele, a beavatkozások és szolgáltatások ismertetése, és képzések kialakításának és megvalósításának mérföldkövei részletes információval szolgálnak a probléma kezelésének tekintetében. Újszerű programok biztosítására nyújt lehetőséget továbbá a vállalkozóvá válás elősegítésének támogatása. A jelen fejezet témaköréhez kapcsolódó, a fejezet végén bemutatott jó gyakorlatok[10] lehetőséget adnak a továbbgondolkodásra és az esetleges adaptációra.

A soron következő szakmai rész a *„Lakhatási beavatkozások és támogató szolgáltatások"* címmel a lakhatási beruházások létjogosultságára és hasznosságára irányítják a figyelmet, mely nagyfokú lehetőséget biztosít a szegregált élethelyzetek felszámolása tekintetében. A lakhatási marginalizáció formái és a térbeli koncentráció mértéke szerinti megoszlása, a mobilitási korlátozottság és lakhatási szegénység kapcsolatának összefüggései, továbbá a deszegregáció és a szegregációmentesség közötti különbség elmélet háttéranyag ismertetése nélkülözhetetlen a beavatkozások megvalósításához. A stratégiai alapelvek, továbbá az egyes szegregációs típusokhoz rendelhető alapstratégiák, a fejlesztéssel kapcsolatos dilemmák és a beavatkozások preferenciarendszer tekintetében felvetődő problématípusok beazonosítása további hasznos és gyakorlatban használható alapot biztosítanak a területen végzett munkafolyamatokhoz. A hasznos információk sorát gazdagítja a közösségi tervezés során előforduló hibák, buktatók és az elkerülési módok ismertetése, ezzel is segítve a jelenléti munka hatékonyságát. A lakhatás témaköréhez

[9] Többek között: Családi egészségnap – Egészségügyi szűrések; Egészségügyi ismeretek szélesítése szegregátumban; VoltegySzer applikáció; Ismerd meg magd; Kortárs képzés – Az életre felkészítő tréningek.

[10] Többek között: Szociális vállalkozásokat segítő Máltai program; Pillangó Komplex Térségi fejlesztések – Pro Cserhát Egyesület; Kóstolda, egy roma lakásétterem; Beregi Kecsketej Értékesítő és Szolgáltató Szociális Szövetkezet; Alsómocsoládi Falugazda Szociális Szövetkezet; Szatmári Ízek Háza Szociális Szövetkezet; Rozvágyi Text Szociális Szövetkezet.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

szorosan kapcsolódó jó gyakorlatok,[11] tovább gondolkodásra és a helyi sajátosságra vonatkozó stratégiák kidolgozására biztosítanak lehetőséget.

A záró fejezet *„Szemléletformálás, konfliktuskezelés és közösségi aktivitás"* témakörben alapvető fontosságú a komplexitás kialakítása érdekében. A komplex elmaradás, melyet a nagyfokú szegénység, az egészséges fejlődéshez szükséges megfelelő körülmények hiánya okoz generációkon át tovább örökíthető, a beavatkozások hiányában. A társadalmi felzárkóztatás, integráció megvalósítása közös érdekünk, a fenntartható társadalmi fejlődés szempontjából. Lényeges a társadalmi tagság szélesítése, hogy a hátrányos helyzetű, leszakadó csoportok is érezzék a társadalomnak szüksége van rájuk, számít az aktív részvételükre. A szemléletformálás nemcsak gyermekekre vonatkoztatva hatásos, bár ebben az életszakaszban a leghatékonyabb, de a felnőttkorú lakosság tekintetében is szükségszerű. A hátrányos helyzetű, mélyszegénységben élő emberekkel kapcsolatban álló intézmények és szervezetek, valamint az érintett személyek, családok közötti kommunikáció kezdeményezése és fenntartása elengedhetetlen a problémák megoldása vonatkozásában. Jelen fejezetben alapvető hangsúly van a közösségi szemléletformáláson, a párbeszéd kialakításának módszertanán, a szakmai együttműködés kialakításán, továbbá lényeges a konfliktuskezelés módszerinek megismerése és alkalmazása. A jó gyakorlatok[12] tovább erősítik az elméleti anyagok hasznosságát a gyakorlati munkában.

A módszertani anyag kiegészítéseként szolgál az a „Térképtár", amely térképek segítségével emeli ki a társadalmi és térbeli környezet néhány lényeges mutatóját (települések jogállása, népességszáma, népességvesztő települések, laksűrűség, a nem lakott lakások aránya, a lakásépítés nélküli évek száma, a nők aránya a lakónépességből, a legfeljebb az általános iskola 8 osztályt befejezők aránya, az egy főre jutó havi nettó jövedelem).

A módszertani anyag az elkövetkezendő időre vonatkozóan – a pályázati fenntarthatósági időszakra és új települési közösségi csatlakozóknak – ad hosszú távra terjedően is megvalósítható ötleteket, támpontokat, és megvalósítási irányokat mutat a szakemberek részére. Hasznosítható és felhasználásra ajánlott továbbá a döntéshozók, a projektek vezetői és a kapcsolódó társszakmák szakemberei számára is.

Irodalom

Szécsi J. (2017): Újfajta pszichoaktív szerek használata a mélyszegénységben élők körében – kutatási tapasztalatok. In: Felvinczi K. (szerk): Változó képletek – új(abb) szerek: kihívások, mintázatok. L'Harmattan, Budapest, 69–87.

[11] Többek között: Vályogvető mintaprogram – Gilvánfa; Baks, Mária telep: „A jövőnek dolgozunk" komplex környezet és életminőség fejlesztési program.

[12] Települési mediációs modellprojekt Nyírgyulajon; Családi csoport konferencia; A harmadik oldali erőszak megelőzése helyi szinten; Kölcsönös támogató együttműködések; Cigánypasztoráció.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
www. metszetek.unideb.hu

OLVASS FELESLEGESET!

– Sik Endre állandó rovata –

Amióta a szakmában vagyok, harcolok a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása ellen. Természetesen a kudarc elkerülhetetlen, de kedvenc fegyverem ennek ellenére hasznossá válhat mások kezében is. Arról van szó, hogy világéletemben vigyáztam arra, hogy ha nyaralni mentem vagy feleslegesnek tűnő konferencián üldögéltem, akkor olyan tanulmányokat olvassak, amelyeknek semmi köze nem volt ahhoz, amivel akkor éppen foglalkoztam. Gondosan mindig valamilyen feleslegeset olvastam. Ezek között sok volt olyan, amibe beleszerettem, s félretettem, hogy valaha talán valakinek a kezébe adhatom, hogy foglalkozzon vele behatóbban, mert a mű valamilyen szempontból zseniális.

A mű, amelyet Debreceni Egyetem PhD-hallgatója bemutat,[1] egy kísérlet arra, hogy egy közgazdaságtani magyarázatot adjon a háztartások eltérő pénzkezelési módok közötti választására: Mikor „adunk be" mindent a közösbe, s mikor nem?

[1] Judith Treas (1993): Money in the Bank: Transaction Costs and the Economic Organization of Marriage. *American Sociological Review*, Vol. 58, No. 5. (Oct. 1993), 723–734.

METSZETEK
Vol. 10 (2021) No. 1
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/8
www. metszetek.unideb.hu

OLVASS FELESLEGESET!

A házasság gazdasági szervezete: költségek és hasznok[1]

KUKUCSKA ZSUZSA[2]

Az elemzés tárgya az amerikai házaspárok pénzkezelése, pontosabban az, hogy a házastársak hogyan egyeztetik össze pénzügyi döntéseiket, hogy ezzel egyéni és/vagy a háztartás egészének vagyonát és/vagy életminőségét növeljék. Ennek két fő sémája létezik: a házastársak vagy összevonják vagyonukat, illetve jövedelmeik is egy közös bankszámlára érkeznek, vagy visszatartják egymástól bevételeiket, s külön bankszámlákat használnak. A két opció közötti választás attól függ, hogy melyiket tartják hatékonyabbnak (Treas 1993, Pahl 2000), ami a párok közötti tranzakciós költségek, vagyis az információcsere megszervezésének és lebonyolításának, költségeinek függvénye.

A pénzkezelés kérdése az amerikai családokban sokszor feszültségek forrása. A dilemma lényege az individualizmus és a család iránti elkötelezettség közötti mérlegelés. Semmin vagy mindenen kell-e osztozni, vagy a két szélsőség között vannak-e az osztozkodásnak köztes változatai is?

A közös vagy egyéni pénzkezelés dilemmája már egy 1983-ban végzett kutatásban is megjelenik. Az eredmények szerint a partnereknek össze kellene vonniuk minden vagyonukat, így vélekedett a feleségek 69 százaléka és a férjek 75 százaléka (Blumstein – Schwartz 1983 idézi Treas 1993).

A család mint egység

A legtöbb család úgy szervezi meg az életét, hogy minimalizálja a kellemetlen vitákat, kiküszöbölje a félreértéseket, csökkentse a családtagok teljesítményének ellenőrzésére fordított időt (Treas 1993), s ez nagyban függ a házasság melletti elköteleződés mértékétől.

„Vagy házas vagy, vagy nem… A barátaim közül néhányan sajátos megállapodásokat kötöttek arról, hogy kinek mennyi pénze volt, mielőtt újraházasodtak; mely arra

[1] Judith Treas (1993): Money in the Bank: Transaction Costs and the Economic Organization of Marriage. *American Sociological Review*, Vol. 58, No. 5. (Oct. 1993), 723–734.

[2] Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, e-mail: kukucska.zsuzsa@arts.unideb.hu

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/8
www. metszetek.unideb.hu

enged következtetni, hogy már azelőtt felkészültek a házasság végére, még mielőtt megpróbálták volna azt fenntartani." (Blumstein – Schwartz 1983: 96, idézi Treas 1993: 725, saját fordítás)

Mivel a párok nem tudják a jövőbeni eseményeket megjósolni, döntéseiket kapcsolatuk erejére, egymásba vetett bizalmukra kell építeniük. Ennek megfelelően olyan befektetéseket hajthatnak végre egymás között, amelyeket csak az adott kapcsolat függvényében lehet megérteni. Ezek azok az úgynevezett lesüllyedt – vagyis a már visszavonhatatlan kiadások, befektetések – költségek is, melyek az embereket a kapcsolatokba zárják, mint a közös tulajdon vásárlása vagy a gyermek, aki egyfajta kapcsolatba való befektetésként is értelmezhető.

A család pénzügyi gyakorlata függ a kulturális háttértől és a társadalmi ideológiáktól is. A tizenkilencedik századi amerikai férjek még az összes családi pénz felett ellenőrzéssel bírtak, s pénzt csak akkor adtak feleségeiknek, amikor azok kértek. Az egalitárius házasság ideálja felé történő elmozdulás miatt ezt a fajta gazdasági függőséget a nők már megalázónak tartották, s a pénzek közös ellenőrzésének demokratikusabb gyakorlatát támogatták (Treas 1993, Somlai 2013).

„A hagyományos (értsd: a 20. század első harmadáig-feléig még domináns) tekintélyuralmi viszonyokat fölváltotta a közös részvétel a jövedelemszerzéssel és az annak fölhasználásával kapcsolatos döntésekben." (Kuczi 2010: 109)

Ennek következében az önálló bankszámlával rendelkező nők száma folyamatosan nőtt, például 1972 és 1980 között majdnem megduplázódott a saját nevükben csekket vagy takarékbetétet birtokló házas nők aránya (National Organization of Women 1980, idézi Treas 1993).

Közös vagy önálló számla?

A kérdés megválaszolásához a szerző a tranzakciós költségelemzést használja. Amennyiben a házastársak egyéni gazdasági érdekeiket helyezik előtérbe, s az önálló számlavezetést választják, úgy a gazdasági értelemben vett áruk és szolgáltatások piaci jellegű cseréje megy végbe, ezzel szemben a közös bankszámla használatával elfogadják, hogy a nem piaci csere (reciprocitás) elve felülírja az önérdek gazdasági alapelvét.

Mivel azonban az egyén számára gazdasági szempontból ésszerű magatartás nemkívánatos következményekkel járhat a csoportra nézve, ezért a nem piaci intézmények (mint például a családi, rokoni kör) csökkentik ezeket a negatív externáliákat. A családok például a lojalitás által csökkentik az önérdek romboló hatását (Pollack 1985, idézi Treas 1993). Amikor tehát az egyének párként azonosítják egymást (azaz inkább a közös bankszámlát, s nem pedig az önálló számlát választják), ezt részben az önérdek negatív következményeinek csökkentése érdekében teszik.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/8
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

A házastársak számára a közös bankszámla megkönnyíti a háztartáson belüli folyamatok nyomon követését, valamint a jövedelemfelhasználási döntések is kevesebb koordinációt igényelnek. Ezzel szemben az önálló számlával rendelkező párok megállapodásai hatékonyabbak és kevésbé konfliktusosak, mivel egyik partnert sem érinti az a kiadás, amely egyedül a másik házastárs számára kedvez.

Kutatási módszertan

A vizsgálat során felhasznált adatok egy 1984-es kutatásból származnak, amely az Egyesült Államok több mint 9 ezer házaspár országosan reprezentatív mintáját tartalmazza. Ebből a mintából választották ki azokat a házaspárokat, akik bankszámlával rendelkeztek.[3] Figyelembe vették, hogy

- a férj vagy feleség volt-e valaha elvált vagy özvegy (hiszen azoknak az egyéneknek, akiknek korábbi házassága válással vagy özvegységgel végződött, kevésbé van okuk elvárni a kapcsolat tartósságát);
- a lesüllyedt költségek a házasság időtartamával növekednek, illetve minél komolyabb ez a fajta beruházás – mint például a gyermekvállalás –, annál valószínűbb a közös bankszámla használata;
- egy dolgozó feleség esetében könnyebben meghatározható a háztartás bevételeihez való hozzájárulás mértéke, mint azé, aki a háztartást vezeti.

A modellekben tekintettel voltak a házaspár iskolai végzettségére és munkaerőpiaci pozíciójára. Feltételezték, hogy az iskolai végzettség javítja az egyén pénzgazdálkodási képességeit, tehát az iskolázottabbak körében nagyobb a valószínűsége annak, hogy mindkét házastárs külön-külön vezesse számláit. Hiszen az önálló keresettel rendelkező nők öntudatosabbak, megtanulják pénzügyeiket önállóan kezelni, s munkavállalásuk által betekintést is nyernek a munkaerőpiaci folyamatokba.

Végül tekintetbe vették a háztartás jövedelemszintjét, hiszen egyrészt a magas jövedelem esetében a párok megengedhetik maguknak, hogy elkerüljék a megosztási döntésekből fakadó kellemetlenségeket. Másrészt a jólétben élő párok számára az is könnyebben lehetővé válik, hogy jövedelmeiket összevonják, mivel kevésbé kell gondos költségvetést készíteniük.

[3] A bankszámlák típusát a kutatás széles körben meghatározta, így többek között magukban foglalták a rendszeres betétkönyv-megtakarítási számlákat a banki, takarék- és hitelintézetekben vagy hitelszövetkezetekben, valamint pénzpiaci betétszámlákat, betéti igazolásokat vagy egyéb takarékleveleket.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/8
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Eredmények

Összességében a tranzakciós költségelemzés által kimutathatóvá vált, hogy a pénzkezelési opciók közül az amerikai párok inkább a közös bankszámlát részesítik előnyben. A bankszámlával rendelkező párok csaknem kétharmada kizárólag közös számlákat vezetett, egyharmaduk legalább egy különálló bankfiókkal is rendelkezett. Körükben külön számlákat a megkérdezettek 18 százaléka használ, míg a külön számlavezetést a közös bankszámlákkal kombinálva 17,6 százalék választ. A megkérdezett párok mindössze 5 százalékának van kizárólag önálló bankszámlája.

Azon párok körében, akik egyesítik ugyan bevételeiket, de külön számlával is rendelkeznek, a feleségek nagyobb valószínűséggel tartanak vissza némi pénzösszeget a saját nevükben. Mindez a szerző szerint a *„zsebpénz”* vagy *„tűpénz”* hagyományának fennmaradását tükrözi. Az így félretett pénzeket alapvetően a szükséges háztartási kiadások fedezésére fordították, hiszen mint a háztartás vezetői, a feleségek tudják, hogy mire van szüksége a családnak.

A közös bankszámlát a magasabb jövedelmű személyek részesítik előnyben, akiknek nem kell a kiadásaikkal foglalkozniuk, továbbá minél magasabb a férj végzettsége, annál valószínűbb, hogy a pár közös számlát vezet (Treas 1993, Nagy 2003). Az afroamerikai párok körében magas a női munkaerőpiaci aktivitás, s ennek megfelelően a házastársi függetlenség is. Ezzel összefüggésben kisebb közöttük a közös számla elterjedtsége. A gyermek jelenléte, valamint a hosszabb házasság jelentősen csökkenti annak valószínűségét, hogy mindkét házastárs külön bankszámlát vezessen. Ha a feleség kilép a munkaerőpiacról, akkor a házaspárok gyakran átváltanak a jövedelemek, erőforrások összevonására (Treas 1993, Pahl 2000).[4]

A külön bankszámlákkal való rendelkezés esélye nagyobb, ha a férj vagy feleség özvegy, esetleg elvált, s a közös számla valószínűsége csökken a kapcsolat folytonossága iránti alacsony bizalom vagy a házasság zavarai esetében. Ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik és/vagy magas az iskolai végzettsége, akkor nagyobb az esélye annak, hogy a dolgozó feleség külön bankszámlát vezet. A magas jövedelmű párok esetében többen vannak, akik megengedhetik maguknak, hogy mindketten önálló bankszámlát vezessenek, hiszen kevésbé szükséges egymás kiadásainak nyomon követése.

Összefoglalás

Amennyiben a házaspár úgy gondolja, hogy érdemes beruházni a kapcsolatba, mert a házasság egy életen át fog tartani, akkor a közös bankszámla, amennyiben nem biztosak a kapcsolatban, a külön bankszámla mellett dönthetnek. A kérdés viszont

[4] Tehát a gyermekvállalás is racionális döntés eredménye, melynek során a házaspárok figyelembe veszik a nő esetében felmerülő jövedelemkiesést (Estók 2005).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/8
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

ez esetben is az, hogy az érdemességet mi alapján határozzák meg, vagyis erőteljesen függ a kapcsolat definiálásától is.

A vizsgálat alátámasztja a kezdeti felvetést, miszerint a párok úgy szervezik pénzügyeiket, hogy a házasélet tranzakciós költségei minimálisak legyenek, vagyis ha van bizalom, akkor a jó megoldás a közös bankszámla, mert akkor nincs szükség a pénzügyek állandó egyeztetésére. De persze, ha a bizalom nem teljes…

Fontos korlátja az elemzésnek, hogy a pénzügyek csak egy aspektusára – a bankszámlákra – összpontosít. A tranzakciós költség viszont nem az egyetlen szempont, amely befolyásolja a családi pénzügyek megválasztását – a házaspárok iskolai végzettségi és munkaerőpiaci pozíciói szintén befolyásolhatják a háztartáson belüli pénzügyi döntéseket. Hiszen *„a család, a párok pénzkezelésének módja a család jövedelemszintje, a társadalmi hovatartozás, a partnerek gazdasági aktivitása (kifejezetten a női munkavállalás), illetve egymáshoz viszonyított iskolai végzettség”* hatása meghatározó lehet (Nagy 2003: 63), s ezek folytonos változáson mennek keresztül.

Továbbá a mai modern világ családmodelljeit figyelembe véve, az élettársi kapcsolatokra is érdemes lenne részletesebben kitérni, mivel ezek nagyon eltérő pénzkezelési megoldásokat mutathatnak. Továbbá a női „zsebpénzek” kérdéskörének elemzésekor árnyaltabb kép válna feltárhatóvá a *„ki, mire költi pénzt”* kérdés alaposabb kutatásával.

Magyarországi kitekintés

A magyar lakosság pénzkezelésének tanulmányozása szempontjából szintén meghatározható egy hármas tipológia: vagyis hogy a háztartás tagjai közösen, részben közösen vagy teljes egészében egymástól függetlenül kezelik pénzügyeiket. A kérdés tesztelésekor, egy 1973-as empirikus kutatás kimutatta, hogy a háztartások 79 százalékában összeadják kereseteiket (Hoffmanné 1977, idézi Nagy 2003). Később, egy 90-es években készített elemzés során is azt találták, hogy a háztartások többségben (60 százalék) közösen gazdálkodtak (Somogyiné é. n.). 20 évvel később, a háztartási költségvetési és életkörülmény adatfelvétel eredményei között megjelent, hogy *„tízből hét ember minden jövedelmét a háztartás közös gazdálkodása során használja fel, nem különít el magának saját felhasználásra kisebb hányadot sem, aminek elsődleges oka az anyagi lehetőségek szűkössége”* (KSH 2012: 1).

Hasonlóan az amerikai adatokhoz, Magyarországon is a jobb anyagi körülménynyel rendelkező, magasabb bevétellel bíró személyek tartják meg maguknak nagyobb arányban saját jövedelmeik bizonyos részét. A KSH által közölt tanulmány szintén rámutat arra, hogy *„a lazább együttélési formák növelik a külön gazdálkodás esélyét, míg a szilárdabb alapnak tekintett házasság sokkal inkább a közös gazdálkodás irányába hat”* (KSH 2012: 1). Ugyanakkor az élettársi kapcsolatban is erőteljesen érvényesül az együtt töltött évek hatása, vagyis minél hosszabb ideje él együtt egy

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/8

pár, annál valószínűbb, hogy közösen gazdálkodnak. Továbbá a nők szinte minden életkori csoportban előnyt élveztek a közös bankszámlához való hozzáférésben, ami azzal függ össze, hogy a nők azok, akik a napi gazdálkodási kérdésekben, valamint a gyermekekkel szorosan összefüggő kiadásokban rendelkeznek, ami megfelel a Magyarországra ma is jellemző háztartási szerepeknek, mely szerint a nő háztartást vezet, a férfi pedig munkahelyi teendőire koncentrál (Schadt 2005, Utasi 2006, Makay – Spéder 2018).

Irodalom

Bulmstein, P. – Schwartz, P. (1983): American Couples. New York, William Morrow and Company

Estók É. (2005): A jó (értelmiségi) anya. In: Palasik M. – Sipos B.: *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? – A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest. 150–155.

Hoffman I. (1977): A magyar háztartások gazdálkodási modellje. Budapest, KJK

Judith T. (1993): Money in the Bank: Transaction Costs and the Economic Organization of Marriage. *American Sociological Review*, Vol. 58, No. 5. (Oct. 1993), 723–734. https://www.researchgate.net/publication/271215545_Money_in_the_Bank_Transaction_Costs_and_the_Economic_Organization_of_Marriage (Utolsó letöltés: 2020. 10. 23.)

KSH (2012): *Statisztikai tükör, A háztartások anyagi környezetét és életkörülményeit befolyásoló döntések.* VI. évfolyam, 12. szám http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztbefolydont.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 10. 23.)

Kuczi T. (2010): Fogyasztás – ösztönzés – családi kontroll. *Replika*, 70: 109–125. http://real.mtak.hu/110035/1/replika70-08Kuczi.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 10. 24.)

Makay Zs. – Spéder Zs. (2018): Apaság: A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In: Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018*, 65–82. https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre article/view/2731/2644 (Utolsó letöltés: 2020. 10. 24.)

Nagy I. (2003): *„Ki az úr a háznál?" Családok pénzkezelési szokásainak és az azt befolyásoló tényezők vizsgálata az 1990-es évek Magyarországán*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Szociológia PhD-program, PhD-értekezés, Budapest. http://phd.lib.unicorvinus.hu/88/1/nagy_ildiko.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 10. 23.)

National Organization of Women (1980). National NOW Times, June: 15.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2021/1/8

Pahl, J. (2000): Couples and their money: patterns of accounting and accountability in the domestic economy. *Accounting Auduting & Accountability Journal*, 2000.

Pollack, R. (1985): A Transaction Cost Approach to Families and Households. Journal of Economic Literature, 23: 581–608.

Schadt M. (2005): A „házi tücsöktől" a dolgozó nőig. Az individualizációs folyamatok hatása a családi szerepekre. In.: Palasik M. – Sipos B. (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 156–168.

Somlai P. (2013): *Család 2.0, Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, Budapest

Somogyiné K. A. (é.n.): *Családi pénzügyek*. Dragon Kft. https://www.mnb.hu/letoltes/fv-tanul-csaladi.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 10. 23.)

Treas, J. (1993): Money in the Bank: Transaction Costs and the Economic Organization of Marriage. American Sociological Review, Vol. 58, No. 5. (Oct. 1993), 723–734.

Utasi Á. (2006): Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal. In.: Czibere I. (szerk.): *Családszociológia. Szöveggyűjtemény (oktatási segédanyag)*, Debrecen, 62–72. http://mek.oszk.hu/13000/13089/13089.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 10. 24.)

ISSN 2063-6415
www. metszetek.unideb.hu

Abstracts

Investigation of working conditions and risk factors for burnout of social and pedagogical professionals

ÁGNES GYŐRI – ÉVA PERPÉK

The study scrutinizes the relationship between professional working conditions and burnout among Hungarian social and pedagogical professionals. Despite the fact that burnout and occupational well-being have been extensively researched abroad among professional helpers – primarily health care workers –, no quantitative survey has been conducted in Hungary so farin the target group we examined. Another added value of our study is that, besides work and organizational factors revealed by previous burnout studies, it points to the role of client- and fieldwork-related difficulties in the prevalence of burnout symptoms. In our exploratory, cross-sectional survey, 261 social and pedagogical specialists participated from Baranya County. Our results suggest that job and task matching problems, and difficulties related to the fieldwork and clients lead to emotional exhaustion of professionals and decreased work efficiency. Deficiencies related to work motivation cause loss of efficiency as well. The results also indicate that out of the three occupational groups involved in the research, professionals working in the field of child protection are most at risk for emotional exhaustion, and the symptom of depersonalization is most relevant to child protection and family and child welfare workers. In addition, we have shown that longer professional experience can be considered a protective factor in burnout symptoms. Our results can make an important contribution to the establishment of individual and organizational level training, support, development, monitoring and evaluation programs and/or policy-level guidelines and interventions that can improve the working conditions of professionals and reduce their risk of emotional, mental and physical strain.

Keywords: social professionals, working conditions, risk factors for burnout

Trojan horse and fig leaf: the role of populism in the global crisis of democracy and the postmodern autocracies

ISTVÁN BENEDEK

It is my contention that populism could be an appropriate framework to understand and link the phenomena of global crisis of democracy and spread of postmodern autocracies. In order to substantiate this claim with the method of literature review, I have examined first the characteristics of these phenomena and then I have focused the nature of relationship between them, in particular with regard to the complex system of stability of new types of autocracies, in which, I think, populism playing a key role. Populism, understood it as an autocratic interpretation of democracy and representation, could be a particularly dangerous Trojan horse for democracy. Above all, because of its idea of a single, homogeneous and authentic people that can be genu-

ISSN 2063-6415

inely represented only by populists, and because of this representative claim is a moralized form of antipluralism. In addition, populism is also an important feature of postmodern autocracies, especially of electoral autocracy. By means of populism, it is possible for these regimes to camouflage and even legitimise the autocratic trends and exercise of power, as well as the creation an uneven playing field for political contestation behind their formally multi-party elections and democratic façade. As a radical turn towards traditional forms of autocracies would be too expensive, postmodern autocrats need manipulated multi-party elections and other plebiscite techniques that could serve as quasi-democratic legitimation, as well as populism that could transform political contestation to a life-and-death struggle and, provides other important cognitive functions. Therefore, populist autocracy, as a paradigmatic type of postmodern autocracies, will remain with us for a long time, giving more and more tasks to researchers involved in them.

KEYWORDS: democracy, autocracy, populism, representation, legitimacy

Processes of change in the Hungarian and Ukrainian Community in Izsnyéte, Transcarpathia

ROLAND DOSZPOLY

I started my research in Izsnyéte, Transcarpathia, in 2012 with an anthropological research group. Initially, we were curious about the coexistence mechanisms of the local settlement, the cultural peculiarities of the ethnic groups living there, but due to the war situation, we had to stop our empirical research sooner before 2015. In 2017, as a doctoral student, I continued my empirical research in Izsnyéte, where Hungarians represent an absolute majority against the state-forming Ukrainian ethnic group. The basic research concept was to choose a local settlement close to the border where two or three different ethnicities have lived together for decades. In my study, I examine the process of ethnicity production and the processes of image and change of the living ethnicities of the settlement and their applicability to each other in comparison with the data of previous research, reflecting on the changes, mainly in the light of assimilation. Already the results of the 2012 research showed spatial isolation, in many cases dissimilation was experienced among coexisting ethnicities, but with many other factors and aspects several years later, it caused diverse processes.

KEYWORDS: assimilation, ethnicity, Transcarpathia, anthropology, dissimilation, change

Social contacts and spending of leisure time of the elderly

ANITA R. FEDOR – SÁNDOR UNGVÁRI – VALÉRIA MARKOS

The phenomenon of the aging of societies is now well-known, demonstrating its demographic, economic and social impact in many countries around the world. The increase in average life expectancy at birth and the low number of children have naturally triggered the emergence of declining, aging societies. All this has led to a number of tasks for policy makers, domestic and international organizations, primarily to promote active, healthy aging. This article describes some of the results of an empirical study of 167 people conducted jointly with St. Luke's Greek Catholic Charity in the winter of 2019 in order to assess the situation and needs of the elderly.

ISSN 2063-6415
www. metszetek.unideb.hu

This article presents the results of our study, which focuses on community activities, leisure, and social relationships. During our analytical work, we found that those living in residential care homes are more open to community-based activities to maintain physical and mental activity

KEYWORDS: aging society, needs assessment, social relations, community activities, leisure, mental health

Factor of wage satisfaction in the light of a satisfaction survey

ANITA RÁCZ

Present study reports about the survey results of an empirical research reflecting the wage satisfaction level of employees. The part of the empirical research done in 4 different administration bodies in 2019 with the help of an online questionnaire survey is presented, in which results are summarized concerning responses to competitiveness of the wage system, relation of wage and performance, and the satisfaction with wage and further allowances.

KEYWORDS: civil service, civil servant, payment system, competitiveness, satisfaction, Kit.